

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1980

Nationalmuseets Arbejdsmark

1980

Nationalmuseet

Redaktion: Christian Ejlers
Lay-out: Johs. Frederiksen og Jens Lorentzen
Tryk: AiO-Tryk as, Odense
Copyright © Nationalmuseet 1980
ISBN 87-480-0319-0

Billedet på omslaget viser Hørvejen ved Tinnet, nord for Øster Nykirke (Vejle amt), hvor Gudenåen og Skjernåen har deres udspring. Sådan omtrent har vejene i den vestre del af Jelling syssel taget sig ud 1614–20, da Vejle-borgmesteren Klement Sørensen drog omkring for at syne kirkerne. Læs nærmere i artiklen »Jyske kirker på Christian IV.s tid«. Hugo Matthiessen fot. 1927 (udsnit).

Indhold

<i>J. Lawrence Angel, Sarah Bisel og Søren Dietz: Det mykenske menneske</i>	5
<i>Steffen Trolle: En stridens vase</i>	14
<i>Thorkild Ramskou: Vikingetidsbroen over Vejle å-dal</i>	25
<i>Anne Kromann: Et senmiddelalderligt bryllupsregnskab</i>	33
<i>Henrik Græbe: Kalkmalerier. Udvalgte fund og resultater i 1970'erne</i>	43
<i>Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel</i>	56
<i>Jørgen Steen Jensen: Henrik Hielmstiernes møntsamling og Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet</i>	67
<i>Joan Hornby: Kaiawase – et japansk spil med muslingeskaller</i>	77
<i>Henrik Lundbak: Overskuddet går til nationale formål. Besættelsestidens illegale bøger</i> . .	87
<i>George Nellemann: For Danmarks frihed og Polens ære. Den polske modstandsbevægelse i Danmark 1940-45</i>	99
<i>Mona Rasmussen: Det levende lysthus</i>	110

Det mykenske menneske

Af J. LAWRENCE ANGEL, SARAH BISEL OG SØREN DIETZ

Den mykenske periode i Grækenland begynder i første halvdel af det 16. århundrede f.Kr., da den karakteristiske kultur udvikles forskellige steder på fastlandet med tyngdepunkt på Peloponnes og centrum i landskabet Argolis, hvor borgene ved Mykene, som har givet navn til kulturen, blev lokaliseret i forrige århundrede.

Fra omkring 1400 f.v.t. herskede den mykenske kultur i større dele af det ægæiske område, omfattende Kreta og dele af det vestlige Lilleasien. En blomstrende søfart sikrede livlige handelsforbindelser og iblandt egentlige koloniseringer, såvel i de østlige som i de centrale dele af Middelhavet.

Emnet for denne artikel er det mykenske menneske i denne senere del af perioden, også kaldet den senmykenske periode, altså tiden fra ca. 1.400 f.v.t. til borgenes ødelæggelse og samfundsstrukturens sammenbrud i slutningen af det 12. århundrede f.v.t. Skriftlige kilder til belysning af denne, det europæiske

kontinentets første egentlige civilisation, indskrænker sig til administrative dokumenter fra samtiden, »skrevet« på lertavler, som er brændt, ofte samtidigt med paladserne, og langt senere poetiske fremstillinger af Homer fra Milet og andre, som først behandlede emnerne 4–5 hundrede år efter de fandt sted.

Som det vil fremgå supplerer og modificerer de moderne fysisk-antropologiske undersøgelser på mange måder Homers billede af det mykenske menneske og dets leveforhold i tiden omkring den trojanske krig, som formodes at have fundet sted i det 13. århundrede f.v.t. – altså i midten af den senmykenske fase. Det er et mere jordbundet hverdagsbillede af menneskets daglige tilværelse, præget af *stor børnedødelighed, kort levealder og utilstrækkelige ernæringsforhold*, som fremgår af analyserne af mykenernes efterladte knogler end af Homers og Hesiods fremstillinger af livet blandt »guldalderens« mennesker.

Kort over navne nævnt i artiklen.

Som omtalt i teksten var de mykenske fyrster fra begravelserne i de såkaldte skaktgrave, A- og B-cirklerne i Mykene fra det 16. årh. f.Kr., højere af statur og deres helbredstilstand bedre end blandt de senmykenske mennesker. Da Heinrich Schliemann udgravede A-cirklen i 1876 vakte de utrolige rigdomme i gravene berettiget international opsigt. Adskillige af kranierne var dækket med guldmasker som den her afbildede fra den 5. skaktgrav. Ansigtets myndige udtryk forledte Schliemann til antagelsen om at det var en fremstilling af selve »mændenes drot« Agamemnon, men senere forskning har påvist, at skaktgravene er mellem 3 og 4 hundrede år ældre end den trojanske krig. Der er et meget mere naturalistisk præg over disse gyldne ansigter end over langt de fleste menneskefremstillinger fra den mykenske kultur. At der virkelig har været en lighed mellem fremstillingen og den afdøde bag masken, antydes af at guldbladen var lagt så tæt over den dodes ansigt at dele af kraniet stadig sad fast på bagsiden da den blev taget op. (Foto: Hirmer Verlag, München).

Moderne arkæologisk feltarbejde udføres i reglen som et snævert samarbejde mellem arkæologen og forskellige naturvidenskabsmænd, et forhold som først og fremmest skyldes den voksende erkendelse af den snævre systematiske sammenhæng mellem de menneskelige frembringelser (kulturen) og mennesket selv og dets levevilkår. De oplysninger, vi får gennem dette samarbejde, er yderst væsentlige såvel for perioder, hvor ingen skriftlige kilder er til rådighed, som for de såkaldte historiske perioder. I de senere årtier er betydningsfulde resultater opnået gennem anvendelsen af naturvidenskabelige metoder – man kunne sige at en helt ny dimension er føjet til arkæologien. Palæobotanikere har kortlagt de bevoksningsmæssige rammer om fortidens samfund og leveret lister over den mulige vegetabiliske ernæring, – zoologer har udforsket det animalske ernæringsgrundlag og bestemt de tæmmede dyrearter i forhold til fødeprodukter, som skyldes jagt, indsamling eller fiskeri. En lang række andre ekspertgrupper kunne nævnes, som har bidraget til en bedre forståelse af de fysiske forudsætninger for fortidens mennesker og deres kultur.

Den fysiske antropologi, hvis resultater på et snævert, konkret område skal beskrives i denne artikel, arbejder med de faktiske efterladenskaber af mennesket selv, knoglerne. Materialet, som danner baggrund for undersøgelsen, stammer fra kammergrave, som kan dateres til den senmykenske periode, altså ca.

1.400 – ca. 1.125 f.v.t. og omfatter altså også mennesker, som har levet på den trojanske krigs tid. Kammergrave er gravkamre, som er udhugget i den bløde klippe i nærheden af tidens borge og landsbyer. Det er den mest almindelige gravtype i mykensk tid. Materialet fra overklassebegravelserne, »fyrstebegravelserne« i skaktgravene i Mykene, ligger før den her behandlede periode og vil kun blive berørt som sammenligningsgrundlag. Artiklen er, så at sige, et biprodukt af et samarbejde, som startede for 10 år siden omkring de svensk/danske udgravninger i Asine i Argolis, en mykensk havnelokalitet, ikke langt fra Agamemnons borg i Mykene, udgravninger, som der tidligere er berettet om i »Nationalmuseets Arbejdsmark« (1974).

Materialet

Selv om den samlede mængde af analyserede skeletter fra senmykensk tid er over 300, udgør antallet af brugbare kranier og underkæber kun omkring 150 og fuldt anvendelige skeletter kun ca. 100. Bevaringstilstanden for knogler i kammergrave er normalt dårlig, blandt andet fordi tidligere døde i kammergravene ofte blev hensynsløst fejlet til side ved nye begravelser, og arkæologer har gennem tiderne været tilbøjelige til kun at bevare »gode« kranier eller blot at efterlade skeletterne til senere behandling, en praksis som ofte har medført en total destruktions. Det er naturligvis et problem, at langt fra alle udgravnings-

Importeret elfenben blev blandt andet brugt af kunstnere til figurfremstillinger. Figurgruppen med de to ammer (gudinder) og det legende barn stammer fra Mykene og dateres til det 15. årh. f.Kr. Kvindernes dragter viser nogen afhængighed af kretisk mode. Gruppen fremstiller formentlig et tema fra den mykenske mytologi. (Foto: Hirmer Verlag, München).

ekspeditioner har mulighed for at disponere over en fysisk antropolog, og årligt ødelægges i hundredevis af skeletter, fordi materialet er så skrøbeligt og vanskeligt at opbevare.

Demografi

Skønt enkelte individer blev både over 70 og 80 år gamle, døde de fleste unge. Særligt udsatte var kvinder i alderen mellem 15 og 30 år, som vel ofte er døde i forbindelse med børnefødsler. Dette forhold synes at antyde, at kvinder fik deres første barn i en alder mellem 15 og 20 år. I det følgende sættes denne alder til 18 år. Overgangen fra barn til voksen sættes til 15 år. Kvinder blev gennemsnitligt kun lidt over 32 år gamle, mænd ca. 39, hvilket er omtrent fem år mindre end i den klassiske periode. Det er således muligt at beregne den kvindelige frugtbarhedsperiode til ca. 14 år og en »generation« til ca. 25 år. Begrebet »generation« er et statistisk begreb, som hænger sammen med fertiliteten (frugtbarheden). Det beregnes i denne sammenhæng, som summen af den gennemsnitlige alder for det første barn og frugtbarhedsperioden divideret med 2. I det foreliggende eksempel altså: $18 + 14:2 = 25$. (Begrebet »frugtbarhedsperiode« er ikke det samme som begrebet »kvindens frugtbare alder«, som anvendes i moderne danske statistikker. Det samme gælder begrebet »generation« (se f.eks. publikationen, *Befolkningens Bevægelser* 1978, *Statistiske Meddelelser* 1980:3,

Kbh. 1980)). Fra antallet af fødselsar fundne på kvindelige bækkener, kan det beregnes, at antallet af fødsler pr. kvinde var omkring 4,6 dvs. 1 barn for hvert 3,1 år. Til sammenligning kan oplyses, at hver kvinde i det klassiske Grækenland i gennemsnit fødte 1 barn hvert 3,8 år, medens moderne kvinder i Danmark (i 1978) i gennemsnit føder 1 barn hvert 20. år. (Statistisk noget misvisende).

Skeletter fra omhyggelige udgravninger på agoraen i Athen og fra Aghios Stephanos i Lakonien viser 6 børn pr 10 voksne. Kalkulerer man med omkring 1 dødt spædbarn pr barneskelet får man for Aghios Stephanos og Mykene tallet ca. 2,5 døde inden voksenalderen pr. kvinde og derfor kun 2,1 (4,6-2,5) overlevende pr. kvinde, dvs. en vækstrate, som er mindre end i den foregående mellemste bronzealder og meget mindre end i klassisk tid. Trods dette forhold var mykenerne i stand til at gennemføre den trojanske krig, ligesom en livlig handelsmæssig og kulturel ekspansion fandt sted i disse århundreder. Forskellen i levealder mellem kønnene antyder måske også, at kvinden i disse år var hårdere belastet i sit arbejde med fødetilberedelse, havebrug, vævning, børnefødsler og børnepasning end manden med landbrug, krig og søfart?

Ernæringsforhold

Ernæringen var meget mangelfuld. Den utilstrækkelige fødesituation har blandt andet re-

KVINDER	Senmykensk tid (ca. 1400 – 1125 f.v.t.)	Klassisk tid (ca. 500 – 300 f.v.t.)	Danske kvinder 1978
Levealder (voksne kvinder)	32.2	36.5	77
Antal fødsler pr. kvinde	4.6	5.0	1.67
Første barn i alder	18 år	17+ år	24.4 år
Frugtbarhedsperiode	14+	19	35
Antal år mellem hvert barn	3.1	3.8	20 (3)*
Børnedødelighed pr. kvinde	2.5	1.8	0.01
Overlevende (0-årige)	2.1	3.2	1.66
Generation	25	27	42

* 3 år er den »virkelige« statistiske afstand mellem fødsler.

sulteret i, at bækket er blevet udfladet som følge af manglende evne til at bære den øgede vægt under opvæksten (bækken index omkring 80 – mod idealt mellem 90 og 100 – et index, som findes hos arbejdere, som var lettere angrebet af rakis (engelsk syge) i det 19. århundredes industribyer). Det samme forhold illustreres af nedvoksningen af kraniet basis under øreåbningerne, der udtrykt i tal er 2,5 mm mindre end moderne middelklasseindivider, – og 1 mm mindre end i klassisk tid. I samme retning peger igen den gennemsnitlige kropshøjde, som er 2–3 cm mindre end i klassisk tid og 4 til 5 cm lavere end de døde fra de udprægede overklassebegravelser fra begyndelsen af mykensk tid i skaktgravene i Mykene (158,8 cm for kvinder og mindst 171,4 cm for mænd). Som en yderligere indikator for mangelfuld vækst og dermed mangelfuld ernæring skal nævnes fladning af de lange røknoglers skafter. Denne fladning forårsages hovedsagelig af en utilstrækkelig mængde benmineral til rådighed under opvæksten. Muskelpåvirkninger og/eller forskellige ydre påvirkninger resulterer derfor ofte i bøjninger af knoglerne i en unormal retning, især under puberteten. Knogleskafter

Skema over nogle beregnede demografiske komponenter fra tre perioder omtalt i teksten. Kun kvinder. Begrebet »generation« beregnes i denne sammenhæng som den gennemsnitlige alder for første barn + frugtbarhedsperioden : 2.

Sammenligningen med danske kvinder rummer visse problemer, fordi det statistiske grundlag er forskelligt.

fra den senmykenske periode er fladere end hos moderne vesteuropæere og amerikanere og »fyrsterne« fra skaktgravene, men de er kun lidt fladere end de klassiske grækere. Alle de nævnte tilstande skyldes højst sandsynligt manglen på kalorier, vitaminer, proteiner og mineraler, altså en afbalanceret kost – kombineret med tilstrækkeligt sol og varme. I denne sammenhæng skulle man måske erindre om, at skønt grækerne nok har mere sol og varme i gennemsnit på et år end vi nordboere, kan levevilkårene under vinterhalvåret, i dårlige huse, selv i dag være ganske barske. Disse tilstande er dog også indirekte påvirket af psyko-sociologiske faktorer, som forholdet mellem kønnene, barnepasning, overbefolkning, krig etc., ligesom en vis genetisk indflydelse ikke kan lades ude af betragtning.

Også tændernes udvikling og sundhedstilstand er meget afhængig af den indtagne mængde kødproteiner og mineraler, især under opvæksten. Senmykenske tandlæsioner udgør, i gennemsnit, 6,7 pr. mund mod 4,1 for klassiske grækere og kun 1,2 hos »fyrsterne« i skaktgravene. Skønt tallet er mindre end halvdelen af de tandlæsioner, som forekommer på vore egne dårlige (omkring 15 pr. mund i 40 års alderen), tyder en fordeling på næsten 7 pr. voksen på manglende proteiner og fluorid (og måske for meget kulhydrat (først og fremmest honning) og selen?) i den mykenske kost.

Som påvist af professor N.-G. Gejvall i forbindelse med undersøgelser i Lerna ved den argiviske golf, ikke langt fra Mykene, omfattede den mykenske kost helt klart oksekød, fårekød, ost og fisk, endvidere oliven (og olivenolie), honning, grønne bønner, druer (og vin) og basisføde af brød og grød fremstillet af byg, emmer (en tidlig hvedetype) og andre hvedearter. Men fra tilstedeværelsen af disse fødegrupper kan vi ikke præcist slutte os til,

hvordan kosten rent faktisk var sammensat. Kjemiske analyser af menneskeknogler, knogler fra køddyr og fra de samtidige jordaflejringer kan imidlertid bringe os nærmere en besvarelse af dette spørgsmål. Mængden af calcium, fosfor, strontium, magnesium og zink kan måles i knoglerne ved hjælp af absorptionsspektroskopi, og disse målinger giver, såvel direkte som indirekte, et vidnesbyrd om den faktisk indtagne mængde af kød, fisk, grøntsager og brød (enten fuldkornet, usyret brød, rigt på fytase eller surdejsbrød). *Calcium* og *fosfor* stammer fra mælkeprodukter, korn og mange andre fødevarer, *magnesium* kommer fra planter og føde fra havet, *zink* stammer hovedsageligt fra kød og fisk, medens *strontium* stammer direkte fra fisk og grøntsager og giver indirekte oplysninger fra kød, eftersom planteædende køddyr oplagrer strontium i deres knogler snarere end i kødet selv – altså et lavt indhold af strontium i menneskeknogler betyder meget kød i kosten, medens større mængder strontium betyder mere vegetabilsk føde og/eller føde fra havet. Fytase i usyret, fuldkærnet hvedebrød med dets grove fiberstruktur spærrer for optagelse af calcium og

	Calcium	Fosfor	Magnesium	Zink	Strontium
Mælkeprodukter	x	x			
Korn	x	x			
Planter			x		
Føde fra havet			x		
Kød				x	
Fisk				x	x
Grøntsager					x
Rødt kød (indirekte)					(x)

Skema som viser forholdet mellem fem vigtige grundstoffer og de grupper af fødevarer som de fortrinsvis indgår i. Grundstoffernes tilstedeværelse og relative mængde i knoglerne, eller eventuelle fravær, gør det muligt at skønne over kostens sammensætning.

zink, som begge er afgørende for væksten i knoglernes kemiske struktur, for nervetransmissionen og for mange enzymer. I vor egen tid, hvor der jo tales meget om at kosten er blevet for findelt, bør man måske lige notere sig, at en grov fiberstruktur altså ikke i sig selv er af det gode. Det er et spørgsmål om balance. Betydningen af tilstrækkeligt D-vitamin og sollys for udnyttelsen af calcium under opvæksten er velkendt. De forskellige mineralforekomster i knoglerne kan bruges som sammenligningsgrundlag mellem befolkningsgrupper, hvis forskellige mineralmængder bliver udregnet som en procentdel af calciumindholdet (for eksempel strontium/calcium), samtidigt med at der korrigeres for eventuelle forskelle mellem de analyserede knogler og mineralforekomsten i lokale gefåreknogler.

På grundlag af disse overvejelser kan det fastslås, at mykenerne, både i Athen og My-

Denne knapt 10 cm høje figur i elfenben stammer fra en kammergrav i Mykene. Den forestiller en krigler med den karakteristiske mykenske hjælm dækket af vildsvinetænder. Fra omkring 1300 f.Kr., altså ikke meget tidligere end den trojanske krig. (Foto: Hirmer Verlag, München).

To spædbørn i en kurv. Små bemalede lerfigurer, specielt fremstillinger af kvinder, er almindeligt gravgods i mykenske kammergrave. Alle er udført i en konventionel, skematisk form uden anatomiske detaljer af betydning. Nationalmuseets Antiksamling Inv. nr. 13430.

kene selv, spiste mindre rødt kød end klassiske atheniensere og moderne mennesker i vor egen kulturkreds, hvilket kan forklare den mindre effektive vækst. Det skal hertil føjes, at klassiske atheniensere jo spiste æg og finere brød – hvede – altså formentlig flere kalorier og vitaminer, såvel som flere proteiner, fluorider og mineraler.

Som det fremgår af analyserne forekommer ret væsentlige regionale forskelle. Den mykenske befolkning i Messenien, kendt i litteraturen for opdræt af heste og kvæg (såvel som får og geder), har et meget lavere strontium indhold end athenienserne, hvilket kunne tyde på meget rødt kød, men næsten ingen føde fra havet. Skeletter fra Pylos og Nichoria i Messenien er, som man kunne forvente, 1–2 cm højere end athenienserne, med mere fremskydende kraniebasis. Knoglerne fra Nichoria har ligeledes et lavere magnesiumindhold (ingen føde fra havet?), ligesom zinkindholdet er lavt på trods af et stort forbrug af rødt kød, som skulle forøge indholdet af dette sidste

mineral. Dette sidste forhold kan formentlig forklares ved et usædvanligt stort forbrug af fuldkorns hvede til brød, som har bundet zinken. Måske har dette medført en svagere modstandskraft overfor infektioner, som kan være årsag til den registrerede kortere levealder. Athenienserne spiste tilsyneladende mere fint brød. Desværre findes ingen analyser af benmineralindholdet fra Argolis, men det må formodes, at menneskene har haft ringere opvækstvilkår end athenienserne.

Det kan tilføjes, at de regionale forskelle uden tvivl også er udtryk for genetiske forskelle. Athenienserne har større hoveder og længere, men mindre fremskydende ansigter, medens messenerne har korte hoveder. Messenerne og argiverne har forholdsvis brede næser og mere fremskydende ansigtstræk. »Fyrsterne« i skaktgravene fra overgangen til mykensk tid har overraskende store, lange og lave hoveder og lange ansigter med lange næser. Som for den almindelige blandede befolkning i den mellemste bronzealder, der kan formodes at udgøre de første »grækere« med indo-europæiske, anatolske, balkanske, minoiske (fra Kreta) og cycladiske træk, viser skaktgravenes mennesker en ekstraordinær høj genetisk spredning.

Kropsbygning

Sammenlignet med det moderne vesteuropæiske og amerikanske menneskes kropsbygning har mykenerne de samme forholdsvis robuste lemmeknogler og en relativt kraftig krop (relativt brede hofter og skuldre, men en relativt kort lænderegion), som også findes hos klassiske og moderne grækere. Som omtalt forekommer klassemæssige og regionale varianter.

Genetiske forandringer

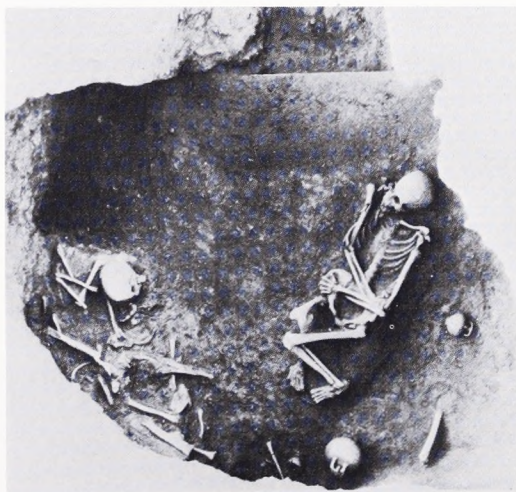
Hvad angår hoved- og ansigtsform afviger mykenerne fra deres forgængere ved at have lavere og noget bredere hoveder og noget smallere ansigter med længere næse og højere øjenhuler. Årsagen til disse ændringer er delvist mikro-evolutionært forudsigelige ud fra den almindelige selektion, som fremkommer ved forskelle i frugtbarhed mellem enkelte grupper (som påvist i Lerna). Forskelle mod de klassiske grækere er måske mindre og forklares først og fremmest ved den fortløbende mikro-evolutionære tendens imod bredere kæbevinkler, længere og mere fremtrædende næse og mindre fremskudt, lavere mund, som fremkommer både ved selektion og ændringer i vilkårene for børns opvækst ved anvendelse af mere forfintet føde (fint surdejsbrød, æg, fisk, osv. som regel stærkere tilberedt: mindre tygning fra side til side). Efter mykensk tid begynder hovedhøjden ligeledes at vokse. I sammenligning med moderne mennesker havde mykerne 1–2% lavere hoveder, forholdsvis smallere, med bredere næser, stærkere mund og mere fremstående ansigter, som dog ikke er mere fremstående end f.eks. europæere fra Middelalderen frem til det 18. årh. e.Kr. Deres næser var 3% kortere og havde en hældning på 2–3° mindre end vores. Højere øjenhuler kan tyde på færre øjenfolder.

Kammergrav fra Perati på østkysten af Attika. I graven ses til højre den senest begravede med sine gravgaver, medens skelet og kranium af en tidligere begravet ses samlet i tilfældig orden i en bunke nederst til venstre (fra S. E. Iakovidis, Perati, To Nekrotafeion, Athen 1969).

Helbredstilstand

Med hensyn til den almindelige helbredstilstand tyder hyppigheden af hvilelinier (vækst-standsninglinier) på tandemajlen på færre sygdomme i barndommen end tilfældet var i den mellemste bronzealder og i vore dage – for dem, der overlevede det første leveår! Men børne- og ungdomsdødeligheden var mange gange så stor som vores og middelalderens ligeledes langt lavere. Hyppigheden af osteo-arthritis (gigt) var omtrent som i vore dage. Brud, frakturer er kun halvt så hyppige som hos os og normalt lokaliseret til højre hånd eller underarm.

Det er næppe nødvendigt overfor den opmærksomme læser at understrege, at de foretagne beregninger rummer en lang række usikkerhedsmomenter – et forhold som iøvrigt gælder alle palæodemografiske analyser. For det første er, som allerede omtalt, det statistiske materiale langt fra tilfredsstillende. Endvidere må en række beregninger nødvendigvis foretages ud fra rent faktisk ukendte faktorer (f.eks. spædbørnsdødelighed), selv om statistiske tilnærmelser, ud fra sammenligninger med kendte befolkninger, som lever under samme vilkår, kan foretages. Endeligt spiller, som nævnt, såvel regionale som klassemæssige forhold ind, og det må i denne sammenhæng være af væsentlig betydning at forsøge en vurdering af hvilke sociale grupper, der er begravet i kammergravene. Som det fremgår, allerede hos Homer, men endnu væsentligere

af de administrative arkiver i paladserne, først og fremmest fra Pylos, var de mykenske samfund nemlig stærkt klassesdelte. Selv om de bevarede vidnesbyrd er indirekte og ikke indeholder nogen egentlig beskrivelse af samfundsforhold er det muligt, ud fra disse dokumenter, at tegne et nogenlunde troværdigt billede, som i grove træk må passe på strukturen i de fleste mykenske småstater.

Det administrative magtcentrum var paladset, der kunne være befæstet som i Mykene og Athen eller ubefæstet som Pylos og Knossos. I paladset herskede kongen omgivet af en klasse af »adelsmænd«, som formentlig har været krigere, desuden administratorer (skrivere), håndværkere, slaver etc. »Staten« var opdelt i provinser, som blev styret af en slags »provinsguvernør«. Slaverne udgjorde den laveste klasse, men mellem slaverne og den egentlige overklasse fandtes tilsyneladende en klasse af frie borgere, vel ofte bønder og måske håndværkere. Ser man på gravgaverne, som fulgte de døde i kammergravene, gør der sig, indenfor de samme nekropoler, en påfaldende spredning i udstyrets rigdom gældende (der er naturligvis også store forskelle mellem provinserne). Nogle døde er udstyret med gyldne sværd, smykker og guldskåle, medens andre blot har bronzevåben eller redskaber og keramik. Der er næppe tvivl om, at denne

spredning er et udtryk for forskelle i social position. På trods af de betydelige rigdomme, som fulgte visse døde, er det næppe sandsynligt, at kongen selv og hans nærmeste er begravet i kammergrave – mere sandsynligt er det, at kongen og hans familie (samt nogle »provinsguvernører«) blev begravet i de kuplede, fritstående, såkaldte tholosgrave. På den anden side synes kammergravenes døde at tilhøre etablerede borgere, hvorfor slaverne formentlig ligeledes må udelukkes. Det er derfor overvejende sandsynligt, at den beskrivelse af mennesker og levevilkår i mykenernes verden, som er givet ovenfor, gælder middelklassen og til en vis grad dele af overklassen.

Man kan til slut spørge om de målte værdier for statur, dødelighed, ernæringsforhold etc. er overraskende set i en større sammenhæng? Besvarelsen af dette spørgsmål må blive, at hovedlinierne i livsvilkårene, som de afspejler sig i knoglematerialet, på trods af væsentlige afvigelser i detaillien, var meget ens i hele andet årtusind f.v.t. Først i klassisk tid indtræder mærkbare forbedringer i vilkårene. Sammenlignet med vor egen tid kan tallene måske virke chokerende, men det må i denne forbindelse huskes, at de tilsvarende tal for de nordiske lande i 1700 årene (og den dag idag i mange u-lande) faktisk var dårligere end i den mykenske tid. Der er dog nok grund til at vurdere Hesiods beskrivelser fra ca. 700 f.v.t. af den mykenske »guldalder«, »hvor menneskene levede som guder og deres hjorte var fri for al sorg«, med nogen skepsis.

(Bruno Frölich Ph.D. har venligst medvirket ved den tekniske bearbejdelse af de amerikanske dele af manuskriptet).

Billedfremstillinger af det mykenske menneske kendes specielt på keramik og fra paladsernes fresker, medens figurer findes fremstillet i forskellige materialer, f.eks. som her i stuk. Alle de ganske talrige fremstillinger er imidlertid stærkt stiliserede og idealiserede og en egentlig forestilling om menneskets udseende kan kun udledes i grove træk. Det afbildede kvindehoved er fra det 13. århundrede f.Kr. og er fundet i Mykene. Det har muligvis siddet på en sfinx. (Foto: Hirmer Verlag, München).

En af de få fortællende scener i mykensk kunst findes på den såkaldte krigervase fra Mykene. Karret stammer fra det urolige århundrede efter 1200 f.Kr. Menneskefremstillingen er jo unægteligt stærkt stiliseret. (Foto: Hirmer Verlag, München).

En stridens vase

Af STEFFEN TROLLE

I 1811 var hele den italienske halvø stadig, ligesom størstedelen af Europa, underlagt den franske kejser Napoleons »kontinentale system«. Trods englændernes militære succes i Spanien og trods det truende brud mellem Rusland og Frankrig syntes det franske greb om Italien stærkere end nogensinde. Ligesom Genova og Firenze var Pavestaten blevet indlemmet i det franske kejserdømme og pave Pius VII sad som fange i Frankrig. I kongeriget »Italien« i Norditalien var Napoleon selv konge, medens hans stedsøn Eugène residerede som vicekonge. Napoleons søster Caroline og hans svoger Joachim Murat herskede over kongeriget Napoli. Oprindeligt var dette område en del af monarkiet med det særprægede navn »Begge Sicilier«, der havde Napoli som hovedstad. Men siden 1805 havde bourbonen Ferdinand I siddet i Palermo som konge over kun ét Sicilien uden meget håb om at genvinde det andet. Vel var det ikke gået ham

så galt som hans slægtning Ludvig XVI af Frankrig eller for den sags skyld, som hans broder Karl IV, der af Napoleon var blevet tvunget til at abdicere fra Spaniens trone i 1808. Men hans kongedømme var blevet delt med støtte fra mange af hans undersåtter, der ivrigt havde grebet de nye revolutionære ideer fra Frankrig. Begreberne frihed, lighed og broderskab blev nu ganske vist fortolket anderledes af Napoleon, men skaden var sket. Selv om Ferdinand I ved Guds hjælp skulle vende tilbage til Napoli, ville monarkiets betingelser ikke være de samme som før. Selv én af den katolske kirkes fremtrædende gejstlige havde været med til at afsætte Ferdinand som Napolis konge og til at proklamere »Den partenopeiske Republik« i 1799 efter Bonapartes første italienske felttog.

Giuseppe Capece Latro blev allerede i en alder af 34 ærkebiskop i den syditalienske by Tarent (Taranto), selv om han gav udtryk for

Fig. 1. Stridens vase, side A.

selvstændige og radikale ideer, der talte pavestolen imod. Han krævede f.eks. cølibatet afskaffet, idet det efter hans mening var en forbrydelse mod naturen og moralen uden baggrund i Bibelen. Med fast bolig i Napoli synes han mere at have deltaget i hovedstadens politiske, kulturelle og videnskabelige liv end at have passet sine gejstlige funktioner i provinsbyen Tarent. Ærkebiskoppen må have været meget populær i befolkningens bredere kredse, for da han efter sin medvirken i republikken af 1799 var blevet fængslet med trussel om dødsstraf, måtte kong Ferdinand benåde og frigive ham på grund af farlige folkelige optøjer.

Den partenopeiske Republik blev genetableret og kongen måtte igen flygte i 1805 efter Napoleons store sejr ved Austerlitz. I 1806 blev den nye stat omdannet til kongeriget Napoli, først med Napoleons ældre broder Joseph som konge. Da denne blev kronet som konge af Spanien i 1808, overtog svogeren Joachim Murat kongeværdigheden. Med sin radikale baggrund måtte Capece Latro næsten selvfølgelig indtage høje poster under det franske regime. Som statsråd og indenrigsminister gjorde han en stor indsats for hårdt tiltrængte sociale velfærdsarbejder. Men samtidig havde den blide, kultiverede og charmerende ærkebiskop altid tid til gæstfrit at tage sig af Italiensfarere fra England, Tyskland og Danmark. Ved siden af Vesuv og Pompeii blev han Napolis tredje hovedattraktion, som en preussisk prins vittigt udtrykte det. For mange udlændinge forblev han dog ikke blot en seværdighed. Ægte og varme venskaber, der blev vedligeholdt gennem årene ved brevveksling, blev således etableret med flere danske. Den senere biskop over Sjælland, Frederik Münster, og hans søster, forfatterinden Friederike Brun, var vel de første, der skabte kontakten til Danmark. Münster må have mødt Capece Latro under sine ophold i Napoli 1785–1786 og det var derfor naturligt, at søsteren på sin sidste store udenlandsrejse i flugten fra det kedsommelige og ulykkelige ægteskab med Constantin Brun dyrkede venskab med ærkebiskoppen. I et brev til broderen, skrevet under det lange ophold i Napoli 1809–1810, beskriver hun Capece Latro således: »Es ist einer der schön-

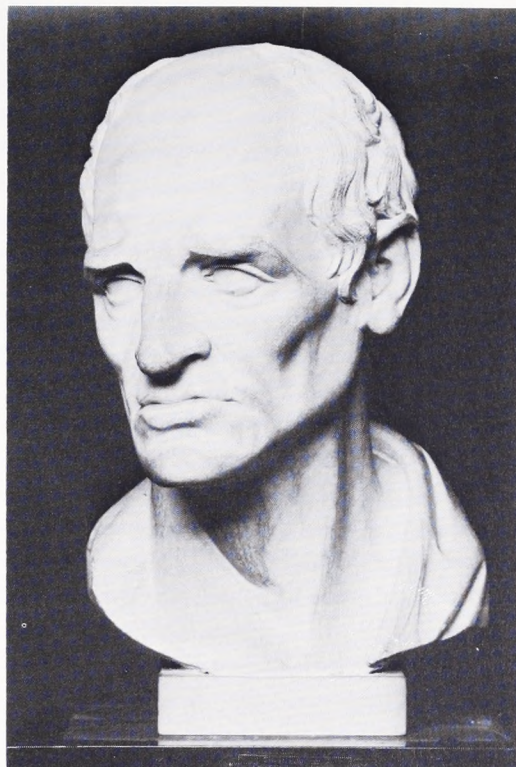

Fig. 2. Giuseppe Capece Latro, ærkebiskop af Tarent. Buste udført af Chr. D. Rauch, Napoli 1810. Nationalmuseets Antiksamling.

sten Greisenköpfe die je ein antiker Marmor verewigt hätte«. Venskabet kom til at strække sig så langt, at Friederike, meget apropos hendes beskrivelse, kom i besiddelse af en buste af ærkebiskoppen, udført af den tyske kunstner Christian Daniel Rauch samme år (1810) (fig. 2). Foreløbig blev busten dog stående på Capece Latro's landsted i Portici (ved Herculaneum), hvor også ærkebiskoppens store samling af oldsager, navnlig græske vaser, havde sin plads. En af disse græske vaser er hovedpersonen i denne artikel, men lad os, inden den optræder, drage nogle år tilbage igen i Napolis historie.

Det var én af Napolis mange udenlandske diplomater, der som den første henledte den moderne tidsalders opmærksomhed på de uvurderlige oplysninger, som den græske bemalede keramik giver os om grækernes malerikunst, religiøse liv og dagligliv. Som engelsk ambassadør i Napoli 1764–1800 havde Sir William Hamilton rig lejlighed til at købe og selv udgrave keramik fra oldtidsbegravelser i Napolis omegn. Det kongelige hof og de ne-

apolitanske antikvarer var mest optaget af de store fund i Herculaneum og så med dyb foragt på de »jævne« lerkar. Netop derfor kunne Hamilton, der vel i historiebøger mest nævnes for sin anden hustru kærlighedsforhold til Lord Nelson, i løbet af 8 år samle 730 græske vaser. De blev udgivet i et, selv efter datidens forhold, enormt pragtværk i 4 bind med kolorerede tegninger: »Antiquités Etrusques, Grecques et Romaines du Cabinet de Mr. Hamilton, Naples 1766–1767«. Værket vakte enorm opsigt overalt i Europa. I England fik kunstneren John Flaxman inspiration til at videreføre den græske malestils ideale skønhed, hvorved han blev én af foregangsmændene for den voksende klassicisme, og keramikeren Josiah Wedgwood igangsatte allerede i 1769 en produktion af disse efterligninger i fabrikken »New Etruria«. Den almindelige betegnelse for den malede græske keramik var stadig »etruskiske vaser«, selvom bl.a. Winkelmann hældede til den anskuelse, at de var fremstillet i de græske kolonier eller i Grækenland selv.

Efter at have solgt sin samling til British Museum i 1772 (for 8400 £) grundlagde Hamilton straks en ny, som Goethe beundrende besøgte i 1787. Ved udgravninger af gravpladser ved Nola blev samlingen igen så stor, at der kunne udgives endnu et 4-binds værk med illustrationer af maleren Wilhelm Tischbein: »Collection of Engravings from Ancient Vases mostly of pure Greek Workmanship Discovered in Sepulchre in the Kingdom of Two Sicilies, now in the Possession of S. W. Hamilton (1791–1795)«. Desværre led den anden samling en krank skæbne. Størstedelen blev ved salg spredt på mange private hænder, medens en trediedel gik ned med H.M.S. »Colossus«, der sank ud for Scilly Islands i en storm 1789.

I 1974 blev vraget lokaliseret af dykkeren Roland Morris. Siden er ca. 30.000 skår af Hamiltons vaser blevet hentet op til rensning og konservering. Den britiske stat har valgt at sælge skårene samlet udenlands til et offentligt museum på den betingelse, at vaserne så vidt muligt igen sammensættes. Som mange andre museer verden over fik Nationalmuseet i januar 1980 dette tilbud gennem Christie's i London, men det siger sig selv, at Antiksam-

Fig. 3. Titelbladet til abbed Scotti's afhandling om stridens vase (Antiksamlingens bibliotek). Afhandlingen, der er indbundet sammen med de følgende polemiske indlæg om vasens motiver, har sandsynligvis tilhørt ærkebiskop Capece Latro selv. Senere kom indbindingen i prins Christian Frederiks (Christian VIII's) eje. Prinsens stemplede monogram ses nederst til højre.

lingen under de nuværende forhold måtte arkivere sagen uden videre foranstaltninger.

Hamiltons pragtpublikationer henlede ikke alene kunstnerens opmærksomhed på de græske vaser, men også samlerens. Selv om Capece Latro fulgte en modestrømning, var han dog samtidig videnskabeligt interesseret i den græske keramik's motiver, om end på en særdeles amatøragtig måde. I 1811 bad han derfor den unge abbed Angiolantonio Scotti om at skrive og udgive en afhandling om ét af de fornemste stykker i sin samling. »Illustrazione di un vaso italo-greco del museo di Monsignor Arcivescovo di Taranto« blev trykt i Det kgl. Bogtrykkeri, Napoli (fig. 3).

»Monumentet, som mine undersøgelser drejer sig om, blev fundet i Santa Agata de' Goti«, begynder Scotti (fundstedet ligger ca. 40 km nord for Napoli). »Det har en højde af

to håndbred minus to tommer og er i omkredsen fire håndbred. Overfladen er gullig, figurerne er sorte og som det er sædvane, ses kun kvindens hud og nogle pletter på hestene og nogle få ornamenter i hvid farve«. Efter denne korte introduktionsbeskrivelse fortæller Scotti sig med det samme i flittig brug af citater fra græske og latinske forfattere i den hensigt at benævne alle dele af figurfremstillingerne med deres mere eller mindre korrekte gammelgræske betegnelser. For nemheds skyld skal beskrivelsen her forenkles til det næsten uforsvarlige, idet der henvises til gengivelserne af de to plancher i Scotti's afhandling (fig. 1 og 4).

Amforaens to figurscener (i det følgende kaldet side A og side B) har samme opbygning. Til højre et firspand forspændt en tohjulet stridsvogn i kvart drejning. På vognen står to krigere med fuld udrustning. Foran hestene, til venstre, ses en stående kvinde. Menneskefigurerne giver i sig selv ikke større mulighed for en særlig fortolkning af de to scener. Hverken kvindernes holdning, krigerens udstyr eller de to skjoldmærker (et drikkekar, en såkaldt kantharos, og et løbende ben) giver overhovedet den mindste antydning af personernes identitet. Nydelige, anonyme fremstillinger af krigeres afsked eller

gensyn med hjemmet ville man kalde scenene, hvis det ikke var for de maledede græske indskrifter, der lader maleriet med spændingsfyldt mytisk drama. Igen med demonstrativ påvisning af sin store lærdom når abbed Scotti rimeligt nok frem til følgende læsning af de græske bogstaver, som de er gengivet på plancherne:

Mellem kvinden og hestene på side A (omskrevet til latinske bogstaver) ERIPHYLE. Over forreste hestehoved, skrevet bagfra, ARISTOS eller ARISTOI. Mellem kvindens fødder og hestenes ben, bagfra KALIPHORA. På side B over hestene AMPHIARAOS, bagfra. Foran kvinden KALOPA. Ud fra disse forudsætninger er det rimeligt, at Scotti tolker de to fremstillinger som gengivende en episode af den græske sagnkreds »De Syv mod Theben«.

Da kong Ædipus af Theben var blevet afsløret som værende søn af sin egen hustru Iokaste, blev han efter at have blindet sig selv drevet i landflygtighed af sønnerne Eteokles og Polyneikes. Disse kunne dog ikke enes om kongemagten og Polyneikes måtte flygte til Argos, hvor Adrastos regerede. For at erobre Theben fra broderen allierede Polyneikes sig med kongen og de modige helte Kapaneus, Tydeus, Hippomedon og Parthenopaios.

Fig. 4. Stridens vase, side B.

Adrastos' svoger Amphiaros nægtede at deltage, idet han med sine spådomsgaver kunne forudse, at alle, undtagen Adrastos, ville falde ved Theben. Polyneikes fandt da på at bestikke Amphiaros' hustru Eriphyle med et gammelt familiearvestykke, en kostbar halskæde, som gudinden Aphrodite havde givet hans tiptipoldemor Harmonia i bryllupsgave. Uden at ane konsekvenserne overtalte Eriphyle derefter Amphiaros til at deltage i togtet mod Theben og Eteokles. Spådommen gik i opfyldelse, idet alle undtagen Adrastos blev dræbt. Amphiaros døde dog på den særlige måde, at Zeus med et lyn lod jorden opluge ham sammen med vognstyrer, heste og vogn. På dette sted, ved Oropos, blev Amphiaros igennem oldtiden dyrket som en helsebringende orakelgud i en stor, berømt helligdom.

Scotti tolker da vasens scener således: På side A ser vi den forfængelige Eriphyle med halskæden. Ordet »kaliphora« betyder simpelthen »en kvinde, som bærer et smykke«. På stridsvognen er der to »aristoi«, fyrster, som er Polyneikes og Adrastos. Eriphyle står igen, men nu skamfuld, på side B og tager afsked med sin ægtemand Amphiaros. Indskriften »kalopa« betyder blot »smuk kvinde«.

Med hensyn til amforaens oprindelse og alder må Scotti nødvendigvis ud fra sin tids forudsætninger være kortfattet og usikker. Indskifterne viser, at vasen er græsk, men den er produceret på Sicilien. Stilen og indskifterne peger på en høj alder, måske tidsrummet 700–550 f.Kr. Vasen var en gave til en sejrrig idrætsmand og absolut ikke en prydenstand til et galleri, ej heller et tempelkar til brug for præster.

Scotti's afhandling vakte ikke ubetinget begejstring i den neapolitanske lærdomsverden. De 116 sider, de 8 kapitler og det store noteapparat blev kritisk gennemlæst af lærde, der absolut ikke tilhørte kredsen omkring Capece Latro. Fra bogtrykkeriet Stamperia Chianese kom i 1813 en negativ anmeldelse på 64 sider, forfattet af abbed Pasquale Ponticelli. Kritikken er hård, ofte endda særdeles hård, men den går mest på abbed Scotti's filologiske håndtering. Hans oversættelser fra græsk er direkte forkerte. Men Ponticelli må også de-

monstrere *sin* store lærdom og forledes derfor til, vedrørende det græske ord *lophos*, at komme med et ikke særligt relevant indlæg om Italiens bjerge og vulkaner. Mere alvorlig er dog kritikken af Scotti's indskrifttydninger. Aristos må læses som Adristos lig Adrestos lig Adrastos. Kaliphora er forkert, der står i stedet Kalliphoda lig Kalliphodei, »hav en god rejse«. På den anden side står der ikke Kalopa, men Kalora lig Kalliroe, navnet på Amphiaros' svigerdatter.

Et svar måtte nødvendigvis komme fra modparten, denne gang dog i form af et trykt brev til Capece Latro fra pseudonymet Crestofilo Parresiaste, italiensk-græsk for »han, der i besiddelse af gode venner« og »den fritalende«. Nu skærpes tonen. Ponticelli er åbenbart ærgerrig, men man skal have tålmodighed for at læse hans afhandling, der er kedelig på grund af pedanteriet, kedelig ved manglen på afsnit og kapitler, kedelig ved den dårligt underbyggede kritik. Pseudonymet indlader sig på at tilbagevise Ponticelli's teorier om Italiens bjerge og vulkaner og håner hans indskrifttydning.

Så ventede man på angrebet på modangrebet. Det kom året efter (i 1814), udformet som et trykt brev fra pseudonymet Filalete (ital.-græsk for »sandhedselskeren«) til Critobulo (»han, der råder det bedste«). Med dyb ironi skildres i indledningen abbed Scotti's karriere. Denne udmærkede unge mand var ukendt, da han kun bevægede sig i de kirkelige discipliner. Men da han pludselig fremtræder som teolog, taler, oversætter af græske papyri, forfatter af græske, latinske og italienske digte, som diplomat, som forelæser i matematik og filosofi, er hans navn straks på alle folks læber. Med sin afhandling om Capece Latro's vase har han sidst delt de neapolitanske antikvarer i to lejre, Scottisterne og Antiscottisterne. Scotti's anonyme forsvarer angribes derefter heftigt og skriftet slutter med en hård kritik af Scotti's datering og lokalisering af vasen. Men forfatteren tøver med selv at komme med teorier. Han »ønsker ikke at gøre samme fejl som Scotti, som har udtalt sig om ting, han ikke ved noget om«.

Debatten, der nærmer sig det injurierende, kunne vel være fortsat mange år på det tålmodige papir, men desværre (eller heldigvis)

fik neapolitanerne andre ting at tænke på. Kong Joachim Murat havde været tilbageholdende med at støtte sin svoger, Napoleon, da det begyndte at gå galt for den franske krigsmaskine. Efter Napoleons forvisning til Elba, søgte Murat med succes at sikre sin trone ved forhandlinger med Østrig. Men da Napoleon i 1815 forsøgte at genetablere sig som fransk kejser, kunne Murat ikke undslå sig. Østrigerne knuste dog den neapolitanske hær allerede inden Napoleons nederlag ved Waterloo og Murat måtte flygte fra Napoli (senere blev han fanget og henrettet). Kong Ferdinand I kunne nu vende tilbage til Napoli og reaktionen mod de franske ligheds- og frihedsideer satte ind. Capece Latro måtte frasige sig alle sine politiske og borgerlige hverv, men hans person var åbenbart urørlig. I 1818, i en alder af 74 år, fratrådte han også som ærkebiskop for at hellige sig sine studier og sin vennekreds. Samme år indledte en kommende god dansk ven fra København sin store udenlandsrejse, der havde Rom og Napoli som mål.

Prins Christian Frederik, den senere Christian VIII, fætter til Frederik VI, havde gennem sin lærer professor Niels Iversen Schow allerede tidligt fået en levende interesse for den klassiske oldtid. Hans private møntsamling gav anledning til flittig kontakt med en anden passioneret københavnsk møntsamlende, professor, senere biskop Frederik Münter. Denne har sikkert, ligesom søsteren Friederike Brun anbefalet et besøg hos Capece Latro. Den danske arkæolog P. O. Brøndsted, der efter frugtbare undersøgelser i Italien og Grækenland ved sin hjemkomst i 1813 stiftede bekendtskab med prinsen, kendte også ærkebiskoppen særdeles godt. Brøndsted blev i 1819 udnævnt til det danske hofs agent i Rom (hvortil pave Pius VII i 1814 var vendt tilbage) og var nu prinsen og hans hustru behjælpelig ved deres ankomst 23. december 1819.

Det var derfor ikke så sært, at prins Christian Frederik hurtigt efter den videre rejse til Napoli aflagde et besøg i den forhenværende ærkebiskops hus (der havde tilhørt Lady Hamilton). Prinsens danske dagbog fortæller for 19. januar 1820: »Aflagt Besøg hos Erkebiskopen af Tarent, Fru Bruns gamle Ven, en blid elskværdig Olding; hans Huus er belig-

gende ved Pitzipfalcone og har den skønneste Udsigt over Chaiaen og Bugten . . .«. Capece Latro modtog ham med overmåde stor venlighed og viste ham rundt i huset. Prinsen beundrede malerierne, navnlig Velasques' portræt af den italienske oprører og folkefører Masaniello, men måtte senere samme dag i sin franske dagbog notere, at huset var gennemtrængt af en kraftig lugt fra ærkebispens kæledyr, nogle fortrinlige racekatte, »som man kalder Angora med lang pels og hale«.

Samme dag besøgte Christian Frederik Det kgl. Museum, hvor bl.a. de arkæologiske fund fra Pompeii og Napolis øvrige omegn blev opbevaret. Museumsdirektør var Michele Ardit, marquese di Castelvetere, men den græske vasesamling blev instruktivt forevist af dennes forstander, fader Andrea de Iorio. Om vaserne noterer prinsen skarpsindigt i den franske dagbog: »Man kender perfekt til kunsten at restaurere disse vaser, når man finder dem ituslåede, og man efterligner dem også til stor fuldkommenhed for at narre udlændinge, men den sikre prøve er, at maleriet på de moderne ikke modstår syre og ofte ej heller vand, medens det antikke maleri ikke er til at ødelægge«.

I den livlige selskabelighed, der næsten dagligt førte det danske prinsepar sammen med repræsentanter for kongefamilien, hoffolk, diplomater og andre udlændinge i Napoli, blev der nu reserveret en stor plads til Capece Latro. Den gamle mand, der var »anset på grund af sin retfærdige og liberale karakter og sin venlighed«, gav middage og koncerter i sit hjem, ligesom han blev inviteret til prinseparrets bolig i Palazzo Scaligo, Santa Lucia-gaden. Men Christian Frederiks videnskabelige interesser fornægtede sig ikke i de hyppige samvær. Ved siden af fordybelsen i mineralogien, der ytrede sig ved mange besøg i de neapolitanske mineraliesamlinger og ved en flerdagstur på Vesuv med indsamling af prøver, var entusiasmen for arkæologien og den klassiske kunst stærkt fremtrædende. Prinsen overværede eller deltog i udgravninger i Cumae, Pompeii og Nola, men det gav ikke nævneværdige resultater i form af oldsager til personlig ejendom. Således bemærker han tørt i dagbogen for 13. marts: »Taget en Tour til Pompei for at bivaane en Udgrav-

ning, udrømmet de sidste Lag Jord i en Gang, to Værelser og et Kiøkken, funden adskillige Leerkar, en Bronze Vase og Kar med Laag, en Kiede, Been, nogle Glassager, Teene o.s.v., intet tilbødes«.

Så meget mere heldigt var det, at venskabet med Capece Latro modnede den tanke, at prinsen skulle købe ærkebiskoppens antikke oldsager. Den 11. februar besøgte Christian Frederik for første gang Capece Latro's landsted i Portici (ved Herculaneum), hvor samlingen opbevaredes. »Der er henved en 30 vaser mellem hvilke nogle meget smukke med græske malerier – eller etruskiske som de kaldes – nogle få stykker med indskrifter . . . Hans buste, udført af Rauch, og som tilhører fru Brun, befinder sig der, afventende forsendelseslejlighed til Danmark« (den franske dagbog).

Det varede dog en rum tid, før forhandlinger om en overtagelse indledtes mellem de to. Prins Christian Frederik og prinsesse Caroline Amalie opholdt sig i Rom fra slutningen af marts til begyndelsen af maj og efter deres tilbagevenden til Napoli var prinsen mest optaget af Capece Latro's konkyliesamling (der senere kom til Danmark). I juli 1820 blev de arkæologiske interesser skudt endnu mere i baggrunden, idet prinseparret nu befandt sig midt i en politisk omvæltning. Syditalienernes frihedsideer var ikke blevet knust og en revolte mod kong Ferdinands enevældige monarki bredte sig hurtigt i hæren. Det hemmelige parti Carbonari («kulsvierne»), der ønskede en konstitutionel, demokratisk regeringsform, tvinger kongen til at give efter. »En sand Ulykke i mine Tanker«, skriver prinsen i dagbogen 7. juli. »Denne Hændelse er yderst interessant for mig«, fortæller han i et brev til Frederik VI. Det nye trefarvede flag og de trefarvede kokarder (sort, rød og blå) ses nu overalt i Napoli og folket jubler »viva il Re, viva la Costitutions, viva I Carbonari«. Er Christian Frederik ikke begejstret, er hofagent og professor P. O. Brøndsted det derimod. Netop på dette tidspunkt er han ved at udgive en afhandling på italiensk om en indskrift på en oldgræsk bronzehjelm (Sopra un' iscrizione greca scolpita in un antico elmo di bronzo) og noget ubetænksomt hylder han den nye forfatning i forordet.

Dette vakte Frederik VI's mishag og selv om Brøndsted ikke blev afskediget som hofagent, tilbageholdt man hans gage. Disse fortrædeligheder har Brøndsted dog endnu til gode, da han, efter at have oplevet den sicilianske del af revolutionen i Palermo, den 5. august ankommer til Napoli for at bistå den danske prins med erhvervelsen af Capece Latro's oldsager. Aftalen er, at ovennævnte fader Iorio fra museet i Napoli skal vurdere samlingen for sælgeren, medens Brøndsted skal bedømme for køberen. Den 28. august sender denne en vurdering til Christian Frederik (nu i Rigsarkivet). Han fastslår, at samlingen vil være en sand gevinst for Danmark. Den anslåede værdi er 20.000 neapolitanske gulddukater, hvoraf alene de 3.000 er vurderingen for det fortrinligste stykke, den »Siciliansk-græske Vase med sorte Figurer i den ældste Stil paa gul Grund, hvis Forestillinger ere

Fig. 5. Nationalmuseets Antiksamling inv.nr. Chr.VIII 3, side A.

Fig. 6. Nationalmuseets Antiksamling inv.nr.Chr. VIII 3, side B.

tagne af Mythen om Amphiaraos og Eriphyle og som de Herrer Scotti og Millingen have forklaret. Til denne Vases øvrige interessante Egenskaber kommer ogsaa det betydelige Fortrin, at den er en af de allermindst og tillige bedst restaurerede, uagtet den maa have været brudt i mangfoldige Stykker.

Capece Latro har foreslået, at købsprisen ikke skal være en samlet sum, men en livrente på 200 dukater om måneden. Brøndsted skriver herom: »ogsaa tilstaaer jeg at det paa en Maade repugnerer min Følelse at eftertænke hvor længe vi vel endnu efter Rimelighed kunne beholde vor kjære Erkebiskop af Tarent«. På sin side anslog Iorio samlingens værdi til 17.062 dukater, men den 9. september enedes prinsen og ærkebiskoppen om betalingsformen. »Besøgt Erkebispnen med hvem jeg idag afgjorde Transactionen om hans Vaser og Marmorere mod en maanedlig Betaling

af 150 Ducater, saalænge han lever«. Den første udbetaling skete samme måned. Da Capece Latro på dette tidspunkt var 76 år, tegnede det til at blive et fordelagtigt køb. Men prins Christian Frederik, der efter hjemkomsten til Danmark ogsaa kom i besiddelse af Rauch's buste (fig. 2), måtte korrespondere med sin gamle ven mange år endnu, inden ærkebiskoppen endelig døde i 1836 i en alder af 92 år. Herved kom samlingen til at koste ca. 28.000 neapolitanske gulddukater, hvilket var en for høj pris. Derimod må samlingens betydning for prinsens videre arkæologiske indsamling vurderes højt. Som grundstamme i det senere kraftigt udvidede Christian VIII's arkæologiske Cabinet indtager mange af Capece Latro's antikviteter stadig en fremtrædende plads blandt de oldsager i Nationalmuseet, der bærer inventarnumre med fortegnene Chr. VIII, således ogsaa stridens vase, inv.nr.Chr.VIII 3 (fig. 5 og 6).

Netop fordi Christian VIII's samling hele tiden blev kraftigt forøget, varede det længe før en publicering af materialet blev igangsat. I 1847 pålagde kongen professoren i klassisk filologi og arkæologi, J. L. Ussing, den opgave at udgive en pragtpublication af de mest værdifulde vaser. En del farvelagte plancher og tegninger blev udført af malerne Christian Zeuthen, Carl Löffler og lithografen Peter Gemzøe. Men kongens død i 1848 hindrede en færdiggørelse af arbejdet. Efter indførelsen af den frie forfatning ved grundloven af 5. juni 1849 afstod Frederik VII sin forgængers »archæologiske Cabinet« til staten, hvorefter det blev indlemmet i Antik-cabinettet, fra 1866 Antiksamlingen, i Prinsens Palæ, Frederiksholms Kanal. Herfra udgav Sophus Birket Smith i 1862 endelig et katalog (med kun tre illustrationer) over »De maledede Vaser i Antikkabinettet i Kjøbenhavn«. Langt de fleste numre stammede fra Christian VIII's samling. Under katalog nr. 112 finder vi vores amfora, hvortil Birket Smith har følgende kommentarer trods erkendelsen af, at vasen er sammensat og restaureret. Med rette må man antage, at ogsaa kvinden på side B er Eriphyle. »Ved en ganske lignende Beviisførelse vil man nu faae ud, at paa Maleriet A, hvor den foran Hestene staaende Kvinde er betegnet med Indskriften ERIPHYLE, maa

Hopliten, hvis Navn ikke er tilskrevet, være Amphiaraos. Saaledes bliver det ved den med sindrig Oeconomie anlagte Ordning af Navnene yderligere bekræftet, hvad der i Virkeligheden ved første Øiekast på Malerierne paatrænger sig som den ene rigtige Opfattelse, at det er een og samme Fremstilling (Eriphyle i Færd med at tage Afsked med A. ved dennes Bortreise til Kampen for Theben), der med ubetydelige Variationer er gjentaget paa begge Vasens Sider. Denne Sammenhæng er imidlertid ikke gaaet op for de tidligere Fortolkere, idet det navnlig ikke er faldet nogen af dem ind at søge Amphiaraos i Hopliten på Maleriet A; snart kaldte man denne Polyneikes, snart Alkmaion, snart Adrastos; meget yndet var især den sidste Benaevnelse, der beroer paa en urigtig Læsning af ARISTOS ARISTOS synes ligesom KALIPHORA at referere sig til en af Hestene«. Den interesserede læser vil nu måske undre sig over, at amforaens fremstillinger og indskrifter var så mange ord værd. Men for datiden var gengivelsen af optakten til »De syvs togt mod Theben« et særdeles spændende unikum. Medens mange andre mytologiske motiver fandtes gengivet flere gange og i adskillige varianter inden for det dengang kendte græske vasemaleri, var Eriphyle-sagnet kun at finde på denne ene vase.

Dette forhold ændrede sig ganske vist, da kendskabet til det græske vasemaleri blev kraftigt udvidet. Den store interesse for den græske bemalede keramik havde fra og med W. Hamilton resulteret i en rovdraft på oldtidsgravpladsernes indhold, både i Italien og Grækenland. Ganske uvidenskabeligt blev gravene plyndret for deres indhold, hvorved de uvurderlige kulturelle og tidsmæssige sammenhænge i gravgodset blev ødelagt for evigt (desværre foregår dette endnu den dag i dag). Men resultatet kunne ses i Europas og efterhånden også USA's museer. På ethvert respektabelt antikmuseum står der græske vaser i montre efter montre, på hylde efter hylde.

Rent videnskabeligt kunne arkæologerne ikke følge med. Ganske vist erkendte man tidligt i forrige århundrede, da Grækenland efter befrielsen fra tyrkerne åbnede portene for den arkæologiske videnskab og rovgrav-

Fig. 7. Inv.nr.Chr.VIII 3 efter nyrestaurering, side A.

ningerne, at mange af de bemalede vaser fundet i Italien ikke var etruskiske eller græske fra Syditalien og Sicilien, men attiske, dvs. at de var produceret i Athen i tidsrummet 600–400 f.Kr. og derfra eksporteret til Italien.

Men kildematerialet var enormt stort. De fleste arkæologer veg tilbage for at behandle de kendte attiske vaser som helhed ud fra et overordnet kulturhistorisk, kunsthistorisk og kronologisk synspunkt. Kaos rådede faktisk, indtil englænderen J. D. Beazley i 1908 viede sit hele liv til at bringe systematik i forståelsen af den attiske keramikproduktion. Udgangspunktet var rimeligt nok, at enhver maler, og så en græsk vasemaler, har en personlig streg, en personlig smag for sekundære ornamentter og en personlig præferance for specielle motiver og motivopbygninger. En del vasesamlinger var selvfølgelig allerede blevet grundigt publiceret i tegninger eller i den nye, revolutionerende fotografiske reproduktionsteknik.

Men med sin enorme visuelle opfattelsesevne og utrolige visuelle hukommelse kunne Beazley komme langt videre ved personligt at møde publicerede og navnlig upublicerede vaser i europæiske og amerikanske museer. Resultaterne blev fremlagt i utallige tidsskriftartikler og efterhånden knyttede mange arkæologer verden over deres arbejdsindsats til Beazley's grundlæggende retningslinier. Hertil var der hjælp at hente i den internationale, videnskabelige katalogserie, der i 1922 blev startet på initiativ fra Louvre-museet i Paris, *Corpus Vasorum Antiquorum* (latin for »komplet samling af oldtidsvaser«). Serien, der udgives under opsyn af *Union Académique Internationale*, efter 2. verdenskrig også under UNESCO's auspicer, skal så vidt muligt omfatte alle vasesamlinger i verden. Fra Nationalmuseets Antiksamling er der foreløbig udgivet otte bind med beskrivelser på fransk og tilhørende fotografisk registrering.

Fig. 8. Inv.nr.Chr.VIII 3 efter nyrestaurering, side B.

Resultaterne af Sir Beazley's mangeårige arbejde blev forelagt i de digre værker »Attic Red-Figure Vase-Painters« (Oxford 1942, 2. udgave 1963), »Attic Black-Figure Vase-Painters (Oxford 1956) og supplement til disse, »Paralipomena« (Oxford 1971). Selv om der endnu er meget at gøre, har Beazley's klare og tydelige ordning af værkstedsgrupper, værksteder, pottemagere og vasemalere bragt klarhed over den attiske keramikproduktions mange faser i tidsrummet 630–350 f.Kr. De fleste vasemalere forbliver indtil videre navnløse og har derfor moderne øgenavne, men Beazley kunne med stor sikkerhed placere stridens vase i maleren Psiax' produktion (ca. 525–500 f.Kr). Navnet kendes fra de malede kunstnersignaturer på to små kar i Karlsruhe og Odessa, der ved dekorations- og figurstil over mellemlid kan påvises at være malet af samme hånd som inv.nr.Chr.VIII 3. Men Beazley var og skulle være meget skeptisk over for vasernes originalitet. Navnlig i forrige århundrede blev de itubrudte gravfund restaureret og overmalet med så stor dygtighed, at selv et trænet øje har svært ved at skelne de oprindelige dele fra de moderne, jævnfør prins Christian Frederiks dagbogsnotat. En sund skepsis over for det sjældne Eriphyle-motiv fik Beazley til at foranledige en nøje undersøgelse af indskrifternes ægthed, idet det danske *Corpus Vasorum* var gået let hen over problemet. I 1947 kunne Antiksamlingens daværende leder P. J. Riis svare tilbage, at der efter en rensning kun var et par prikker til rest af ARISTOS, medens KALIPHORA forblev intakt. ERIPHYLE mistede en del af første bogstav og hele det tredje. På B-siden viste KALOPA sig at være ægte, medens AMPHIARAOS var falsk. I stedet stod der tilsyneladende –DR– –OS, som det var fristende at tyde som (A)DR(AST)OS. Da Eriphyle-indskriften var pålidelig, kunne Beazley da omfortolke de to scener således: På side A ser vi Amphiaraios tage afsked med Eriphyle, der bærer den berømte halskæde. Kaliphora er et hestnavn, som kendes fra andre vaser. Side B viser da Adrastos i en afskedsscene med hustruen Kalopa eller Kalliope.

Men det var stadig indlysende, at store dele af vasen var overmalet og rekonstrueret, som

mange andre stykker fra Capece Latro's samling. Dette stiller et museumsmenneske i et alvorligt dilemma. Den tilsyneladende hele vases gamle rekonstruktioner er i sig selv et stykke kulturhistorie. Sådan så ærkebiskoppen af Tarent og kongen af Danmark vaser i deres privatsamlinger. I denne tilstand har den spillet en ikke uvæsentlig rolle i den arkæologiske litteratur gennem 170 år. Og hvad er publikum bedst tjent med? Det tilsyneladende hele, sminkede kar eller den nøgne montering af skår med mange udfyldninger?

Da den videnskabelige og formidlingsmæssige ærlighed i 1967 krævede, at stridens vase skulle skilles helt ad og sættes sammen igen uden Napoleonstidens tilføjelser, blev restaureringsarbejdet ramt af så mange fortrædeligheder af personalemæssig art, at det begyndte at ligne en forbandelse. Endelig lykkedes det modigt restaureringstekniker Ruth Frandsen at fuldføre værket i efteråret 1977 (fig. 7 og 8). Det var meget svært, for adskillige skår var tilfilede ved den gamle sammen-

sætning. Der var dog ingen tvivl om at amforæns enkelte dele hørte sammen. Vaserne var altså ikke, som det ofte forekommer, snedigt sammensat af to eller flere kar.

Ombygningen af karret har ikke ændret væsentligt ved indskrifterne, som de fremstod efter afrensningen i 1947. Derimod er figurer og ornamenten blevet noget beskåret i forhold til de gamle fotografier. Eriphyle's berømte halskæde er helt forsvundet! Den hvide dækfarve på kvindernes hudpartier og på hestene var åbenbart også af nyere dato, idet man ved den gamle restaurering, for så vidt korrekt, har fulgt de matte aftryk, som den første, originale dækfarve har afsat i den sorte glansfarve.

Meget ved stridens vase er ændret ved den nye sammensætning, men vi må vel stadig give Beazley ret i hans tydning af figurfremstillingerne. Mon ikke alle, indbefattet de neapolitanske gejstlige i deres himmel, kan være tilfreds med, at den gamle strid nu er bilagt?

Vikingetidsbroen over Vejle å-dal

Af THORKILD RAMSKOU

Da man i 1953 regulerede Vejle å og drænede Ravning enge i dalen, blev der fundet en del store egestolper på sydsiden af å-dalen ved Vork. Som følge af dræningen stak stolperne hovederne op af mosen, der på grund af afvandingen selvfølgelig begyndte at falde sammen. De var regelmæssigt, kvadratisk tilhuggede og stod efter et regelret mønster. I 1956 blev der anlagt et dambrug, ligeledes på Vork-siden, hvorved der fandtes lignende stolper.

En interesseret læge, K. V. Kristensen i Ødsted, beså foretagendet, foretog opmålinger og nedfældede sine betragtninger i Vejle Amts historiske Årbøger for 1959. Han kom til den slutning, at det måtte dreje sig om en bro, og så skete der ikke mere – i den omgang.

Også på den nordre side af å-dalen bragte udtørringen toppen af tilsvarende kvadratisk tilhuggede stolper tilsyn, i samme regelmæssige formation. Nu, endelig, kom National-

museet ind i billedet takket være en ny arkæologi-interesseret lodsejer, Jens Lund Olsen. Han foranledigede, at der blev foretaget en kulstof-14 analyse af en af de fundne stolper. Den sagde år 980, med den sædvanlige margin for usikkerhed; altså en bro fra vikingetiden. Den måtte undersøges, og udgravningerne begyndte i 1972.

Forinden havde en stedlig, »kyndig« mand fremsat den teori, at man her stod over for Gorm den Gamles krigshavn, mens en af mine kolleger mente, at det kunne være en skibsspærring.

Lad os her ramme en pæl gennem den forestilling, at et vandløb af Vejle å's dimensioner har kunnet besejles eller anvendes til pramdrift. Det skal der anderledes store strømme til. Nej, K. V. Kristensen havde ret, det drejer sig om en bro af formidable dimensioner og

Vejle å-dal, hvor broen passerer, set fra nord.

Et karakteristisk brosfag. En af stolperne er trukket op i nyere tid, men har efterladt et tydeligt mærke. Den øverste del af stolperne er borttrådnede i niveau med vikingetidens moseoverflade.

Til et så stort byggeforetagende af stor præcision har man selvfølgelig haft landmålere, der kunne afmærke hvor stolperne skulle sænkes. Deres landmålerstokke var som regel hasselkæppe. En sådan ses tilhøjre for brostolpen. Skåret foroven i den er sket ved et uheld, da vi på det tidspunkt ikke anede sådanne målestokkes tilstedeværelse.

Endnu en landmålerstok fra vikingetid. Billedet giver samtidig et indtryk af de vanskelige forhold under hvilke undersøgelsen foregik. Der var vådt.

bygget i en teknik, der har fået vor egen tids brobygningsingeniører til at falde på halen af forbavelse.

Hvad der kom frem ved udgravningerne, er sådan set kun en torso af et vikingetidigt ingeniørarbejde, men alligevel så velbevaret, at vi i hovedsagen kan slutte os til, hvordan den oprindeligt har set ud.

En af de store hindringer for en 100% rigtig tolkning af broens oprindelige udseende er, at brostolpernes øverste dele er bortrånede i det niveau, der var vikingetidens moseoverflade, medens resten er særdeles velbevaret i længder fra 2 til 4 meter. Til disse bevarede længder skal der lægges omkring 1,25 m. Det er nemlig i den højde, de skrå sidestolper vil ramme de lodrette bærestolper. Så højt har kørebanen altså været hævet over den samtidige moseflade.

Broens helt nøjagtige længde kan ikke bestemmes, men den må have været omkring 800 m. Denne anselige længde og den præcision der præger broens konstruktion, er tilstrækkeligt til at vise, at det ikke drejer sig om en bro bygget af de lokale bønder. Den må være bygget og bekostet af en central kongemagt, der af militære grunde har haft behov for en sikker passage på dette sted på alle årstider.

Broen er en teknisk bedrift, et virkeligt ingeniørarbejde med en imponerende mål-nøjagtighed. Der har været anvendt en måleenhed på 30 cm, et modul om man vil, der vel

har svaret til bygmesterens skonommer. På de fundne stolper er der taget 138 mål på deres sidebredder. De varierer fra 22,5 til 33,5 cm. Men da 66,24% af stolperne netop er 30 cm, må denne »Ravning-fod« antages at have været ideal-målet. Herefter bliver hvert brofags bredde 15 fod, og afstanden fra det ene brofag til det næste bliver 8 fod. Derfor var det en smal sag at måle sig frem til broforløbet, da de første tre brofag var fundet.

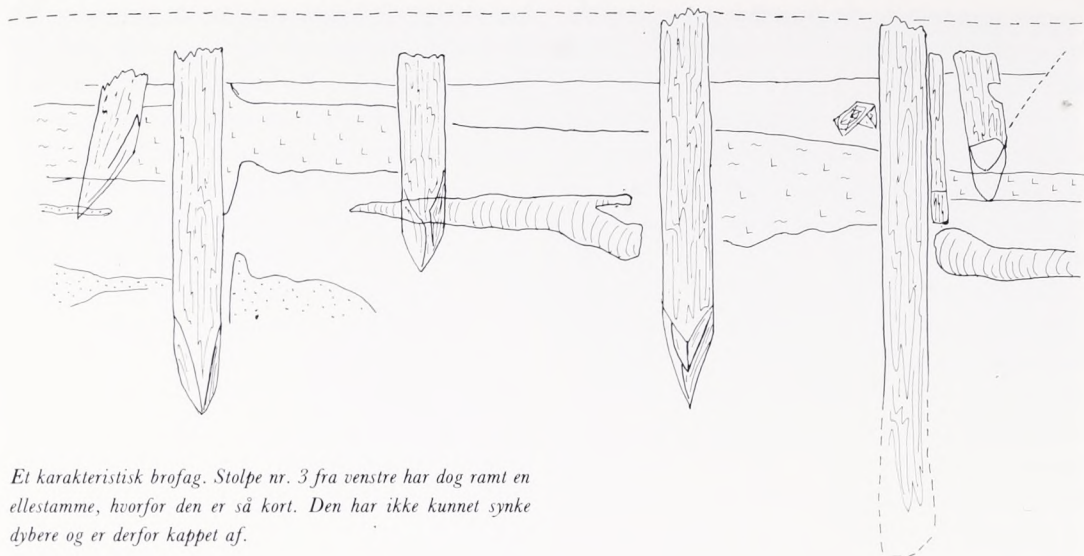
Antallet af bærende stolper kan da beregnes til at ligge omkring 1350, svarende til lige så mange egetræer. Variationerne i stolpernes sidemål må vel forklares ved, at det undertiden har været vanskeligt at finde træer, der svarede til ønskemålet.

Hvor mange træer, der har været anvendt til kørebanen, er det vanskeligt præcist at beregne; men det er ikke småting der er gået med til den. For at konstruere en antagelig kørebane kræves der tre lag bjælker. Først tværgående, dernæst langsgående (såkaldte strøer), og ovenpå dem igen et tværgående lag. Brobanen dækker ca. 3600 m², så kan enhver gøre sig sine forestillinger om træforbruget.

Det er en selvfølge, at der har været landmålere med i et sådant foretagende; det ses tydeligt af de mange landmålerstokke, der er

De konstaterede brostolper er markerede med hvide papplader. Hvor de ligger udenfor de udgravede felter er de konstaterede med en stålsonde. En del stolper er trukket op i tidens løb, derfor lakunerne.

Et karakteristisk brofag. Stolpe nr. 3 fra venstre har dog ramt en ellestamme, hvorfor den er så kort. Den har ikke kunnet synke dybere og er derfor kappet af.

fundet ved siden af brostolperne som vejledning for teknikerne: her skulle stolpen rammes ned. Spørgsmålet var da, hvorledes man havde båret sig ad med at anbringe stolperne. Her fik vi hjælp fra ingeniørfirmaet Cowiconsult, der tog boreprøver af jordbunden; prøverne viste, at der aldeles ikke, som vi tidligere havde troet, har været anvendt rambukke, men at broen faktisk er en flydende konstruktion; brostolperne er i virkeligheden såkaldte friktionspæle eller adhæsiionspæle. Teknikken var, at når pælene var anbragt lodret over det punkt, hvor de skulle være, lod man dem blot synke ned i mosen ved deres egen vægt, indtil trykket fra tørvemasserne på stolpernes fire sider i forening med oppebæringsevnen fra mosens fugtighed standsede deres videre nedfart. Det må her bemærkes, at ingen af de undersøgte stolper har været så lange, at de har nået fast bund. Kun hvor stolpen stødte på sandlag i mosen, har det været nødvendigt at give den et par dunk, for at den kunne synke på plads af sig selv.

Det er fantastisk at konstatere, at man i vikingetid anvendte den samme teknik som i vore dage, når en bro skal føres over »bundløse« strækninger.

Et treben og en talje har altså været brobyggernes vigtigste værktøj. I begyndelsesfasen har det dog været øksen, der var det mest anvendte redskab. Med den fældede man træerne, afgrenede dem og tildannede dem til

de regelmæssige, tilspidsede stolper, der kunne synke ned i den bløde mosebund. Den store tømmer sav kendtes endnu ikke i vikingetiden. Alt blev gjort med øksen og det med en sådan virtuositet, at man kun på ganske enkelte stolper kan ane spor af øksehug. Ellers ser de ud, som om de var høvlede.

Man forestille sig, hvad der har skullet sættes i scene for at bygge en sådan bro, hvis bæreevne for øvrigt er beregnet til mindst 5 ton. Tilstrækkeligt antal skovhuggere, tømmerre, transportarbejdere, landmålere og andre teknikere – foruden problemerne med at af-fodre hele banden.

En nøjagtig undersøgelse af brolandinger-nes konstruktion lader sig desværre aldrig gøre. Dertil er der sket alt for mange ændringer i tidens løb.

På den nordlige brolanding er det dog klart, at trafikken er ledt videre mod nord ad to parallelle hulveje, den ene formodentlig til opgående trafik, den anden til nedgående. Egentlig vejbygning har aldrig været vikin-gernes sag. Her har vi imidlertid et indtil nu enestående eksempel. På et vist punkt passerer hulvejene nemlig et terræn, der er så stejlt, at det ikke kan befares af kørende, hvorfor man har gjort sig den ulejlighed at grave den stejle skrænt igennem, så kørebanen fik en rimelig hældning. For øvrigt synes disse hul-veje – dog med nogle dunkle punkter – at slutte sig til hvad turistforeningerne kalder

Fra nord ses adgangen til og fra den store bro stadig som parallelle hulveje, der løber ved siden af den nuværende vej, der nogle steder har ødelagt den ene af hulvejene. I vikingetiden anlagde man ikke veje, men denne er en undtagelse, da den på en strækning øjensynligt er gravet gennem bakken for at skabe en acceptabel hældning for den kørende trafik.

På bunden af hulvejene fandtes to parallelle stenstrøede baner, der hindrede vognhjulene i at skære sig ned i den lerede bund.

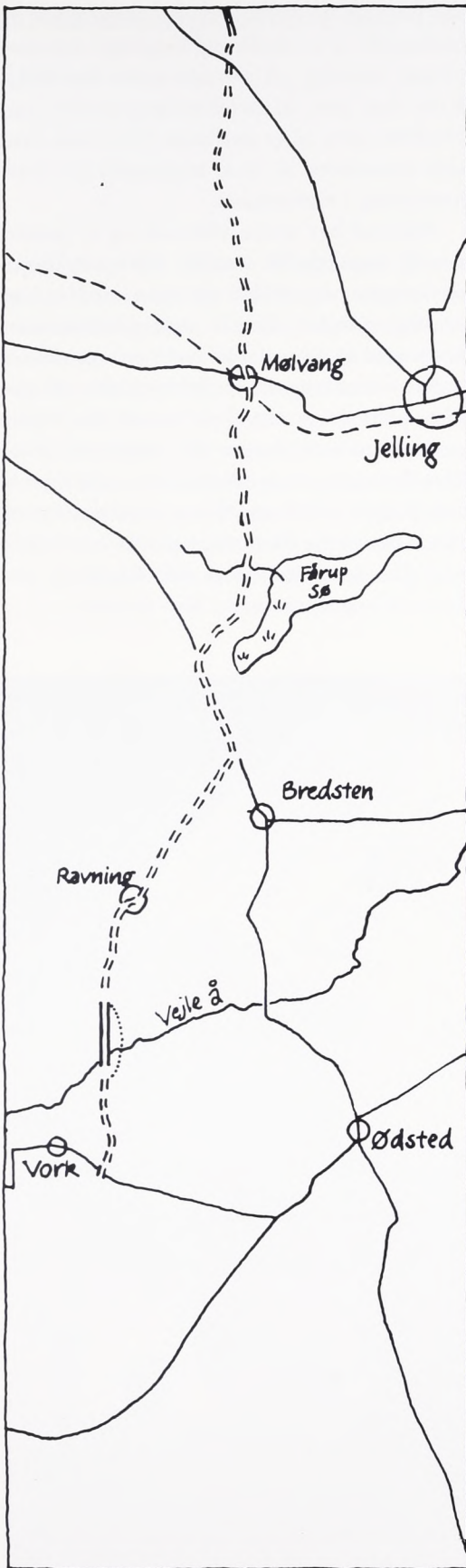
I vikingetiden rejste man undertiden en sten for hver ende af en bro. Denne store sten fandtes ved slutningen af hulvejene fra nord ned mod broen. Hvor broen lander mod syd går der frasagn om en tilsvarende. Den er dog endnu ikke fundet. Stenen her er ca. 1,6 m høj. Man har på et vist tidspunkt tænkt på at kløve den. Deraf de 8 indhugninger i overfladen.

»Den Gamle Hærvej«, hvilket ikke var forbavsende. På å-dalens sydside har det hidtil ikke været muligt at konstatere andet, end at frakørslen må have fulgt en af de nutidige veje. Spørgsmålet er da: hvilken? At målet var attraktive steder længere mod syd er indiskutabelt.

Der har selvfølgelig været vadesteder, hvor å-dalen smalnede til, men de har været meget tvivlsomme og vanskelige at passere. Hvor vanskeligt det kunne være, kan man finde en beskrivelse af hos Chr. Molbech (1783–1857), som under en rejse fra Viborg til Ålborg havde besværligheder med at passere Skals å (et vandløb af nogenlunde samme dimensioner som Vejle å), der, som han skriver ». . . til visse Aarstider slet ikke kan passeres«. Vandet stod efter et par dages regn så højt, at han med nød og næppe »kunde holde sig tør i Vognen«, og at »kun ved Hjælp af en meget forsigtig og med Stedet kyndig Kusk undgik at vælte ned i Dybet«.

Molbech mødte altså de samme vanskeligheder, der truede enhver vejfarende i vikingetiden. De regnfulde efterår og snesmeltningstidspunkterne om foråret kunne lukke passagerne i lange tider, fordi strømmen på de smalle steder blev stridende og vadestederne dermed farligere at passere. Man skal derfor ikke undre sig over de mange broer og plankveje over selv tilsyneladende ubetydelige vandløb, der engang før Hedeselskabets indgriben godt kunne udgøre alvorlige hindringer. Ikke blot vandløbet selv, men i lige så høj grad de sumpede og bløde eng- og mosestrækninger på begge sider af vandløbet, frembød alvorlige vanskeligheder.

Og så går man hen og finder en kæmpe-mæssig bro, der ved naturvidenskabelige metoder (kulstof-14 analysen og den dendrokronologiske undersøgelse, der bygger på studier af årringenes vekslende dimensioner i det benyttede egetømmer) kan dateres til år 979 eller 980. Den spænder over Vejle å-dal på et af de bredeste steder, hvor der først i det 19. århundrede blev anlagt vej og bro. I de mellemliggende ca. 1000 år har beboerne på hver side af å-dalen ikke »kommet hinanden ved«, og de gør det knapt nok i dag, selvom der nu er en bekvem forbindelse over dalen.

Og selvfølgelig går den nutidige vej parallelt med vikingetids-hulvejene, som den på visse steder har ødelagt, f.eks. på terrassen langs den såkaldte Fandens Dal.

Broens dimensioner og præcisionen i dens opbygning viser straks, at den er et militært anlæg, som her, hvor mosen er bredest og hvor passagen er mindst påvirket af nedbør og tøbrud, har sin naturlige forbindelse til 'hærvejen'. Ravning-broen giver vidnesbyrd om en kraftig kongemagt; ved sin regelmæssighed og sine dimensioner bringer den 'trelleborgene' i erindring. Fornylig er Trelleborg ved Slagelse også, ad dendrokronologisk vej, dateret til 980, altså samme tidspunkt som Ravning-broen. Allerede det arkæologiske materiale fra Trelleborg har for lang tid siden indiceret en datering til slutningen af det 10. århundrede; det samme gælder Aggersborg og Fyrkat, de to tilsvarende cirkelborge ved henholdsvis Aggersund og Hobro.

Det er mere end fristende – som allerede gjort af Tage E. Christiansen – at tilskrive disse militære bygningsværker den samme byggherre, Harald Blåtand. Om ham står der på den store Jelling-sten at han vandt sig al Danmark. Det er en sætning, der antyder, at Danmark, hvis datidige omfang ikke kendes, dengang var splittet i flere mindre kongeriger eller høvdingedømmer, om man vil, og at Harald samlede dem under én hat – sin egen. Det er han ganske givet ikke blevet populær på. Rundt omkring har man slået sig i tøjret i den grad, at Harald kan have følt sig foranlediget til at bygge 'trelleborgene' som tvingborge for at holde gemytterne i ave.

Af tilsvarende årsager kan han have haft brug for en altid farbar forbindelse over Vejle å-dalen, som sikrede ham kontrol med det sydlige Jylland. Desuden betød broen, at en eventuel hærstyrke kunne komme adskilligt hurtigere fra nord til syd eller omvendt, end hvis man skulle den lange omvej rundt om Vandel. De små, smalle vadesteder turde man ikke løbe an på. Det første enhver erobrer, eller besættelsesmagt, sørger for, er forbindelseslinjer og støttepunkter. Derfor borge og broen.

Man skulle synes, at egestolper af de dimensioner, der er anvendt til broen, næsten måtte være uforgængelige, og det er de for så

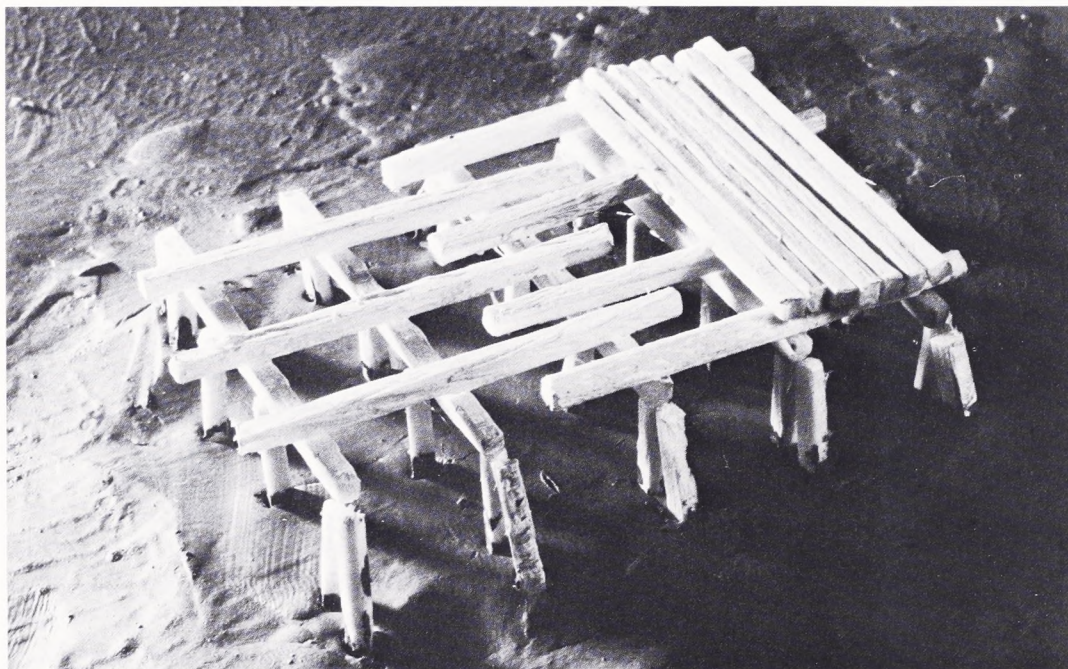
vidt også, forudsat at de befinder sig enten i luft eller i vand. Overgangen mellem vådt og tørt er et kritisk sted, også for egetræ. Erfaringerne har vist, at jordgravede egestolper ikke holder ret meget længere end 50–60 år, så er de gennemrådne ved jordoverfladen. Det samme har været tilfældet med Ravning-broen. Stolperne er rådnet bort på vikingetidens moseoverflade, og da der ikke på noget sted er iagttaget reparationer, må vi formode, at dens levetid som bro har været kort – allerede efter 50–60 år har den udspillet sin rolle.

Samme skæbne synes for øvrigt at være overgået 'trelleborgene', og det er ydermere karakteristisk, at intet af disse bygningsværker – hverken bro eller borge – har efterladt sig spor i de skriftlige kilder. Da de havde opfyldt deres mission, fik de lov til at forfalde.

Når vi derfor i dag kun har så få fund fra broens kørebane, skyldes det sikkert, at den

har udgjort en kærkommen mulighed for de omboende til at skaffe sig letbjærged tømmer til eget forbrug, på samme måde som f.eks. Kalø Slot, som, da det ikke længere var i anvendelse, blev til et stenbrud, hvor man hentede materialer til bl.a. bygningen af Charlottenborg i København.

Alligevel har broen efterladt sig et minde, nemlig sogneskellet mellem Nørup og Bredsten sogne, der falder sammen med broens nordligste forløb. Her er sognegrænsen markeret med et dige, der er lagt over resterne af broen. Grænsen må derfor formodes at være afsat på et tidspunkt, hvor broen, eller rettere resterne af den, endnu har været til at se. Hvorfor skulle man ellers have trukket grænsen netop her i en ellers uoverskuelig og ufremkommelig ellemose, som det jo dengang var? Det giver måske et lille fingerpeg om, hvornår sognegrænserne blev dragne.

Fem brofag af vikingetidsbroen i tændstik-størrelse. Som det fremgår af teksten kan der ikke gøres rede for tekniske detaljer angående brobanens fastgørelse til de bærende stolper. Derfor er det kun et

hovedindtryk der her er forsøgt fremstillet. En fuld model af broen i tændstik-størrelse bliver ca. 5 m lang. Der skal mange tændstikker til.

Et senmiddelalderligt bryllupsregnskab

Af ANNE KROMANN

Rigsråden Oluf Stigsen Krognos til Karsholm, Krapperup og Bollerup var en af det senmiddelalderlige Skånes rigeste herremænd; og der blev ikke sparet på noget, da han fejrede sin datter Magdalenes bryllup med Tyge Brahe til Tosterup, den berømte astronoms farfar. Et regnskab, som brudens far sidenhen lod udfærdige, har givet eftertiden en kærkommen lejlighed til at følge forbedelserne på nærmere hold og danne sig et indtryk af datidens priser på klæder og levnedsmidler.

Formælingen fandt sted på Bollerup om efteråret, hvor såvel jordens afgrøder som fedt slagtekvæg stod til rådighed, og hvor sommerens varme endnu ikke helt havde sluppet taget i de store stenhuse. Da både brygning og bagning (Beckt) ifølge Oluf Stigsens optegnelser var tilendebragt i slutningen af september, kan vi gå ud fra at festen var fastsat til oktober (wor Frwe Uge Nativitatis er den uge, hvor Marias fødselsdag den 8. september falder).

Herregården Tosterup i det sydøstlige Skåne som den ser ud idag.

Om tidspunktet i øvrigt kan man sige, at det lå mellem 1501 og 1505. Et retsdokument fra 1501 viser, at Oluf Stigsen den 29. oktober deltog i en proces om noget arvegods efter sin tidligere svigerfar Knud Truidsen Has, faderen til Magdalenes tidligt afdøde mor Gertrud. Når Tyge Brahe ikke nævnes blandt arvingerne skyldes det formodentlig, at han endnu ikke hørte til familien. Det gjorde han derimod i 1505 – et brev af 11. august erklærer, at Oluf Stigsen ikke længere har noget økonomisk mellemværende med sin datter og svigersøn, idet alle forhold vedrørende Magdalenes mødrene arv er bragt i orden.

På grund af sin nære forbindelse med rigshovmesteren Poul Laxmand, der havde et spændt forhold til kong Hans, måtte Oluf Stigsen i oktober 1501 rense sig for en forræd-

derianklage ved tredobbelt tylvtered – det vil sige at tre gange tolv mænd garanterede hans uskyld. Da Poul Laxmand året efter blev dræbt og siden anklaget for højforrædderi, turde Oluf Stigsen ikke påtage sig hans forsvaret men foretrak at holde sig i baggrunden. 1502 har således næppe været noget gunstigt tidspunkt for et pragtbryllup, og tilbage bliver 1503 og 1504. Man har valgt 1503 for at lade en rimelig periode hengå inden arvens afvikling i 1505, men et bryllup i 1504 kan vel ikke helt udelukkes.

Magdalene var en frugt af faderens første ægteskab, og skal man tro overleveringen, døde moderen 15 år før datterens bryllup (cf. C. H. Brasch: Gamle ejere til Bregentved, København 1873 s. 110). Oluf Stigsen og fru Gertrud fik tre døtre, en der døde som spæd, Ingeborg, der overlevede moderen men ikke faderen, og vor brud Magdalene.

Ifølge et brev fra prioren ved Malmø Helligåndshus blev Ingeborg i 1488 »optaget i ordenens broderskab« og delagtiggjort i dens »gode gerninger«. Der er her tale om en slags æresmedlemsskab, som rige folk kunne erhverve mod en passende pengegave; men når kun Ingeborg er nævnt, kan det være fordi hendes ene søster var død og den anden endnu ikke født på dette tidspunkt. Hvis det forholder sig således, er fru Gertrud rimeligvis død ved den yngste datters fødsel, og Magdalene må da have været 15 år ved sit bryllup.

Hendes nabo og næstsøskendebarnt Tyge Brahe var noget ældre, i hvert fald var han myndig i 1499, men hans nøjagtige fødselsår kendes ikke. Desværre blev ægteskabet kortvarigt, thi Magdalene døde allerede i 1510 efter at have født flere børn, hvoraf datteren Marine som den eneste overlevede spædbarnealderen. Magdalenes billede kan ses på den gravsten Tyge Brahe lod rejse over sin hustru og sig selv i Tosterup kirke få km fra Bollerup i det sydøstlige Skåne. Men man skal nok ikke regne med større portrætlighed; runde ansigter med små øjne og kraftige kæbepartier var karakteristisk for kunstneren Adam van Düren.

Brylluppet på Bollerup er udførligt behandlet af Brasch (s. 42–75) og før hans tid er regnskabet benyttet af J. Kjerulf (Klæde- dragten under Unionskongerne, Minerva, juli

Gravplade over Magdalene Krognos rejst af ægtemanden Tyge Brahe den ældre, som også er afbildet. Pladen er udført af Adam van Düren kort efter Magdalenes dødsår 1510.

Bollerup efter restaureringen i midten af vort århundrede.

1796), og en senere omtale findes hos S. T. Kjellberg (Slotte og herregårde øst for Øresund, København 1968, s. 255–58). Men selve regnskabet i sin fulde udstrækning er kun trykt i Danske Magazin 1750 s. 316–20; derfor skal det her gengives endnu engang.

Thette eftherskreffne haffwer ieg Oluff Stigssøn kosthet po myn Dotther Magdelena med hynnes Brøllop.

Primo, VIII. Alne gøllen Samit, hwer Allen X. Rinske Gyllen, oc et Korther for 2 1/2 Gyllen.

Item, X. Alne røtt Floeyell, Alnen VI. Mark.

Item, XVI Alne swortt Floeyell, Allen VI. Mark.

Item, tw Temmer Hermelynd, hver Temmer for X. Marck.

Item, VIII. Alnæ gwlt Damask, Allen III. Marck.

Item, 7 1/2 Allen swortt Floeyell, Allen VI. Marck, thet kom po thet gwllæ Damask.

Item, X Alnæ grøntt Engelst aff thet bestæ, Allen III. Marck mynne IIII. sk. til et Par Klædher.

Item, XVI. Marck for Forett, ther kom wndher næden.

Item, X Alne røtt Engelst, Allen III. Marck mynne IIII. sk. till et Par Klædher, XXVI. Marck Foret under Kiortelen og Kaaffuen.

Item, 5 1/2 Allen gwlt Damask, Allen III. Marck, thet kom po en blaa Kiortell.

Item, VI Alne till en grøn Kiortel, Allen III. Marck mynne IIII. sk.

Item, en anden grøn Kiortell kom VI. Alne til, Allen III. Marck mynne IIII. sk.

Item, V. Alne till en rød Kiortell med Hermelyn, Allen IIII. sk. grot.

Item, IIII. Alne grønt Lwndest till en Wndher Kiortell, Alnen III. Marck IIII. sk.

Item, V. Alne Floeyell, Alnen 4 1/2 Marck.

Item, et Hoffuet-Gwll, en Kædhe, et Halssbond, oc et Span, thet bewisse segh selff.

Item, XVI, Alne Sindall, Allen VI. sk.

Item, XXVII. Alne Perller, forwden the Perller i hennes Kiortell, the XXVII. Alne stod LX. Marck, the komme po Magdelenes Perlle-hwæ oc Tyge Bradis Skiortte-Lad.

Item, Tønnes Perlestycker XII. Marck for Perlle-Hwen for Gerningen.

Item, Tønnes Perlestycker VIII. Marck for Gerningen for thet Skiorte-Lad til Tyge Bradis Skiortte.

Item, XXXII. Indzer Gwld, hver Indze III, Marck aff the XVIII. Indzer: Aff the XII-II. Indzer hwer Indze III. Mark mynne III. sk.

Item, Tønnes Perlesticker III. sk. for hwert Lad aff the XV Skiorthen.

Item, VI. Indzer Perler po hynnes Perle=Kiortell, hwer Indze XXX. Marck aff the III. Indzer. Item aff the andre XXVI. Marck.

Item, XXXVI. Marck for Gerninghen.

Item, VI. Lod forgylt Sølf, Lodet III. Marck.

Item, VI. Alne Klæde i then Kiortell Perllernæ sydher po, Allen XXVI. sk.

Item, II. Indzer Perller po hennes Boyle oc Byndicke, then ene Indze XXVIII. Marck, then anden wor hennes Modhers.

Item, IX. Marck for Gerninghen.

Item, X. Alne Lærett, Allen 2. Marck i to Brødlops Skiorthen.

Item, VIII. Skiorthen, V Alne i hwer Skiortæ, Allen XVIII. sk. Penninge.

Item, V. Skiorthen, V. Alne i hwer Skiorthen, Allen XIII. sk. Penninge.

Item, VI. Skiorthen, V. Alne i hwer Skiorthen, Allen V. sk. Penninge.

Item 1 1/2 Pund Silke for XV. Marck.

Item, et Stycke Leysk til hennes Karm oc Dreng oc Pige, for XXX. Marck.

Item, III. Alne røtt Leysk, Allen XXIII. sk. till hennes Dreng ther bort løff.

Item, XX. Marck for hynnes Karm oc 2 Sydher Flesk.

Item, Malleren XVI. Marck oc 2 Sydher Flesk.

Item, Smeden XVI. Marck oc 2 Sier Flesk.

Item, Remesnieren XX. Marck.

Item, Remesnier Swennæ III. sk.

Item, Smede Swennæ VI. sk.

Item en Marck til Fracth offuer mett Karmen.

Item, IX. Marck for Knapenæ po Karmen.

Item, 2 graa Hestæ for Karmen, the ære icke regnet wed Penninge.

Kosthen till Brølløpæt.

Primo, VI Lesther tyst Øll, Lesten X. Rinske Gyllen.

Item, III. Ammer Rinsk Win, XX. Marck hwer Amme, then fierde fik Tyge Brade.

Item, V. Ammer Frengs Win, hver Amme XVII. Marck.

Item, 2 Fad Emstøll, hwer Fad XVII 1/2 Marck.

Item, III. Fad, hwer Fad XIII 1/2 Marck.

Item, III. Fad Pryssing, hwert Fad VIII. Marck af Matz Skrædher po Falstherbo.

Item, 2. Tønner Hamborg Øll, Tønne VI. Marck.

Item, XII. Tønner Mød bode til Kosthen oc till Stegersset, Tønne VIII. Marck.

Item, VIII. Pund Mell i smott Brød. 2 Pund Hwede.

Item, Mester Kocken XX. Marck.

Item, the andre Kocke X. Marck.

Item, Baswnernæ XX. Marck.

Item, Tromslawernæ VI. Marck.

Item, Hans Wost X. Marck for han blende Klarethe.

Item, Tønnes Perlestykker X, Marck for Rethernæ han gjorde, oc for Blwss, oc for annet smo Tingeste han gjorde, oc for Windw han gjorde po Sallen.

Item, X. Marck for Hwedebrød oc Peffuerkage oc Løg aff Oluff Laffuerberg.

Item, 2 Tønner Bergher aff Oluff Lawerberg, Tønne V. Marck.

Item, 2 Tønner Begher af Morthen Kræmer i Malmøæ, Tønne V. Marck.

Item, III. Tønner Ædick, Tønne III. Marck.

Item, 1/2 Tønne skertt Honig for V. Marck.

Item, V. Pund Wox, Pundet VI. Marck.

Brøgninghen oc Beckt.

Primo, en halff Lest Malt i wor Frwe Uge Nativitatis.

Item, then Wge ther nest efter 1/2 Lest Malt, 2 Pund Mell.

Item, then Wge ther nest 1/2 Lest Malt oc 2. Pund Mell.

Item, then Uge ther nest 1/2 Lest Malt, III. Pund Mell.

Item, 2. Tønner Oll.

Item, 2. Tønner Sylld.

Item, III. Tønner Torsk.

Item, III Tønner Smør till Smørslaw.

Item, III. Tønner Smør til Stegersset oc till Wdspising.

Item, XL. Fløcke Flesk.

Item, VI. Pund Mell till smott Brød oc Ka-
gher.
Item, kom till Ysted IIII. Pund Malt, som
Garden lod brøge.
Item, IIII. Ko-Kroppæ røget.
Item, XL. røget Faar.
Item X. Øxen till fersk Mad oc Grønsalt, ther
aff bleff V. salthet X. Dage for Brøllopet til
grøn Salt Mad.
Item, LX. Lam, Lamet IIII. sk.
Item, VIII. Wordher Kabelaw, hwer Worde
XIIII. sk.
Item, V. Wordher Langher, worden 2.
Marck.
Item, XII. Worder Kwlmwll, Worden XII.
sk.
Item, XII. Marck for Flyndher.
Item, 2000. Spidfisk hwert Hwndert IIII. sk.
Item, I. Tønne Lax X. Marck.
Item, bleff forett 900. Skepper Haffre.

*Thette fick myn Dotther Magdelena hiem till Bo-
skaff met seg*

Primo, III. Herre Senghe.
Item, III. Par Hollandz Lærirts Laghen.
Item, II. Flamske Sengklæder.
Item, et engelst Sengklæde.
Item, Lerlaghen.
Item, III. store Bwlsther Dyner.
Item, III. Hoffuet Dyner.
Item, et Par Silke Sperlaghen.
Item, en rød Damask Hoffuet Dynæ sticket
med Gwll.
Item, et Par Silcke Laghen till en Seng.
Item, II. røde Pwdher af Damask sticket
met Guld.
Item, II. rødæ oc blaa Dretther omkring hen-
nes Frue-Stue met Gulskind sticket.
Item, et sydh Bonit till Borffuerstwen.
Item, IIII. Bencke Dyner.
Item, XII ny flamske Høndher oc Bencke
Klæde omkring hennes Fruestue.
Item, Bencke Klædher til Borgestwen.
Item, en Silke syd Dwgh.
Item, II Silke syd Handklæde.
Item, et blaa sywd Handkle.
Item, III. store Herre Tepper.
Item, XI. Par Swennæ Laghen.
Item, XVII. ny Senge Dyner till Swennæ
Senge.

Item, III. lange hvide Dwgæ.
Item, X. Grydher.
Item, en stor Morther.
Item, II. store Liwsse Stage.
Item, en stor Mwlln.

Hoffuet=Gullet stor 200 Gyllen.
Gwldkædhen LX. Gyllen.
Item, thet Halsbond stor XXX. Gyllen.
Item thet Span stod LX. Gyllen.

Som det fremgår af ovenstående falder regn-
skabet i tre afsnit, hvoraf det første omfatter
Magdalenes personlige udstyr og det andet
fortæringen ved festen. Tredie afsnit er en
fortegnelse over det bohave bruden fik med til
sin nye husholdning. Nogle af posterne synes
indført på et ret tilfældigt sted, men de øvrige
udmærker sig ved en vis logisk sammenhæng.

Brudens udstyr

Hvorledes har Magdalenes garderobe taget
sig ud? De mange alen fløjl og klæde har ty-
deligt nok sat fantasien i sving hos alle, der
arbejdede med emnet, og man kan næsten si-
ge, at hver har sin måde at kombinere teksti-
lerne på. Den fyldigste omtale findes hos
Brasch, der har taget folkeviserne til hjælp i
sine overvejelser. Her skal vi indskrænke os til
en kort gennemgang af stoffernes anvendelse.

Bruden har fået to udprægede festdragter,
en gyldendugskjole og en perlekjole. Øverst
på listen står 8 1/4 alen gyldent »sammit«
eller guldbrokade, som enten kan have været
anvendt alene eller sammensat med det røde
fløjl, som nævnes nedenunder. Brasch foreslår
i stedet en sammensætning med de 16 alen
sindal længere nede på listen, men dels står
det løsrevet fra sammenhængen og dels var
sindal et temmelig billigt stof og i grunden for
tarveligt til gyldendug. Et næsten samtidig
regnskab fra hertugdømmerne viser at sindal
ofte blev brugt til underføring og besætning
(cf. Danske Middelalderlige Regnskaber v.
Georg Galster, vol. I Kbh. 1953, s. 673 ff.).

Desuden blev Magdalene udstyret med tre
fløjlskjoler – to af dem sammensat med gult
damask – og fem kjoler af fint engelsk klæde.
Hvis udtrykket »et par klæder« betyder en
kjole med tilhørende kåbe, har udstyret om-

fattet to sæt bestående af kjole og kåbe med for. Til foret brugte man som regel egernskind, men skulle det være særlig fint, forede man med hermelin. En af de røde klædeskjoler havde hermelinsfor, og hertil synes at have medgået 80 stykker – to timer – af de små skind.

For at se bruden for sig i al hendes pragt og herlighed må man også kende dragternes tilskæring. Men det er ikke så nemt, thi vi befinder os i en overgangsperiode, hvor middelalderens lange kjortel, der hang ned fra skuldrene i et stykke var ved at blive afløst af renæssancens todelte kvindedragt, som bestod af et stramt liv med en vid nederdel, der ofte var åben fortil, så man kunne se det skørt, der var indenunder. En »Wndher Kiortell« af særlig fint londonerklæde tyder på at i hvert fald en af kjolerne, sandsynligvis den røde hermelinsforede var udført efter dette snit. Man havde gerne set noget af bryllupstøjet gengivet på gravrelieffet, men våbenskjoldet dækker det meste af dragten, og man skal nok heller ikke regne for stærkt med at kunstneren lagde vægt på at gengive den afdødes egne klæder.

Regnskabets største post var brudesmykkerne, men udgiften har åbenbart i første omgang forekommet Oluf Stigsen så selvfølgelig, at han slet ikke nævner beløbet. I slutningen af fortegnelsen kommer han dog på bedre tanker og opfører hele posten påny denne gang med priser. Sættet bestod af et hovedsmykke, som bruden bar over sit udslagne hår, et halsbånd – måske det, der er afbildet på gravpladen, en kæde, som nåede helt ned over bæltestedet og et »span«, der kunne være en brosche eller måske et smykke til at hænge i kæden (sml. dronning Dorotheas guldsmykke på Bymuseet).

Hertil kom silketråd, perler og anden pynt. 32 unser guld og 6 lod forgyldt sølv har sandsynligvis været bestemt til klædernes udsmykning, måske i form af guldstifter, der med tiden blev lige så populære som perlerne. Perler indkøbtes dels i unser og dels i alenmål som perlelidser. Foruden den omtalte perlekjole hørte der en perlebesat hue til udstyret; den var symbolet på brudens nye værdighed som gift kone. Hendes »Boylle oc Byn-dicke« var en bøjle med lange nedhængende

bånd til at sætte om hovedet, begge dele tæt besat med perler. På renæssancemalerier optræder adelsfruer ikke helt sjældent med perlehuer, der fortil bærer en tiaralignende udsmykning, og Magdalenes hovedtøj på gravstenen har noget lignende. Måske er dette den såkaldte »Boylle«.

Hverken sko eller undertøj omtales i forbindelse med udstyret; men man må nok gå ud fra at skoene blev syet af kjolernes stof. Undertøj havde man ikke så meget af i hine tider; lærred var dyrt, og først et halvt århundrede senere blev det almindeligt for damer af det bedre selskab at besidde indtil flere særke. Det betyder dog ikke at man var karrig med lærredet ved Magdalenes bryllup, hvor hele 105 alen af forskellige kvaliteter blev indkøbt og forarbejdet til 21 skjorter.

Det var gammel skik at bruden skulle bortskænke skjorter, men hvem der egentlig blev tilgodeset, er mindre klart. Man kan tænke på forloverne og de nærmeste mandlige slægtninge eller måske nogle af gårdens svende. En fortegnelse over riddere og svende i Skåne fra 1506 (Danske Middelalderlige Regnskaber s. 108 f.) viser, at Bollerup stillede 8 våbenføre svende og Tostrup 3, men begge husholdninger har givetvis bestået af flere.

De finere af skjorterne blev udstyret med perlelad; et »skjortelad« er egentlig en brømme i halsen, men perlebesætningen kan meget vel have omfattet brystet også. Brudgommens egen skjorte var i overensstemmelse med skik og brug blevet syet af bruden, men perlearbejdet, der skulle være særlig fornemt, blev overladt til en fagmand.

Til et anstændigt brudeudstyr hørte også en karm eller brudevogn. Jomfru Magdalenes kostede 20 mark hos vognmageren men blev betydeligt fordyret efter at et større antal håndværkere havde haft den under behandling og bl.a. givet den betræk af klæde fra Leiden med guldknapper. Et »Stykke Leysk« var, hvad vi ville kalde en hel rulle og indeholdt 20 alen. Men så var der også nok til at både køresvenden og brudens kammerpige kunne blive klædt i samme stof.

Drengen »ther bort løff« var ikke et tyende, som forlod pladsen i utide, men en forløber, der blev iklædt rødt leysk af en noget billigere kvalitet end det øvrige. Man behøver ikke at

følge Brasch's teori om at også vognen var rød; i så fald havde det næppe været nødvendigt at købe ekstra ind til forløberen.

Bryllupskosten

Det synes at have ligget Oluf Stigsen stærkt på sinde at få stillet sine gæsters tørst, og til det formål skaffede han først og fremmest rigelige mængder af tyske ølsorter. »Tyst Øll« var en fællesbetegnelse for produkter fra Rostock, Wismar, Stralsund og Lybæk, som havde nydt yndest i Danmark fra gammel tid. Hen imod slutningen af det 15. århundrede begyndte imidlertid også andre sorter at vinde indpas; det gjaldt f.eks. preusserøllet »pryssing«, der indførtes fra Danzig, og Emstøllet fra Einbeck i Hannover, som rostes for sin klare farve og bedske smag. Hamborgerøllet ser ud til at have været det dyreste, men når man kun anskaffede to tønner, har det sikkert ikke været af sparsommelighed, thi der købtes hele 12 tønner af det endnu dyrere mjød.

En læst var 12 fade, et fad ca. 912 potter, en amme ca. 160 potter og en tønde ca. 120 potter. Men vor viden om de gamle mål er ofte usikker, så det er vanskeligt at regne dem om til moderne liter. S. T. Kjellberg har forsøgt omend med forbehold og kommer til det resultat, at der ialt blev købt 18 828 l øl og mjød til brylluppet.

Vin havde været kendt heroppe i århundreder, men man drak det ikke så hyppigt som øl. De 1390 l, som efter Kjellbergs beregninger medgik ved denne lejlighed, er ganske vist en betragtelig mængde men alligevel mindre end en tiendedel af øllet. Og så blev der endda en tønde rhinskvin til overs til svigersønnen.

Rhinskvin var i reglen dyrere og mere populær end de franske vine, og når der her anskaffes så meget fransk vin, er det formodentlig fordi noget af den blev brugt til klaret. Klaretten var en blandingsdrik af vin, honning og krydderurter, der skal have haft damernes særlige bevågenhed. Tilberedelsen alene kostede 10 mark.

Rent umiddelbart ville man anse 20 218 l for nok til at holde tørsten fra døren i lang tid hos en forsvarlig menneskeskare; men på Bollerup, hvor man ønskede at være på den

sikre side, sørgede man desuden for at gårdens eget bryg stod til rådighed. Vi ved ikke hvor meget, der kunne brygges af to læst og fire tønner malt, men vi må nok regne med, at hjemmebrygget hovedsagelig har været beregnet til tjenestefolk.

I den katolske tid varede et bryllup i reglen fra søndag til torsdag for at man ikke skulle komme i karambolage med fastedagen fredag. Hvis vi går ud fra, at de indbudte standspersoner holdt sig til de ædlere varer og hver indtog 5–6 l om dagen, må der have været rigeligt til 6–700 mennesker i de 5 dage brylluppet varede. Men der har næppe været så mange gæster; thi faktisk kan man gøre sig et vist begreb om antallet af indbudte ud fra oplysningen om foder til hestene, 900 skæpper havre.

I Danske Middelalderlige Regnskaber s. 206 findes en liste over forplejningen til indkvarterede soldater i det 15.–16. århundrede. Her beregnes en tønde havre til en hest i 10 dage. Sætter vi nu en tønde havre til 6 skæpper og regner en halv tønde pr. hest i 5 dage, har der været foder til 300 heste.

Det er så heldigt, at Danske Magazin sammen med Oluf Stigsens regnskab har udgivet endnu en fortegnelse over bryllupskosten. Den anslås til at være ca. 50 år yngre, og her gøres udtrykkeligt opmærksom på at varerne er beregnet til ca. 300 »heste«. Udtrykket er egentlig militært men anvendtes også i det civile liv med betydningen »hoveder« eller »personer«. Normalt svarede antallet af heste til antallet af rejsende, thi kun få lod sig befordre i vogn på de dårlige veje.

Mængden af madvarer kan dårligt sammenlignes på de to lister, men går vi over til drikkevarer, viser det sig, at den nyere, anonyme fortegnelse opererer med 3099 l vin og 13 584 l øl mod Bollerups 1390 l vin og 18 828 l øl. Vinen har altså vundet terræn på øllets bekostning i det halve århundrede, der ligger mellem de to bryllupper, men ser vi bort fra vædskernes art fører Oluf Stigsens liste med 3543 l.

Bollerupfortegnelsen er mindre systematisk efter de forskellige øl- og vinposter og man har en mistanke om, at noget af melet måske er opført to gange. Men skal vi følge opgivelserne, blev der bagt brød af 20 pund rugmel

og 2 pund hvedemel. Det er betydeligt mere end det lyder af, thi det pund der omtales er ikke skålpundet på ca. 500 g men kornpundet på 1/12 læst eller to tønder.

Foruden skærebrød blev der bagt en del »smott Brød«, og her er nok tale om den såkaldte »skonrogge« en slags kuvertbrød, der var trekantet med kuglelignende hjørner. Af det dyre hvedemel bagte man korsformede »vegger« eller »simler«. Man ved ikke meget om middelalderens kager, men de peberkager der nævnes, synes at have været en art honningbrød.

Der var nok af sul til brødet. Kød var dengang relativt billigere end brød, fordi kornmarker krævede større arbejdsindsats end kreaturer, hvoraf de fleste blev slagtet om efteråret. På denne årstid kunne kødet nydes fersk, røget eller »grønsaltet«, dvs. letsaltet; og på Bollerup serveredes der både okse, svin og får. Hertil kom lam, som måtte skaffes udefra. En »Fløkke Svin« betyder sandsynligvis her ligesom på f.eks. ældre norsk et flækket svin eller en side flæsk. Brasch foreslår, at det skal betegne »Flanken af Svinet uden For- og Bagben«, fordi han ønsker at holde det ude fra de »Sydher Flesk«, der nævnes tidligere i regnskabet. Men der er ikke noget i vejen for at Oluf Stigsen her som andre steder kan bruge flere betegnelser om den samme ting.

Man synes at have været selvforsynende med ål (Oll), sild og torsk, men andre fisk måtte indkøbes til lejligheden. En lange var en lille torskefisk, og de flyndere, der optræder kan have været både skrubber og rødspætter. En »Wordhe« fisk var på 10 stykker, og når laksen sælges i tønder skyldes det måske, at den var saltet og skåret i stykker.

Af levnedsmidler nævnes endvidere løg, smør, honning og eddike. »Smørslaw« forklares i Kalkars »Ordbog til det ældre danske Sprog« som en slags grød eller kage, men på nyere dansk er smørslag en stor portion smør, der er slået op i en kunstfærdig form.

Til trods for denne overdådighed kan man ikke anse listen for fuldstændig, thi her er hverken medtaget vildt eller frugt, som dog må have hørt med til traktementet. Og mens den anonyme fortegnelse omtaler en hel række krydderier, er her ikke tale om et eneste; måske har man haft dem i huset i forvejen. En

anden ting som udmærker den senere bryllupskost fremfor Bollerups er konfekt og sukker, men det skyldes måske netop tidsforskellen mellem de to lister, for sukker begyndte først at blive almindeligt efter ca. 1510.

Afsnittet om bryllupskosten omfatter også enkelte ikke fortærbare genstande, og det kan ikke undre nogen, at man havde brug for tre tønder ekstra bægere. Det har nok været de stavbægere man kender så godt fra middelalderudgravninger, sammensat af seks stave og forbundet med vidjer som miniaturretønder.

»Rettherne«, som perlestikkeren var mester for, må have været skueretter udført i voks. De var meget populære som bordpynt i det 16. århundrede, og behøvede ikke nødvendigvis at forestille madvarer.

Bohavet

Blandt de ting Magdalene førte med til Tosterup var det mest kostbare sikkert de tre »Herresenge« eller herskabssenge. De var udstyret med læderlagener til at lægge over sengehalmen samt dyner, puder og tæpper. På den tid betød »dyner« som regel underdyner, og mellem dem og tæpperne plejede man at lægge »et Par Laghen«. Også folkene blev betænkt med nye sengeklæder, men hovedparten af det øvrige udstyr var beregnet til at pryde husets to vigtigste rum, fruerstuen og borgestuen.

»Drettther« var draperier til væggene. Udtrykket »Gulskin« dækker rimeligvis over guldlamineret tråd, dvs. ganske tynde strimler forgyldt skind viklet om tråd, som er broderet på stoffet. Et »bonit« er et forhæng, og de tre store »Herre Teppet« kan være gobeliner, men det kan også være endnu et sæt tæpper til sengene.

De fleste af de omtalte genstande har sikkert været i Oluf Stigsens eje i forvejen, siden prisen ikke nævnes, men der er ingen tvivl om, at udstyret har været overordentlig værdifuldt. Alligevel er der langt fra tale om noget fuldstændigt bohavet, og navnlig skulle man tro, at to broderede håndklæder forslog meget lidt i en større husstand. Men man må huske på, at brudens nye hjem var en fuldt etableret husholdning, således at hun kunne nøjes med at tilføre den ting af mere luksuspræget karakter. Bl.a. hørte de broderede

håndklæder til denne kategori; de blev taget frem ved store fester for at gæsterne kunne tørre deres hænder efter at have vasket dem inden maden i et bækken eller »Mwlln«.

Priser, lønninger, betalingsmidler

Ifølge sagens natur giver Oluf Stigsens regnskab os ikke meget begreb om omkostningerne ved den almindelige daglige tilværelse. Vi får ganske vist mange oplysninger om klædepriser, men dels er det ikke hverdagstøj, og dels er der kun få muligheder for at sammenligne med udgifterne til mad, eftersom Bollerup var selvforsynende med de fleste levnedsmidler. Man kan dog konstatere, at f.eks. den sorte fløjskjole kostede det samme som 381 lam eller ca. 10 tønder laks.

Håndværkerlønningerne gør os ikke meget klogere, thi vi ved ikke, hvori arbejdet bestod. Der er en markant forskel på mester- og svendeløn, men når saddelmagersvendene (Remesnier Swennæ) fik mere end smedesvendene, kan vi ikke afgøre, om det var fordi de sled hårdere i det, eller om deres arbejde vurderedes højere. Den største løn fik perlestikkeren, men han synes også at have haft færdigheder, der gjorde ham skikket til mange andre opgaver end perlestikkeriet. Vinduet »po Sallen« har han måske i festens anledning udstyret med billedruder i malet glas, der blev meget populære i det 16. århundrede, og Tønnes har sikkert rigeligt fortjent sine 78 mark og 12 skilling.

Foruden mark og skilling optræder rhinske gylden, skilling grot og skilling penninge i bryllupsregnskabet, men kun den rhinske gylden og skillingen var virkelige mønter. Guldmønten kan have været kong Hans' rhinske gylden fra ca 1497, men før den tid var alle guldmønter i Danmark importerede og udenlandske mønter vedblev at spille en fremtrædende rolle. Marken var en regnemønt på 6 sølvskillinge, og der gik 12 penninge på en skilling; kong Hans udmøntede dog kun 6-penninge (søslinge) og 3-penninge (hvide). »III Marck mynne III Sk« betyder 3 mark minus 4 skilling, dvs. 2 mark 12 skilling. Skilling grot er det samme som 12 skilling, men hvorfor Oluf Stigsen anvender udtrykket fire skilling grot i stedet for at skrive 3

Kong Hans' rhinske gylden (for- og bagside af to forskellige mønter).

Køln, rhinsk gylden præget under Didrik II af Mörs (1414-63). Fundet i Svendborg.

Skilling præget i Malmø under kong Hans.

Hvid præget i Malmø under kong Hans.

mark, ved vi ikke; måske har han simpelthen overtaget betegnelsen fra forhandleren.

En moderne regnskabsfører ville have regnet alle beløbene ud i mark eller måske rhinske gylden, der i hvert fald under Christian II blev fastsat til 2 mark. Men i middelalderen var det ikke ualmindeligt at operere med flere forskellige møntbetegnelser side om side. Man var vant til at bruge både dansk og udenlandsk valuta, og man har f.eks. gældsbeviser, der omfatter indtil fire forskellige slags guldmønter foruden småmønter, i stedet for et samlet beløb i een møntsot.

Hertil kommer, at Oluf Stigsens fortegnelse vel knap nok kan betragtes som et rigtigt regnskab, eftersom han kun opgiver prisen på varernes grundmål og aldrig regner posterne

helt ud. Tilsyneladende interesserede det ham ikke at vide, hvor meget han alt i alt var kommet af med, og man kan undre sig over, hvorfor han overhovedet lavede fortegnelsen.

Men Magdalene var ikke hans eneste barn; i sit andet ægteskab med Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne havde han foruden to sønner døtrene Pernille og Anne, som også måtte forventes en dag at indtræde i ægtestanden. Også dengang huskede folk dårligt, og man

har faktisk et middelalderligt eksempel på en far, der har glemt, hvad han ofrede på den ældste datters bryllup og derfor må skrive og spørge hende, da den yngre står for tur.

Der er grund til at tro, at Oluf Stigsen udfærdigede sin omhyggelige liste for at han siden kunne tage den frem og fejre et lige så pragtfuldt bryllup for Pernille eller Anne, og man kan kun beklage hans tidlige død ca. 1506, der hindrede ham i at være til stede.

Kalkmalerier

Udvalgte fund og resultater i 1970'erne

Af HENRIK GRÆBE

Hvert år foretager Nationalmuseet en række besigtigelser af nyfremkomne kalkmalerier. Farvesporene kommer til syne i forbindelse med de indvendige kalkningsarbejder i kirkerne, og som almindeligt vedligeholdelsesarbejde foretages disse helt på lokalt plan. Menighedsrådet henvender sig til en murermester og beder ham påtage sig arbejdet, og han giver sine arbejdsfolk besked på, at større revnedannelser skal hugges op og fyldes ud med ny mørtel, kalkfladerne skal vaskes rene, og løse partier skal fornyes. Det er herved, man let kommer i berøring med ældre kalklag og eventuelle kalkmalerier. Sådan har det altid været, og på den måde er alle vore kalkmalerier mere eller mindre blidt, blevet afsløret af murerne.

Situationen er blevet betydelig værre i de senere år, hvilket hovedsagelig skyldes kirkernes opvarmning og de dermed forandrede klimatiske forhold i bygningerne. I det sidste århundrede holdt de kulfyrede jernovne deres indtog i kirkerne, og kalkfladerne sodedes snart til. Afvaskningen før nykalkning har ikke altid været lige grundig, og man har fået urene kalklag, der ikke var fuldt bæredygtige. De blev heller ikke hvide, og snart var en nykalkning aktuel påny. Varme anlæggene er sideløbende hermed blevet mere og mere effektive, og dermed opstod risikoen for udtøringskader. Hvis der således imellem kalklagene er urene eller udtørrede lag, er det begrænset, hvor længe lag kan bære lag. Lægges hertil vor egen tids uhyggelige indsats med syntetiske stoffer på plasticbasis, så er miseren fuldkommen.

For at finde en forsvarlig bund til nykalkning er det nødvendigt at søge ned til de middelalderlige kalkflader. Derfor bliver de indvendige kalkningsarbejder i dag mere dybtgående end tidligere, og vedligeholdelsen af

kirkerummet tager ofte form af en regulær istandsættelse, som almindeligvis foretages under ledelse af en arkitekt.

Fremkommer kalkmalerier under arbejdet, skal Nationalmuseet tilkaldes. På denne måde har de forløbne ti år eller 1970'erne i meget høj grad været præget af besigtigelserne, hvor museets arbejde griber ind i det løbende arbejdsprogram i kirkerne. Almindeligvis er det enkelte malerispor og fragmenter, der er kommet til syne, og det gælder for museet om, så snart og så hurtigt som muligt at skabe sig et billede af helheden og at vurdere og dokumentere det fremkomne med indberetning og fotografier til arkivet. Dertil skal malerisporene behandles før en tildækning, således at de på stedet bevares for fremtiden, hvis man en dag kan komme til at gennemføre en tilbunds gående undersøgelse i kirken. Det kan nemlig ske, forudsat at det netop gennem arkivet på forhånd er kendt, at der er grund til det, og at økonomien er ordnet på forhånd.

Mange gange resulterer malerifundene dog i en regulær fremdragnet og restaurering, og med den iver, der udfolder sig med vedligeholdelsen i kirkerne, er billedbestanden blevet meget udvidet i de senere år. Her skal gives en oversigt med udvalgte eksempler på nyafdækkede kalkmalerier i 1970'erne og på arbejdet med dette materiale.

Først og fremmest skal det nævnes, at langt de fleste konserveringsopgaver drejer sig om genrestaurering af de kalkmalerier, som fremdroges i sidste århundrede, ja også tidligt i vort eget. Ikke helt så sjældent tangerer disse genrestaureringer begrebet nyafdækning, og nogle få eksempler fra dette meget væsentlige arbejde må belyse dette, blandt andet også for dermed at mildne noget på den ofte hårde og generelle dom, der er blevet afsagt over de ældre restaureringer.

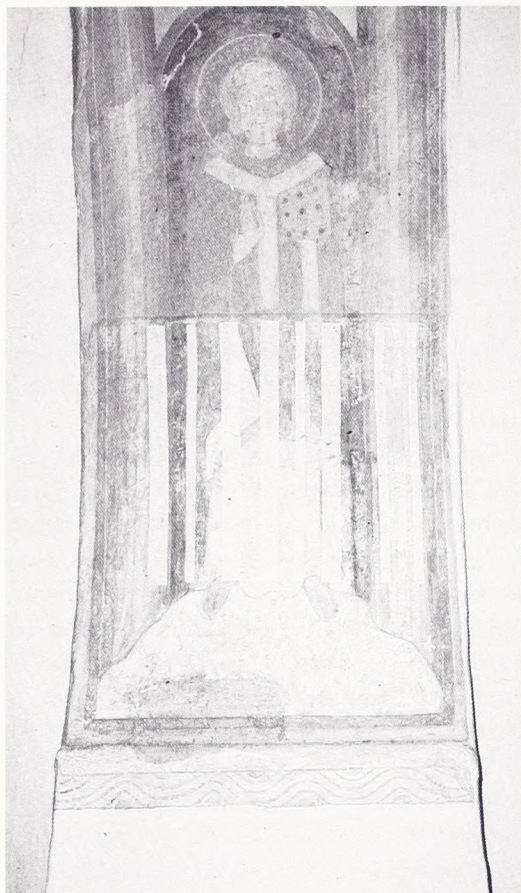

Fig. 1. Hagedsted. Genrestaurering. Fot. H. Græbe.

I Hagedsted kirke ved Holbæk var en rensning af de tilsnavsede romanske malerier hårdt tiltrængt, og da støvet fjernedes, viste det sig, at originalmalerierne lå ganske vel bevaret under en overmaling (fig. 1). I samme kirke slap på samme måde en oprindelig fugl fri af vægfrisen. Den var skjult under et tykt lag cement, hvorpå var malet en ny frise og en ny fugl, lig originalen (fig. 2). Disse overmalinger er foretaget af Jacob Kornerup ved fremdragningen 1866 og -98 for at imødekomme den tids krav om det fuldkomne.

Vor egen tid er vant til og tilfreds med fragmenter, og man lægger hovedvægten på det oprindelige og ægte. Den gang, hvor det ingenlunde var givet, at kalkmalerier havde nogen interesse, blev de altså helet og forbedret ved hel eller delvis overmaling og på den måde beskyttet for fremtiden. Et lignende eksempel er hentet fra Elmelunde kirke på Møn (fig. 3), hvor Magnus Petersen ved restaureringen 1895 har fundet det for vanskeligt og tidskrævende at afdække visse partier og derfor klogeligt har ladet dem stå tildækkede med kalk, og han nøjedes med selv at male det manglende til. Billedet viser et af utallige eksempler og er taget ved genrestaureringen 1969 på det stadium, hvor de tilmalede ben på æslet ses sammen med de nyafdækkede og kortere, originale ben. Yderligere skal i denne forbindelse nævnes Gørløse kirke i Nordsjælland, hvor hvælvingerne er fyldt med renæssancens store bladornamenter. I overmalet

Fig. 2. Hagedsted. Genrestaurering. Fot. G. M. Lind.

Fig. 3. Elmelunde. Genrestaurering. Fot. K. Simonsen.

tilstand virkede decorationen nærmest tryk-kende i interiøret, men det viste sig også her til almen forundring, at originalmalerierne stod velbevarede nedenunder, og de er nu afrensede ved hjælp af en ny metode, således at helhedsindtrykket i dag er væsentlig forandret og forbedret.

Så må det også erkendes, at overmalingerne mange steder ikke lader sig fjerne, fordi originalen simpelt hen er så mangelfuldt bevaret, at intet ville blive tilbage. I disse tilfælde, som i Tybjerg, Slaglille og Førslev på Ringsted-Sorøegnen, må billederne fortsat stå som eksempler på sidste århundredes virke.

Genrestaurationer foretages ikke længere, før der er fundet frem til, hvorfor tilstanden er, som den er. Idelige genrestaurationer vil slide på malerierne. Det er almindeligvis de samme to faktorer, nemlig fugt og varme, der bærer skylden. Når disse forhold kræves ændret, medfører det tit omfattende istandsættelsesarbejder ved kirkerne.

Nyfund af romanske kalkmalerier – rundt regnet fra 1100-tallet og ind i 1200-tallets første halvdel, vækker altid samme glæde og opmærksomhed, fordi det er de ældste og mest sjældne, fordi de både kunstnerisk og teknisk er så udsøgt fint lavede, og fordi ethvert nyt bidrag selvfølgelig giver et bredere kendskab til denne tids mere komplicerede billedverden, mere kompliceret end den senere middelalders almindeligvis er det.

Vedrørende de tekniske forhold omkring de romanske billeders tilkomst er der i de forløbne ti år vundet en del nye resultater, som ikke helt svarer til det vedtagne i vor klassiske kalkmaleribog af Nørlund-Lind fra 1944. Indberetninger fra Tamdrup kirke ved Horsens og Fraugde på Fyn, begge af konservator Mogens Larsen, samt fra Lyngby kirke ved Århus og Soderup ved Holbæk, begge af konservator Robert Smalley, giver beskrivelser af tekniske forhold, der ligger hinanden nær.

I disse fire tilfælde er malerierne udført på en i afsnit nylagt og endnu ikke tør malepuds. Med hvert afsnit er maleren straks gået igang med at trække linjerne op til den store geometriske inddeling af murfladerne, såsom begrænsningslinjerne til friser og billedfelter, og derefter linjerne til det geometriske grund-

Fig. 4. Soderup. Skibets sydæg. Hellig tre Konger. 1100'nes anden halvdel. Fot. R. Smalley.

skema i friserne og konturerne til figurerne i billedfelterne. På de store sammenhængende flader udførtes så undermalingen som baggrund for den endelige farve eller detaljer såsom skygger og foldekast. Til allersidst blev de finere detaljer lagt på, for eksempel ansigterne. Derfor må vi som oftest i dag nøjes med grundtegningen og undermalingen i de nyfremkomne romanske kalkmalerier, fordi disse er suget op i den våde puds og er bevaret med den, medens de overliggende farver og især de fineste detaljer for en stor del er gået tabt.

Fra Soderup læser vi således, at decorationen i første omgang er blevet udført al fresco med gul okker, rød og sort (fig. 4). Derefter er der øjensynligt på nogle steder i halvvåd tilstand strøget rød farve oven på den gule. Til sidst er detaljerne påført al secco oven på bundfarverne. Den sorte undermaling, som nu ses på maleriet, har oprindeligt haft grøn, og andre steder en blå overmaling, men kun få spor deraf er tilbage. Det samme er tilfældet med meget af al secco arbejdet, således at hovedsagelig kun billedets bundfarve er i behold.

Vedrørende den i afsnit påførte malepuds er det i Fraugde observeret, hvordan allerede pålagte farver inden for et afsnit er blevet korrigeret med et overtræk af hvidtekalk for at skabe den fornødne farvemæssige sammen-

hæng med farverne i et senere påført pudsafs-nit. Og i Lyngby kirke er der et meget tydeligt eksempel på, hvordan malepudsen er lagt op efterhånden, idet partier af en ældre pudsflade under malelaget kom til syne ned mod gulvet og viste talrige stænk af de farver, som blev anvendt ved udsmykningen af malepudsen højere oppe på væggen.

Uden at gå for vidt ud fra blot disse fire eksempler, kan det dog erfaringsmæssigt siges, at de repræsenterer en ganske almindelig malemåde. Lægges her hovedvægten på, at de er udført på våd puds, al fresco, kan de, om man så vil, kaldes for en slags fresker. Men begrebet fresco er knyttet til renæssancens langt mere nøjagtige og gennemførte, mere vanskelige og tidskrævende teknik, hvorfor vore middelalderlige muralmalerier fortsat benævnes kalkmalerier.

I de fire valgte eksempler er den fine og glittede malepuds lagt op på en grovere bygningspuds, som må stamme fra bygmesterens arbejde. Han har afleveret kirkebygningen med pudsede murflader, og det kan på forskellig vis godtgøres, at denne bygningspuds har været hærddnet og altså en tid lang har stået i fri luft, før kunstneren lagde sin egen finere malepuds på, og dermed er der ingen tidssammenhæng mellem bygningen og dens

kalkmalerier. Det kan være sket året efter, og det kan være sket mange år efter. I Soderup og i Lyngby er der gjort regelmæssige indhug i bygningspudsen for at skabe bedre vedhæftningsbetingelser for malepudsen, og det kan først ske, når bygningspudsen er hærddnet. I Fraugde kirke hæfter malepudsen så dårlig til bygningspudsen, at denne må være hærddnet gennem en årrække, og i Tamdrup er partier af bygningspudsen ligefrem hugget af for bedre at tilpasse malepudsen til bygningens hjørner ved vinduerne.

Efter ankomsten til en kirke har kunstneren som det første, lavet et udkast på grovpudsen til placering af friser, billedfelter og figurkompositioner. Dette er konstateret både i Soderup og i Fraugde, medens der derimod i Lyngby er malet et billede af et turnerspil på grovpudsen, og det har ikke nogen indholdsmæssig sammenhæng med den romanske udsmykning, som senere udførtes på et nyt malelag med scener fra Det ny og Det gamle Testamente. Ridderspillet kan være et udkast til en tidligere påtænkt udsmykning, det kan være en kundskabsprøve, og det kan selvfølgelig ret og slet være et billede tegnet med pensel på væggen, hvilket detailrigdommen måske kunne tyde på. Billedet bærer en række hugsår efter en pighammer, foretaget da malepudsen senere lagdes på. Da havde turnerbilledet (fig. 5) stået fremme en tid lang til

Fig. 5. Lyngby. Skibets nordvæg. Turnerspil. 1100'rne. Billedet er genfundet på bygningspudsen inde under den senere påførte malepuds. Fot. R. Smalley.

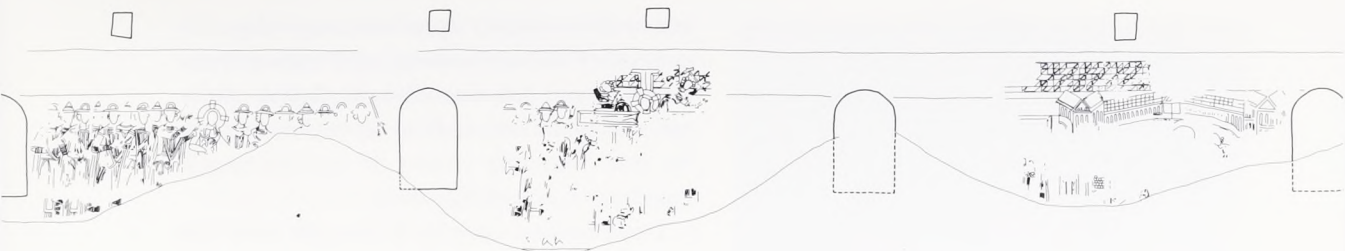
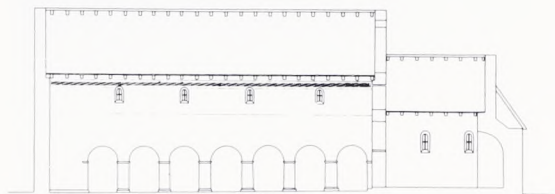

Fig. 6. Tamdrup. Midtskibets nordvæg over hvælvene. Passionshistorien. 1100'nes første halvdel. Tegning efter kalkke af K. Trampedach og H. Græbe. Forneden maleriernes placering før hvælvenes tilkomst.

beskuelse, og ved den nu foretagne afdækning kunne det konstateres, at overfladen var blevet tilsnævset.

Yderst sjældent har museet haft tid og midler til selv at vælge en opgave, som det skete i Tamdrup kirke, hvor sporene af kirkens romanske kalkmalerier er blevet undersøgt på skibets nordvæg over hvælvene. På disse vældige flader har det finere malelag været kalket, og i kalklaget har kunstneren skitseret motiverne med en spids genstand, men uden at ridse i pudsen. Når ridsningen fjernede kalken ind til den mørkere malepuds, har effekten svaret til en blyantsskitse på hvidt papir. Den geometriske opdeling af vægfladerne er særdeles præcis, med nøjagtig afsatte midtpunkter og -linjer, og hele det geometriske grundskema er trukket op med farvelinjer. Figurerne er tegnet med en mængde skitsestreger i hvidtekalken, og derefter er konturerne samlet med farvepensel. Kun denne grundtegning er nu delvis bevaret, medens de egentlige farver er gået tabt på de frie flader. Bag de beskyttende hvælvingbuer ses dog stedvis bevarede farver, ligesom der tidligere er fundet bevarede farver nede i kirkens korbue, hvor Kain og Abel er fremstillet.

På fig. 6 ses, hvordan den undersøgte billedfrise i Tamdrup har været anbragt på muren, før hvælvingerne blev bygget ind i kirken. På billedfelterne mellem vinduerne er regnet fra venstre fremstillet, forhånelsen eller Ecce Homo scenen, med Jesus i midterlinjen omgivet af jødeskarerne. I midterfeltet er

korsfæstelsen med korset nøjagtigt placeret efter midterlinjen mellem vinduerne, og længst til højre ses bygninger omkring gravscenen.

Et af de smukkeste romanske billeder, der er overleveret til vor tid, afdækkede Jacob Kørnerup 1882 i korbuen i Spentrup kirke nord for Randers, med en symbolsk fremstilling af Kristi offerdød. Langt senere opdagedes samtidige kalkmalerier også på skibets østvæg. Disse blev endelig afdækket og konserveret 1971. Som sædvanlig i det romanske maleri er motiverne horisontalt inddelt under det flade bjælkeloft, med en geometrisk frise foroven langs loftskanten, og nedenunder to billedfriser adskilt af enkelte farvestriber (fig. 7). Allernederst har været en afsluttende geometrisk frise, nu kun bevaret på nordvæggen, og muligvis et malet draperi. I midten lige over korbuen ses Kristus i Majestæt, omgivet af en strålekrans, flankeret af engle, og lidt lavere placeret er den øvre billedfrise med basunblæsende engle og siddende apostle. I den nedre billedfrise er næsten intet bevaret, men ud fra en sammenligning med andre eksempler kan det antages, at der her har været et billede af Jomfru Maria til venstre for buen, medens ærkeengelen Mikael, der dræber dragen, har været til højre for korbuen. I kanten af buefrisen er fra dette billede bevaret en hånd og et sværdfæste.

Det er et eskatologisk program, omhandlende de sidste begivenheder, der fuldbyrdes

Fig. 7. Spentrup. Skibets østvæg. 1100'ernes anden halvdel. Skitse af H. Græbe.

med Dommen. Men det er ikke en drastisk fremstilling, som man gerne ser i den senere middelalders dommedagsbilleder, med de fortabtes vandring til det grufulde helvedesgab. Det er en stilfærdig opfordring til at knytte sig til det kristne fællesskab og bekende sin tro. Læsningen af billederne bør begynde forneden med de billeder, som nu ganske vist mangler, men som har været der, og som den besøgende da stod nærmest overfor. Jomfru Maria og Mikael kan den besøgende rolig henvende sig til, og de vil begge yde sjælen den bedste hjælp ved den endelige dom. I fri-

sen ovenover sidder apostlene, som forkyndte evangeliet for menneskene, og i midten fremstår Kristus i den himmelske herlighed. Alt er opfordring til omvendelse og endnu er intet for sent. Samtidig varslers de basunblæsende engle om den endelige dom.

De nyfundne malerier i Fraugde kirke lige sydøst for Odense, viser med endnu større styrke, denne de romanske kalkmaleriers appel. Atter er malerierne bevaret i korbuen og på skibets østvæg, her dog blot i den nedre billedfrise, hvor tre gamle mænd sidder på hver side af korbueåbningen (fig. 8–9). Nærmest til venstre genkendes Abraham med frelste sjæle i et klæde, og ved hans side to konger, der hver holder et strengeinstrument. Nærmest til højre for korbuen sidder en konge eller ypperstepræst med hyrdestav, og igen to konger med strengeinstrument. Malerierne er indgående behandlet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1978 af M. Larsen og Ulla Haastrup, hvor dommedagsmotivet er blevet enerådende ved tolkningen af de gamle kronede mænd som repræsentanter for de 24 Ældste, der i henhold til Johannes' Åbenbaring, er til stede ved Dommens dag. Det er dog snarere de davidiske konger, og er et billede på Israels storhedstid, kongetiden, der ville vende tilbage med Messias, jødernes konge og tillige ypperstepræst i lighed med forgængerne. Det er dem, der sidder her i

Fig. 8. Fraugde. Skibets østvæg, nordre side. 1100'ernes anden halvdel. Jf. Nationalmuseets Arbejdsmark 1978 sid. 119–130.

Fig. 9. Fraugde. Skibets østvæg, søndre side. 1100'ernes anden halvdel. Fot. M. Larsen.

Fraugde og anskueliggør det, som var så væsentligt, og som vi genfinder blandt så mange af de romanske kalkmalerier, nemlig sammenhængen mellem Den gamle og Den nye Pagt.

Over for Abraham sidder på sydsiden af korbuen den gamle mand med scepter, og han har på hovedet måske en kongekrone, måske ypperstepræstens tiara. Han tilhører kongerækken, og på den måde han sidder og ligesom peger hen på kongerne, må der være tale om en slags succession, og det ligger nær at tænke på Melkizedek. Han repræsenterer det kananæiske præstekongedømme, der var i Jerusalem, da David indtog byen og med den overtog denne dobbelte funktion som præst og konge for sig og sine efterfølgere. Som tekstforlæg til kalkmalerierne går tankerne da ikke i første række til Johannes' Åbenbaring, men til Davids Salmer, først og fremmest nr. 110.

Billedets appel er knyttet til nadveren. Med Abraham på den ene side af korbuen og Melkizedek på den anden, er vi midt inde i nadverliturgien. Det var begrundelsen for, at folk i middelalderen stod her foran korgitteret med triumfkrucifikset ovenover, som vi i dag må tænke os til. Det var for at overvære messen, og for gennem messeofferet at blive delagtige i den Himmelske velsignelse og nåde. Det er dette, disse billeder formelig råber ud, med strålende farver, med konger, pragt og hentydning til mild strengemusik. Tro. Bliv ved med at tro og bekend din tro, så kan du til enhver tid trygt nærme dig Herren. Giv dit offer, og følg disse de ældste og højeste forbilleders eksempel, Abraham og Melkizedek. Vi ved jo, at deres offer blev modtaget i nåde.

Fraugdebillederne viser, hvordan det romanske billede arbejder, hvordan det træder i kraft i forbindelse med messen, hvordan det trækker os ind i fællesskabet, helt tilbage til patriarktiden, og hvordan dette giver styrke til messens bøn om, at også dette vort offer måtte modtages i nåde.

Det senere 1200-tal og 1300-tallet er generelt dårligt repræsenteret i vore kalkmalerier, hvilket også gælder for de seneste ti års nyfund. Det er dog ikke ensbetydende med, at man havde glemt malerkunsten, end ikke at

Fig. 10. Gammelsohn. Skibets nordvæg. Marias død og nedenunder begravelse. 1200'ernes anden halvdel. Fot. R. Smalley.

den var dekadent. I Gammelsohn kirke ved Ringkøbing er yderligere på skibets østvæg blevet afdækket romanske kalkmalerier fra omkring 1200, men de er blot bevaret til venstre for korbuen. I den øvre frise sidder apostle i arkader og i den nedre ses Jesu fødsel. På det tilgrænsende stykke af skibets nordvæg er der nogle billeder fra det senere 1200-tal, der skildrer Marias død (fig. 10). Billedkvaliteten er høj, og vi må springe i geografien for at finde tilsvarende billeder, til Sjælland, Butterup kirke ved Holbæk, hvor billederne ligeledes har tilhørt en større sammenhæng, der nu er gået tabt. Videre til Lolland, hvor der i Slemminge kirke på korets østvæg er afdækket malerier fra overgangstiden, endnu romanske i tegningen, men gotiske i deres fortælleglæde. I vinduesnichen er et Gudslam med fane omgivet af helgener med røgelseskar, og på selve østvæggen, ses scener med Herodes og flugten til Ægypten, dog er billederne stærkt beskåret af den senere indbyggede hvælving i koret.

For nu at blive i Slemminge kirke, er der i korhvælvingen fremdraget velbevarede gotiske kalkmalerier fra det senere 1400-tal. På dette tidspunkt var der en veletableret tradition for udsmykning af hvælvinger, der efter-

hånden havde afløst de flade bjælkelofter næsten alle vegne. Hvælvingskappernes trekantede og kuplede flader tages fuldt ud i brug til dekorationerne, og der fortælles på livet løs. De repræsentative romanske kalkmalerier med deres overvejende teologiske program, blev afløst af en fortællende folkekunst, smuk, men til tider ret drastisk i sin udtryksform. Der skulle kraftigere midler til, så hver mand kunne forstå alvoren, og det begynder at krible rundt med små djævle i billedfelterne. Det dekorative element fremhæves, og hvælvingernes bærende led markeres.

I korets østkappe er en dommedagsfremstilling af gængs type. Kristus sidder i midten, og handlingen er i fuld gang. Fra hans mund udgår til den ene side nådens lilje, hvor de frelste sjæle nedenunder glade står op af gravene og vandrer til Himmelborgen, hvor Skt. Peder tager imod, til den anden side udgår straffens sværd fra Kristi mund, og her vandrer de fortabte ind i et grusomt helvedesgab, hvorfra ildens flammer kommer dem i møde. Tanken om denne, sjælens skæbne, måtte vel få enhver til at søge den rette vej i tide, og når det ikke lykkedes fuldt ud, var der endnu håb i Jomfru Marias og Johannes Døberens forbønner. Klart og anskueligt knæler de, en på hver side af den dømmende Kristus. I en tilstødende hvælvingskappe fremstilles Gudsrigets komme og endelige sejr over det onde (fig. 11). Djævlene styrtes ned i et vældigt helvedesgab.

I Holtug kirke på Stevns er i en af kirkens mange hvidkalkede hvælvingskapper bevaret et skabelsesbillede. (fig. 12). Kompositionen er opbygget over samme skema som dommedagsbillederne med den dømmende Kristus. Herren sidder her omgivet af strålekransen og de himmelske skarer, og han skaber sol og måne og dyrene på jorden. De onde magter eller djævlene, kastes ned i en kurv, men det er en tilsnigelse, fordi det onde jo ikke blev besejret her i tidernes morgen. Billedet står da nærmest som et Alfa og Omega, begyndelsen og enden. I den tilstødende kappe skabes Adam (fig. 13), og det er et billede, der i sin kunstneriske udførelse taler for sig selv.

Holtugmaleren er fintfølede, han maler med mange og lette nuancer, og fremtoningen forekommer mærkelig sart i de robuste arki-

tekturomgivelser. Han er tidligere kendt fra Højelse og Tybjerg kirker, og sidstnævnte sted kan malerierne dateres til tiden omkring 1440 på grund af våbenskjolde i motivet. Det er herremandbestillernes tidehverv og velynderen i dette tilfælde synes at være rigsråd, Hr. Niels Basse.

De samme forhold gør sig gældende i Bringstrup kirke tæt ved Ringsted, hvor der ikke blot er våbenskjolde, men også ejernes navne og som det fornemste blandt disse ridder, Hr. Johannes Torbjørnsen, Christian I's rigskansler og ejer til Bringstrup hovedgård. I korets fire hvælvingskapper er fremstillet Kristi lidelseshistorie og Dommedag. Malerierne er udførligt behandlet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1979 af R. Smalley og U. Haastrup. Billederne står meget nær malerierne i den nærliggende Vigersted kirke, med kalkmalerier i tre hvælvingfag. Disse er genrestaurerede, og den storslåede udsmykning giver et godt indtryk af den oprindelige hensigt med denne dekorationsform. Malerierne møder ligefrem den besøgende allerede i våbenhuset.

De gotiske kalkmaleriudsmykninger har i en del tilfælde kunnet deles i grupper som en første grovsortering af et omfattende materi-

Fig. 11. Slemminge. Korhvælvingens nordkappe. Djævlene styrtes ned. 1400'ernes anden halvdel. Fot. R. Smalley.

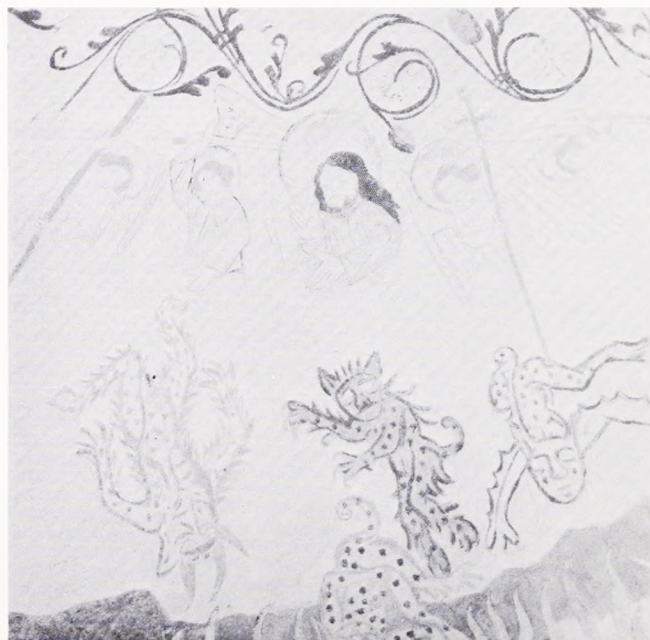

Fig. 12. Holtug. Skibets vesthvælvning. Skabelsen. Omkr. 1440.
Fot. E. Lind.

ale, f.eks. er samhørigheden mellem Vigersted og Bringstrup indlysende, men kunstnerne kender vi ikke. En undtagelse herfra er Morten Maler, der ofte har signeret sine billeder, og fra gammel tid kendes dateringen 1409 i Gimlinge kirke. Et nyt bidrag af denne maler, ligeledes signeret, men ikke dateret, er fremdraget i Kirke Saaby kirke midtvejs mellem Roskilde og Holbæk (fig. 14). Hans karakteristiske malemåde er overvejende dekorativ med store rankeslyng og blade over hvælvingsfladerne, og en enkelt stor figur eller gruppe i hver kappe, pudsigt nok i dette tilfælde kun i skibets østvendte kapper. Regnet fra koret ses et træ og bl.a. Grubbes våben, derefter Skt. Jørgen med dragen og endelig Skt. Olaf med øksen. Endnu en stor udsmykning af Morten Maler er opdaget men ikke endelig afdækket i sideskibene i Skt. Peders kirke i Næstved. Da disse af bygningshistoriske grunde kan dateres til 1400-tallets begyn-

Fig. 13. Holtug. Skibets vesthvælvning. Adam skabes. Omkr. 1440. Fot. E. Lind.

delse, er der her således tale om kalkmalerier tilkommet samtidig med bygningen.

Heller ikke Isefjordsmesterens særdeles aktive værksted mangler iblandt det nytillkomne. Et i alle henseender lykkeligt eksempel er Over Draaby kirke ved Jægerspris, hvor Jacob Kornerup 1890 restaurerede malerierne i koret og i skibets to hvælvninger. Her har malerierne nu kunnet suppleres med vesthvælvingen, hvor originalen kommer til sin ret. Yderligere et eksempel fra samme værksted er sydkapellet ved Bregninge kirke, en god halv snes kilometer øst for Kalundborg. I den forholdsvis lille hvælvings fire kapper fremstilles Maria i solgissel og scener fra legenderne om Hippolyt, Skt. Laurentius og Skt. Sebastian. Endelig skal nævnes en smuk lidelsesfremstilling i Ørslev kirke ved Slagelse, der står malerierne i Viskinge kirke nær.

I det gotiske maleri kan bloktrykkenes indflydelse i flere tilfælde spores mere eller mindre direkte, men det har krævet særlig kundskab og færdighed at overføre motiverne til de store hvælvingsflader, og kunstnerne har gjort det frit. Bundet til forlægget er vel et billede som pietá gruppen i Lunde kirke nord for Odense (fig. 15), men bestemt ikke mindre virkningsfuldt af den grund.

Både på Fyn og i Østjylland er fremkommet arbejder, der tilhører en genre, hvor den

Fig. 15. Lunde. Korhvælvings sydkaple. Pietá. 1400'ernes sidste halvdel. Fot. K. Simonsen.

Fig. 14. Kirke Såby. Nærmest ses S. Olaf. Hvælvingsdekorationer af Morten Maler. 1400'ernes første fjerdedel. Fot. K. Simonsen.

dekorative markering af kirkens bærende arkitekturled er rådende. Hvælvingsbuerne males med sparremønstre i blå og rødt, og langs kanterne er buetegninger med blade eller prikker, og i hvælvningstoppen en bladornamentik, der strækker sig over alle kappespidsene. Disse dekorationer ledsages hyppigt af cirkelornamenter i hvælvingskapperne, bygget op over flere hinanden skærende cirkler, og felterne imellem er ligeledes malet med blå og rød farve. Sammenlignet med figurmaleriet forekommer disse farvegledede og festlige dekorationer uskoledede og nærmest som et udslag af folkekunst. Bomærker fore-

Fig. 16. Hvornum. Hvælvingsdekorationer af »Markblomstmaleren«. Omkr. 1500. Fot. O. Hellvik.

kommer hyppigt ligesom vrængemasker omkring hvælvingernes afløbshuller for regnvand fra et utæt tag. Effekten er storartet, når det snavsede regnvand fra hvælvenes overside løber ud af vrængehovedets mund og danner sorte løbestriber nedad den hvidkalkede flade inde i kirken.

I den sengotiske periodes smukke og traditionsbundne kalkmaleriverden dukker de første tegn på renæssancen frem med et anderledes robust sortiment. Den direkte konfrontation mellem gammelt og nyt fremstår voldsomt i Raaby kirke, Gjerlev herred, mellem Randers og Mariager fjord. Malerierne i kirkens ottedelte hvælvinger, to i skibet og en i koret, blev fremdraget 1918, men vesthvælvingen dækkedes skyndsomst til igen. I koret er otte apostle fremstillet ganske tørt og skabelonagtigt, men i skibets østhvælving er otte helgeninder straks mere livfuldt malede. Vesthvælvingen blev påny afdækket 1976, og her er det overordentlig livligt med store fantastiske figurer, mærkværdige folk, der mentes at leve i fjerne lande, og som kendtes helt tilbage fra antikkens litteratur.

Når disse skabninger dukker op i Gjerlev herred, skyldes det vel nyudkomne beskrivelser som Schedels Weltchronik, Mandevilles rejse og lignende. I vesthvælvingen genfindes kentauren og havfruen, mennesket med hundehoved, den enøjede kyklop eller den uhyrlige, behårede Blemmya uden hoved og med et ansigt på brystet, grinende med sin vældige mund og med renæssancens høje vinglas i hånden. Med dette glas forklares bæsternes tilstedeværelse i kirken, for de symboliserer med deres forskellige attributter lasterne. I nabosognet Dalbynder afdækkedes i kirken 1979 en tilsvarende suite i kirkens tre hvælvinger, med endnu engang de samme uhyrligheder i vesthvælvingen, dog har havfruen her snuppet vinglasset fra blemmyaen (fig. 17). Atributterne har således været underordnede og er fordelt efter frit valg. I Dalbynder fremkom desuden også en tekst, der overraskende fortæller, at kalkmaleriudsmykningen afsluttedes 1511 på præstens foranledning.

I naboskabet til Dalbynder sogn voksede brødrene Stygge og Otte Krumpen op på

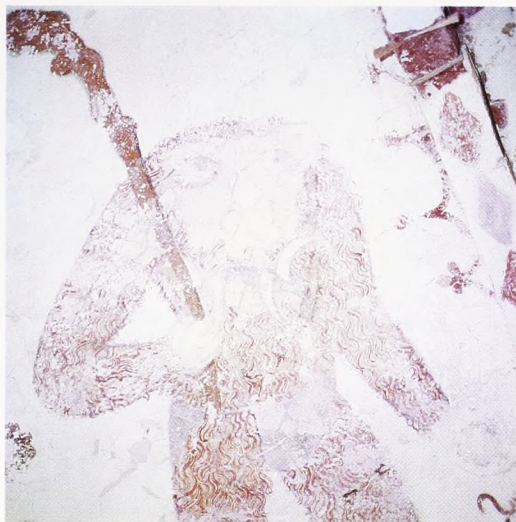

Fig. 17. Dalbynder. Skibets vesthvælving. Blemmya, før restaurering. Dateret 1511. Fot. O. Hellvik.

Skøttrup, og Otte Krumpen og hans hustrus våben genfindes på en af stolegavlene i Dalbynder kirke, hvilket kan give en fornemmelse af miljøet omkring disse maleriers tilkomst. Der er intet ondt at tænke om disse malerier. De illustrerer samtidens store og spændende, men ukendte og usikre verden, gengivet lige over kirkens indgangsdør. Mod øst breder roen sig ned igennem kirken, først med de yndefulde helgeninder og i koret med de statiske apostle.

Især i Nørrejylland er flere kalkmalerier fra tiden efter reformationen blevet afdækket i 1970'erne. Det er billeder, der tangerer det

Fig. 18. Dalbynder. Skibets vesthvælving. Tekst: »1511 er dette arbejde fuldført på foranledning af hr. Peder Pedersen fra off sognepræst i Dalbynder«. Overs. E. Moltke.

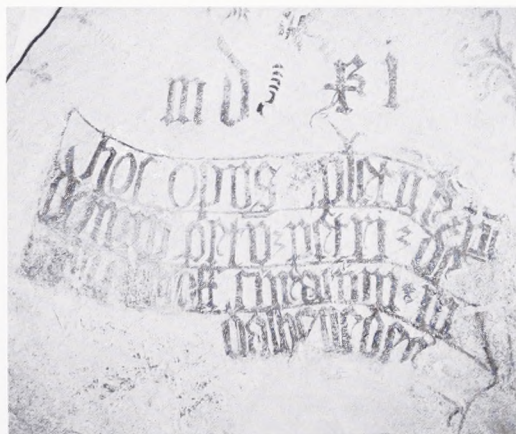

Fig. 19. Villerslev. Skibets nordvæg. Jesu fødsel. 1500'ernes anden halvdel. Fot. O. Hellvik.

verdslige, selv når bibelske motiver fremstilles. Ligesom i den romanske tid er billederne opdelt i horisontale friser i disse mindrebede kirker, hvor man havde bibeholdt det flade bjælkeloft, og scenerne er indplaceret i en slags renæssancearkitektur med søjler. På brede bånd under hver billedfrise har der været en forklarende tekst. Desværre er malerierne fra denne tid sjældent så godt bevarede af tekniske grunde, men også fragmenter af disse oprindelig altomfattende udsmykninger giver et indtryk af, at herremændenes verden trænger sig på. Slotte, borge og rige købstæder, knæbukser og bredskyggede hatte er væsentlige bestanddele i de bibelske skildringer. Selv Josef og Maria er trukket i selskabstøjet, når de lader sig afbilde i krybben med Jesusbarnet (fig. 19), og hvem kunne ane, at det var dem, hvis ikke æslet og oksen også var kommet med. Det er hentet fra Villerslev kirke i Thy, hvor malerierne stik imod det sædvanlige, hæfter så godt ved kvaderstenene, at

Fig. 20. Vester Torup. Korets nordvæg. Det gamle og Det nye Testamente. 1500'ernes anden halvdel. Fot. O. Hellvik.

de er fulgt med ved en omsætning af murene, foretaget længe før man havde erkendt kalkmaleriers værdi. Derfor fremstår forholdene i dag stedvis ret forvirrende, fordi kvadrene ikke alle steder er sat tilbage samme sted, men forholdsvis meget er bevaret intakt.

Et fornemt eksempel på denne sene tids kalkmaleri blev 1978 afdækket i Vester Torup kirke vest for Fjerritslev. Billedet har indgået i en større og nu tabt sammenhæng, men er helt afsluttet i sig selv. Det er todelt (fig. 20), og henviser i venstre halvdel til Det gamle Testamente, i den højre til Det ny Testamente, i stor overensstemmelse med udformningen af titelbladet til Christian III's bibel. Her dør kalkmaleriet for ikke at opstå igen i kirkerne. Interessen knyttedes nu i den reformerte tid til inventaret, altertavlen, prædikestolen og stolene. Enkelte draperimalerier er vel fremdraget i de seneste år, malet på væggen som baggrund til et inventarstykke, men i sig selv uinteressant dekorationsmaleri.

Der har været kalkmalerier i alle vore middelalderlige kirker, og som det fremgår af denne artikel fremdrages jævnlig nye fund, som igen kommer til at pryde kirkerne. Alligevel er blot en brøkdel af den oprindelige bestand tilbage, men bag hvidtekalken ligger stadig oplysninger af nærmest grænseløst omfang om de ældre tider, nemlig i alle de små malerirester, der har forputtet sig i hjørner og ujævnheder, og derved har undgået ødelæggelsen – endnu. Det er ikke mindst ved hjælp af disse rester, at helhedsbilledet skal knyttes sammen, og museet har derfor oprettet en kalkningstjeneste, der er indstillet på i fornødent omfang at deltage i de indvendige istandsættelsesarbejder ved murene, dels som rådgiver, dels som observatør med henblik på dokumentation af eventuelle malerirester. Det er en inderlig forhåbning, at denne kalkningstjeneste i fremtiden kan indgå som en fast bestanddel i alle kalkningsarbejder i kirkerne.

Jyske kirker på Christian IV.s tid

Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel

Af NIELS JØRGEN POULSEN

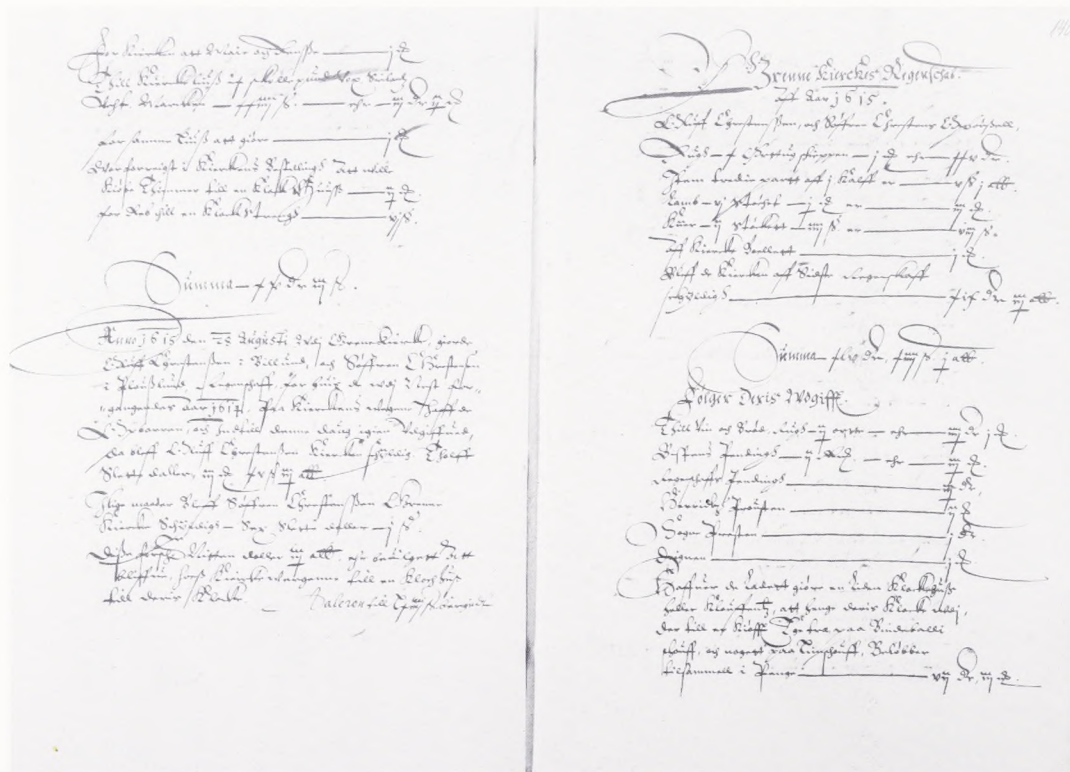
Den 22. marts 1620 udgik fra kancelliet i København en skrivelse til rigets lensmænd og domkapitler om at indsende kirkernes regnskaber fra de sidste seks år.

Blandt modtagerne var borgmester i Vejle, Klement Sørensen, der som »sysselprovst« varetog det kongelige tilsyn med kirkerne i Jelling syssel. På sine rejser samme efterår lod han kirkernes regnskabsbøger afskrive for årene 1614-20, og disse i alt 530 foliosider sendtes inden årets udgang til »renteriet« i København; de findes nu i Rigsarkivet (Da. Kanc. B 184d).

Regnskaberne omfatter 25 landsbykirker samt Skt. Nikolaj kirke i Vejle og er formodentlig nogle af de bedste, der er bevaret i Danmark fra denne tidlige periode. De for-

tæller om kirkernes vedligeholdelse tre generationer efter reformationen. Her kan læses om tiendekorn og kirkeværger, om håndværkere og byggematerialer, om daglige småudgifter og om større byggeforetagender. Ret enestående er et omfattende byggereskab over Sønder Omme kirkes udvidelse 1620, som skal nærmere omtales i slutningen af denne artikel; men først vil vi betragte syslet som helhed – med undtagelse af købstadskirken i Vejle, hvor særlige forhold gjorde sig gældende.

Fig. 1. Grene kirkes regnskab. Nederst tv. aflægger værgerne, Oluf Christensen i Billund og Søren Christensen i Plougslund, regnskab for 1614/15. Th. indtægterne 1615/16: 10 ørter rug, tredieparten af en kalv, 6 lam og 2 kid samt leje af et kirkebol (hus). Blandt udgifterne noteres: »Haver de ladet gøre en liden klokkehus . . . at hænge deres klokke udi; dertil er købt egetræ på Bindeballe skov og noget på Limskov . . .«. Rigsarkivet.

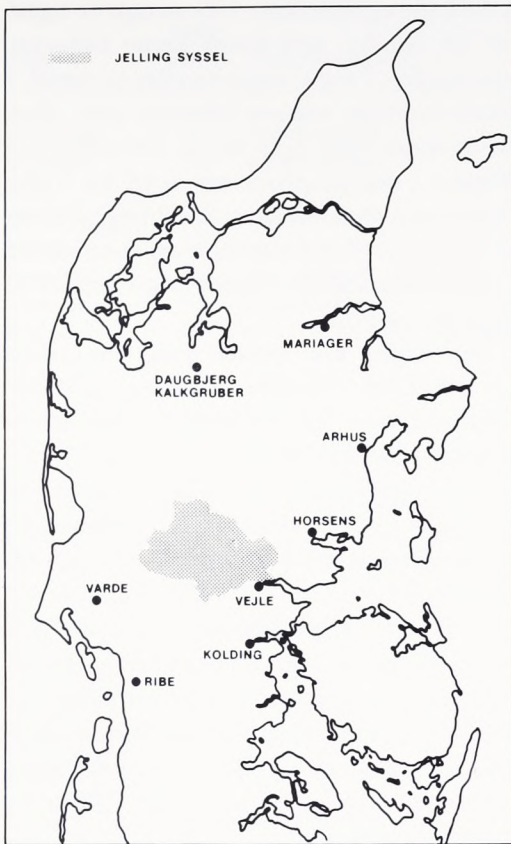

Fig. 2. Jelling syssel omfattede 27 landsogne nordvest for Vejle, i Nørvang, Tørrild og Slavs herreder. I Sønder Omme, der lå længst mod vest, hentede man til dels håndværkere og materialer i Varde. Tegning: Birgitte Videbæk.

Sysselprovstiet var et middelalderligt embede, som indtil reformationen besattes af domkapitlet i Ribe, herefter af kongen. Klement Sørensen blev 1606 af Christian IV udnævnt til at efterfølge sognepræsten i Bredsten, Niels Villumsen. Kongen havde allerede flere gange gjort brug af den regnskabskyndige købmand og borgmester, der med bierhvervet som »regnskabsprovst« fik en pæn ekstraintægt i de afgifter, som kirkerne var pligtige at betale ham.

Det var provstens opgave at inspicere kirkebygningerne og revidere regnskaberne – et hverv, der i den øvrige del af Koldinghus len påhvilede lensmanden. Klement Sørensen skriver selv i indledningen: Regnskaberne »høres årligen efter gammel brug og sædvane ved kirkerne om høsten, efter at al kirkearbejde samme år er da fuldendiget, på det provsten med herredsprovsten, sognepræsten og de bedste af sognemændene, som da møder tilstede, kunne kende på, hvis (hvad) som forbyggt er, og befales kirkeværgerne, hvis nødtørftigt næst efterfølgendes år bygges

skulle«. Datoerne angiver rejseruten, når han fra Vejle drog vestpå for at syne kirkerne. Den 25. september 1620 var han i Randbøl, den næste dag i Grene, Grindsted og Sønder Omme, den 27. i Brande og den 28. september i Vester, Give og Givskud. Regnskabsåret gik altså fra efterår til efterår og varierede i længde efter, hvilken dag provsten sidst besøgte sognet.

Kirkerne havde to former for *indtægter*: forrentning af jordejendom samt tiendeafgifter. I de fleste sogne ejede kirken en række mindre jordlodder, vel »sjælegaver« fra katolsk tid, nogle tillige en fæstegård eller et bol, som sysselprovsten ved kirkeværgerne fæstede bort. Den vigtigste indtægt var dog kirkens andel af bøndernes tiendeydelser af korn og kvæg.

Den lutherske kirkeordning betød nemlig ikke nogen ændring i kirkebygningernes økonomi. Landsbykirkerne opfattedes vedblivende som selvejende institutioner – nu under kongeligt tilsyn – hvis hovedindtægt var en trediedel af tienden. (De andre to trediedele gik til præst og konge). Den tiendeordning, som i begyndelsen af 1100-årene skabte grundlaget for opførelsen af de romanske stenkirker, sikrede altså fortsat kirkernes vedligeholdelse.

Endnu ved midten af 1500-årene afleverede bønderne efter høsten hvert tredivte neg i kirkeladen, hvorefter værgerne solgte kornet for rede penge. På regnskaberens tid, 1614–20, blev tienden imidlertid bortforpagtet for en årrække ad gangen. Den, der havde tienden i forpagtning, tiendefæsteren, skulle hvert år udrede en afgift, målt i korn, mod at oppebære bøndernes ydelser, der varierede efter høstudbyttet. Ordningen betød, at kirkerne på forhånd vidste, hvad de kunne disponere over, medens tiendefæsteren kunne håbe på gode somre med et udbytte, som var større end afgiften. – Som et typisk eksempel på en kirkes årsindtægt anføres Sønder Omme i regnskabsåret 1614/15.

	daler	mark	skilling
Jordleje	2		6
Tiende			
rug: 12 ørter	22	2	
byg: 9 ørter	16	3	8
5 kalve	1	1	
20 lam	2	2	
7 kid, 2 grise		2	8
tiendepenge			9
	44	1	15

Sønder Omme kirkes indtægter i regnskabsåret 1614/15 regnet i slette daler à 4 mark à 16 skilling. Bortforpagtningen (jordlejen) af nogle marker, der tilhørte kirken, gav kun et ringe udbytte sammenlignet med afgiften for korntienden, som var fæstet bort til ejeren af sognets herregård, Juellingsholm, fru Anne Grubbe. Hun skulle hvert år svare værdien af 12 ørter rug og 9 ørter byg (1 ørte rug = 1 1/4 tønde). 1614/15 var taksten («kapitelstaksten») 12 skilling for 1 skæppe rug (10 skæpper rug = 1 ørte) og 10 skilling for 1 skæppe byg (12 skæpper byg = 1 ørte). Kvægtienden viser, at der i hedesognet holdtes mange får. Hvis bønderne har »tiendets« retfærdigt, så fødtes der i foråret 1615 600 lam!

Tiendeafgiftens størrelse afspejler sognenes omfang og jordens kvalitet (se oversigten fig. 3). Øster Snede var syslets bedste, her indbragte forpagtningen hvert år værdien af 33 ørter, Vester og Kollerup var de mindste sogne med henholdsvis værdien af 5 og 7 ørter korn (1 ørte = 1 1/4 tønde korn). Adel, præster og bønder var rede til at betale kirkerne en særlig afgift, »indfæste«, for at opnå forpagtningen. Havde man een gang fået tienden i fæste, var der gode chancer for at beholde den; kontrakten skulle dog fornyes med års mellemrum. Jelling syssel var efter Frederik II.s store mageskifter i 1570'erne præget af de mange herregårde, hvis ejere næsten opfattede tiendefæstet som deres særlige ret: i 13 af 25 sogne var tienden bortfæstet til adelsmænd og -kvinder. Selv var adelen siden 1527 fritaget for at svare tiende af herregårdsmarkerne! Fru Maren Skram til Fårupgård, Jacob Hardenbergs foretagsomme enke, havde sikret sig tienden i både Thyregod og Brande. – I Ringgive sad sognepræsten på tienden, medens præsterne i Gadbjerg og Nørup havde opnået tienden i hvert af deres anneksogne,

Lindeballe og Randbøl. I de øvrige ni sogne var det bønder, som havde fæstet kirkernes korntiende – i nogle sogne en eller to mænd, i andre samtlige sognets beboere, som altså havde fæstet deres egen tiende. Det sidste var tilfældet i den frugtbare egn nord for Vejle: Hornstrup, Øster Snede, Sindbjerg, Uldum og Vindelev. Vi må forestille os, at bønderne fordelte fæsteafgiften imellem sig i forhold til gårdenes størrelse.

Den afgift, som tiendeforpagteren skulle yde årligt, blev beregnet efter den gældende »kapitelstakst«, en middelprijs, som stiftet (kapitlet) fastsatte for et år ad gangen – vistnok i februar måned. Prisen for 1 skæppe rug varierede 1615–20 fra 12 til 16 skilling (jfr. eksemplet fra Sønder Omme: 12 skilling). Afgifterne blev altså ikke betalt i naturalier, men, så snart kapitelstaksten var kendt, omregnet til penge. Det er betegnende, at der intetsteds i regnskaberne tales om kirkelader eller om brugen af kirkelofterne som magasiner. Kirkelofterne og -laderne mistede deres betydning, da man fra midten af 1500-årene fæstede tienden bort.

I de fleste sogne forekom det praktisk og ligetil, at tiendeforpagteren også var kirkevæрге, dvs. havde ansvaret for kirkernes vedligeholdelse og økonomi. Der eksisterede ikke egentlige »kirkekasser«. Var der overskud på kirkens regnskab, forblev pengene hos tiendefæsteren/værgen, som i tiden efter 1615 måtte betale ca. 5% per år for at have rådighed over pengene. Var der underskud, blev udlægget imidlertid ikke betragtet som lån: tiendefæsteren/værgen fik ingen godtgørelse for at have penge stående ude. Det forudsattes nemlig stiltiende, at forpagtningen gav så rigeligt et udbytte, at udlæggene kunne dækkes ind gennem overskuddet. I de sogne, hvor forpagteren ikke selv var væрге, må vi – forholdene er ikke helt gennemskuelige – forestille os, at værgen i år med underskud fik udlæggene refunderet hos forpagteren.

Det må pointeres, at de adelige forpagtere ikke besad patronatsretten over deres kirker, dvs. retten til at føre tilsyn med kirkegodsets forvaltning og retten til at foreslå en ny præst – denne ret hvilede hos kongen. I Jelling syssel havde kun Nørup kirke adelig patron. Frederik II overdrog 1586 patronatsretten til

Sogn	Afgift i ørter	Tiendeforpagter(e)	Kirkeværge(r)	Formue i sldr.	
				1614	1620
Hornstrup	16	sognemændene	to sognemænd	+10	1
Ø. Snede	33	sognemændene	to sognemænd	51	98
Grejs	10	to sognemænd	do.	0	+29
Sindbjerg	18	sognemændene	to sognemænd	10	14
Uldum	11	sognemændene	en sognemand	+2	22
Langskov	11	Henrik Holck, Hvolgård ⁺	do.	30	+11
Vindelev	9	sognemændene	to sognemænd	+4	8
Hvejsel	21	Chr. Th. Sehested, Stovgård ⁺⁺	to sognemænd	78	+9
Givskud	9	Palle Fasti, Mindstrup ⁺⁺	en sognemand = herredsfoged	14	16
Ø. Nykirke	16	Erik Juel, Alsted ⁺	do.	+56	+90
Ringgive	10	sognepræsten sammesteds	to sognemænd	35	27
Give	14	to sognemænd	do.	+3	+20
Thyregod	12	Maren Skram, Fårupgård	do.	+15	+28
Vester	5	Else Lindenov, Rørbæk ⁺	do.	(2)	+3
Brande	23	Maren Skram, Fårupgård	to sognemænd	+15	5
Sdr. Omme	21	Anne Grubbe, Juellingsholm ⁺	do.	218	+82
Skibet	14	Karen Friis Haraldskær ⁺	do.	+291	+192
Bredsten	(30)	følger sysselprovsten			
Gadbjerg	14	Christance Juel, Stubbergård	sognepræsten	+60	31
Lindeballe	8	sognepræsten i Gadbjerg	to sognemænd	33	8
Nørup	(19)	Engelsholm ⁺ har patronatet	do. samt		
Randbøl	17/19	sognepræsten i Nørup	en sognemand	42	86
Jelling	23	en sognemand	do.	45	54
Hover	13	Else Høeg, Store Grundet ⁺⁺	en sognemand	+198	2
Kollerup	7	Hans Skram, Refstrup	do.	+25	15
Grindsted	17	Bendix Norby, Urup ⁺	to sognemænd	+136	+65
Grene	10	to sognemænd	do.	5	5

Fig. 3. Kirkerne i Jelling syssel 1620. Oversigten angiver forpagterne af kirkernes korntiende og den årlige afgift (1 ørte rug = 10 skæpper = 1¹/₄ tønde). For Bredsten og Nørup, hvor der ikke foreligger regnskaber, er kongetienden anført; i Randbøl steg afgiften 1618 fra 17 til 19 ørter, fordi landsbyen Rygbjerg på Randbøl hede igen blev beboet. Et kryds (+) efter en hovedgård angiver, at denne lå i det pågældende sogn, to krydser (++) i nabosognet. Et »do.« under kirkeværge(r) betyder, at tiendeforpagteren selv var værge. Th. kirkernes formuer efter revisionen 1614 og 1620 (i slette daler à 64 skilling); et minus (÷) angiver, at kirken skyldte sin værge penge. – Kirkebygningerne i Grejs, Uldum, Langskov og Grene er nedrevet 1880–91, medens Grindsted blev stærkt udvidet 1921–23.

ejeren af Engelsholm, som herefter kunne administrere kirketienden som han lystede – uden kongens og sysselprovstens indblanding. I princippet adskilte adelsfolkene sig ikke fra de øvrige tiendeforpagtere. Men mange adelige følte dog en særlig tilknytning til deres sognekirke, fordi denne tjente som »gravkirke« for slægten. 1614–20 indrettedes adelige gravkrypter i Hornstrup, Skibet og Sønder Omme kirke – mod en vis betaling – og fra brevbøgerne ved vi, at Maren Skram 1620 fik kongens tilladelse til at indrette en begravelse i Jelling kirke, mod at hun leverede så mange teglsten, at kirken kunne hvælves.

Som landets gejstlige overhoved opfattede kongen sig som kirkernes »ejer«. Det var sysselprovstens opgave at tilse, at formuerne blev forvaltet på rimelig vilkår. Det kan ikke helt afgøres, hvem der tog initiativet til repa-

rationer og udsmykninger – provsten eller kirkeværgerne. Klement Sørensen har vel sørget for, at det nødvendigeste blev gjort, og at der ikke blev foretaget for kostbare anskaffelser. På den anden side har værgerne set en fordel i, at kirkerne ikke havde for mange penge i behold: med års mellemrum blev det nemlig pålagt de rigeste sogne at bidrage til

kirker, som ikke kunne sættes i stand for egne midler. Dette var 1610 og 1620 tilfældet med Øster Nykirke, medens der 1635 blev sendt penge ud af syslet til Randers kirkes forbedring.

Der er kun sporadiske mindelser om, at sognemændene er blevet taget med på råd i spørgsmål vedrørende deres kirke. Den menige befolkning stillede til tider med heste og vogne, når der skulle hentes materialer til kirken. Hvejsselfolkene kørte 1616 mursten fra Alsted »af deres gode vilje« og uden at få andet end en tønne øl. Der kunne også vanke øl ved rejsegilde eller ved revisionen, »regnskabsøl«. I Lindeballe forhandlede sognepresten, der 1615 var både værge og tiendeforpagter, med en muremester »udi sognemændenes nærværelse«; i hovedsognet, Gadbjerg, hvor Hr. Knud også var værge, ønskede han samme år at rådføre sig med sognemændene angående en enkes gæld.

Blandt *udgifterne* må skelnes mellem faste årlige omkostninger, mindre reparationer samt større byggeforetagender. Hvert år betaltes mindre bidrag til biskop, sysselprovst, herredsprovst, sogneprest og degn. I Øster Sne-

de var der »af gammel tid en skolemester at lære deres børn (at) læse og skrive og plejer at slå på orgelværket« – vist det eneste orgel i de 25 landsbykirker. Der var udgifter til alterbrød og vin samt voks til alterlys; messetøjet og stagerne blev rensset, men ellers var rengøringsudgifterne små. Opvarmning var der slet ikke. Klokkestrengene måtte tit fornyes, og de sammenstyrtede kirkediger lægges op. Også hærværk kunne forekomme i hine tider. Vester 1617: »et afsindigt menneske, Mads Chrstrup født i Klovborg sogn, haver 8 dage før Michaeli udslaget alle kirkevinduer, hvilke igen er indsat af ny«. – Kirkeværgerne ydede årligt en ringe fattighjælp, ofte som korn: »fattige husarme Dorette Knuds og Sidsel Jenskoner i Smidstrup, Maren Iversdatter og Gammel Maren i Tøsby« fik 1619 hver en skæppe rug af Gadbjerg kirke – samlede udgifter: 3½ mark.

De mange vedligeholdelsesarbejder giver et glimrende indblik i, hvor materialerne blev hentet, og hvem håndværkerne var.

Kalken kunne købes tre steder: i Vejle (evt. Horsens og Kolding), ved kalkgruberne i Daughjerg vest for Viborg eller i Ribe og Varde, hvor den blev importeret fra Holland. Kalken fra Vejle nåede så vidt som til Brande og Sønder Omme. Prisen i Vejle var 1½ mark pr. tønne (= 4 dlr. 2 mk. pr. læst à 12 tdr.), hvortil kom transportomkostninger ud til kirkerne. Der er næppe tvivl om, at denne kalk kom fra Mariager, hvor den udskibedes ved kalkovnene langs fjorden. Her hentede kronen store dele af sit forbrug (jfr. min artikel i Festskrift til Harald Langberg 1979). I Jelling syssel måtte Mariager-kalken konkurrere med først og fremmest Daughjerg-kalken, som nævnes ved i alt 11 kirker. Denne kalk kostede 1 mark pr. tønne, når den købtes af Daughjergbønderne, men fordoblede sin pris under vogntransporten ned gennem Jylland.

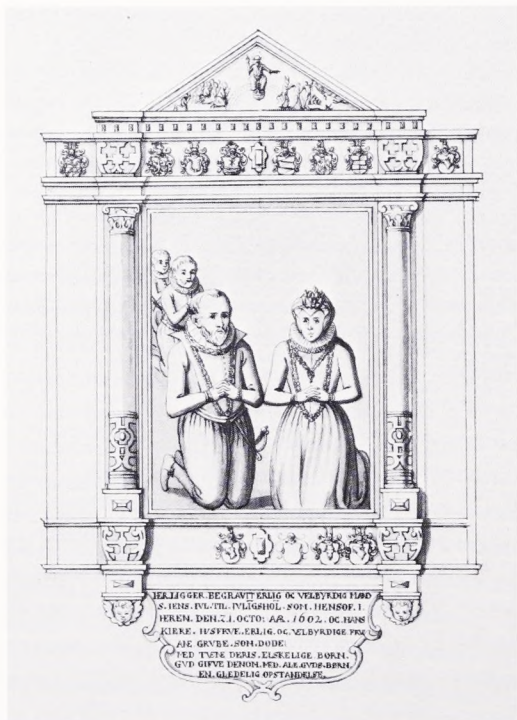

Fig. 4. Epitafium i Sønder Omme kirke for Jens Juul († 1602) til Juellingsholm og hustru Anne Grubbe († 1642) samt to af deres fire børn. Epitafiet er utvivlsomt opsat af Anne Grubbe selv (som har ladet sit dødsår stå åbent, hvorefter det aldrig er udfyldt) måske i forbindelse med indretningen af gravkrypten under korgulvet 1619. Tavlen, der nu er gået tabt, blev 1772 tegnet af Søren Abildgaard; den hang da »på nordlig mur ved det øverste kvindestolestade«. Nationalmuseet.

Fig. 5. Lindeballe kirke fotograferet fra nordvest af C. M. Smidt 1915. Den lille hvidkalkede kirke så da ud omtrent som på Christian IV.s tid – når der ses bort fra skorstenen, de murede kamme? og gitrene på kirkegården. Kirken fik tårn 1924.

Sønder Omme kirke købte store partier hollandsk kalk i Varde, medens Grene og Gadbjerg kirke 1618 sendte vogne til Ribe efter denne kalk.

Teglene brændtes for størstepartens vedkommende i Kidde tegllade (Kiddegård) i Jelling sogn, som ejedes af Maren Skram til Fårup, og i teglladen ved herregården Alsted i Øster Nykirke sogn, hvis indehaver var Erik Juel. Mindre partier kom fra teglværket i Vejle, hvor der i sjældnere tilfælde også kunne købes lybske tagsten. 1500 store hollandske Enkhuizer-tagsten hentedes 1619 i Varde i 15 vogne og bragtes til byggeriet i Sønder Omme.

Murere var der mange af. Nogle købstadsfolk, der vel kunne mere end andre, skiller sig ud, således Jesper murmand af Vejle, der sommeren 1620 sammen med brødrene Peder og Oluf Jacobsen fra Ribe arbejdede »selvsyvende« på Øster Nykirkes tårn. Mester Villads (eller Villum) af Ribe synes at have specialiseret sig i tårnreparationer, der krævede stillads og hejseværk. Villads og hans folk kan i sommeren 1619 følges fra kirke til kirke: To vogne bragte dem »med vindelade og andet

redskab« fra Ribe til Øster Snede, hvor de arbejdede fire mand i 4½ uge og 2 dage på tårnet. I Brande murede Villads »selvtredie« i 3 uger og 5 dage på kirkens tårn, inden han hentedes til Sindbjerg, hvor han var »selvanden« i 13 dage, hvorefter Sindbjergfolkene kørte ham videre til Randbøl. Foruden de nævnte optræder endnu 14–15 forskellige murere, hvoraf adskillige var bosiddende i landsbyer: Jens Pedersen af Vindelev, Erik murmand af Nørre Snede, Jens, Erik og Niels af Vonge samt Laurids Christensen fra »Hiehuus« nær Donslund. En del har vel været beskæftiget på herregårdene, når de ikke flikkede på kirkerne. De mange landsbymurere gør det rimeligt at spørge, om ikke bønderne gjorde brug af dem til opførelse af skorstene og udmuring af tavlet i deres bindingsværkshuse; den murede skorstens indtogsættes ellers først til slutningen af århundredet.

Fig. 6. Grindsted kirke fotograferet fra nordøst af Carl Neergaard 1896, medens den endnu lå i det åbne hedeland. – Vest for Randbøl kunne man rejse vidt uden at se et kirketårn. Kirkerne i Grene og Grindsted var kullede, ligeså Lindeballe og Ringgive. Sønder Omme fik sit lille tårn 1620. I de øvrige hedesogne hang klokken i en stabel – som i middelalderen.

Årene 1614–20 prægedes ikke af større inventaranskaffelser, formodentligt fordi de fleste kirker fornyligt havde fået ny altertavle og prædikestol. I Grejs blev en prædikestol dog først anskaffet 1615/16, »her var ingen tilforn anden end nogen sten, som præsten stod bag«.

Af større arbejder må nævnes fornyelse af våbenhus i Langskov (i bindingsværk), opførelse af tømrede »klokkehuse« (klokkestabler?) i Grene og Grindsted, hvor kirkerne var kullede (fig. 6), samt indbygningen af det eksisterende hvælv i Hover kirkes kor. Johan murmester murede hvælvet og brugte i alt 3640 sten, der sikkert blev hentet i Kidde tegllade, samt 44¹/₂ tønne kalk. Krydshvælvet hviler på falsede hjørnepiller og har runde skjoldbuer og stærkt ophvævede kapper; ribberne er halvstens. De rødbrændte teglsten er i munkestensformat: 28 × 14 × 7,5–8 cm. – Hvælvet i Hover kan have dannet forbillede

for de to hvælv i Jelling kirkes kor, som opførtes efter 1620, og hvis nedstyrtning 1875 ledte til fundet af de berømte romanske kalkmalerier.

Øster Nykirke (fig. 7) modtog 1610 og 1620 økonomisk hjælp fra flere af syslets sogne til udbedring af tårn og spir, sidste år ikke mindre end 400 slette daler. Kirken besigtigedes året forinden af Jacob tømmermand fra Århus samt lensmand og biskop, hvorefter der blev sluttet kontrakt med Knud Lauritzen tømmermand fra Åbenrå len om at »forbygge og forbedre tårn og spir« for 165 lybske mark. Arbejdet kom godt igang i maj 1620, men blev pludseligt afbrudt: »Den 1. juni ved tre slet eftermiddag udi en forskrækkelig torden og hvirvelvind, som der var ved kirken, da er spiren nedfaldet, som den tid næsten var forfærdiget, og alt det gamle tømmer blev slaget i stykker og det nye, som var indsat, blev brækket og fordærvet«. Lensmanden Otto Brahe »samt andre godtfolk« besluttede imidlertid, at tårnet skulle genopbygges inden vinter »med tvende gavle, spær og kam som andre kirker her udi lenet«. Siden da har kirketårnet haft sit nuværende udseende.

Sønder Omme kirke (fig. 8–10) blev 1620 forlænget mod vest og fik samtidigt sit lille klokketårn. Vestforlængelser optræder ved mange landsbykirker i den senere middelalder, men fra den tid kendes ingen regnskaber. Det fremragende regnskab fra Sønder Omme tillader os at følge byggeriet på nærmeste hold og klarlægge baggrunden herfor! Udvidelsen var bestemt af tre årsager: 1. kirken var for lille, 2. den adelige kirkeværge ønskede at sætte sig og slægten et minde, 3. der var opsparet en formue, som gjorde byggeriet muligt. Lad os se lidt nærmere på disse omstændigheder.

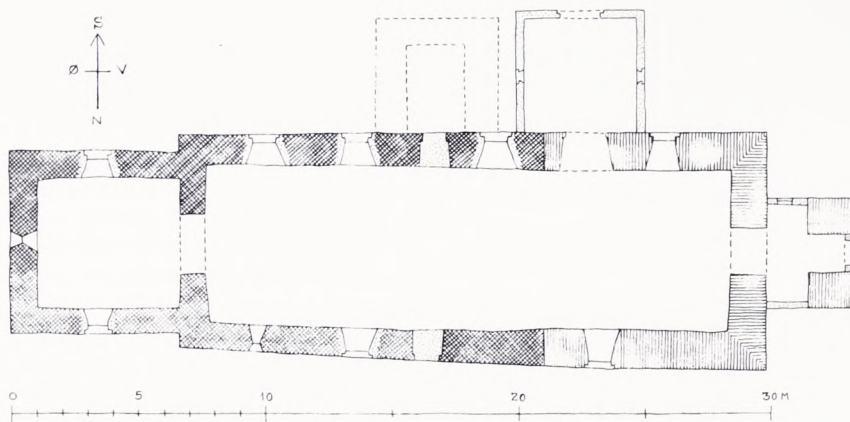
1. Det vidtstrakte hedesogn omfattede indtil forrige århundrede også Filskov og Blåhøj, som først 1877 fik deres egne kirker. I højmiddelalderen lå der en kirke vest for Filskov, kaldet Østergård kirke. Den var imidlertid forsvundet inden reformationen, sikkert som følge af pestårene og den senmiddelalderlige landbrugskrise. I 1500-årene steg befolkningstallet igen. Omkring 1600 var der i sognet, det tidligere Østergård sogn iberegnet, 35 gårde og 7 bol med i alt 59 tiendeydere, idet

en del af gårdene var »dobbeltgårde« med to husstande. Sønder Omme kirke har efterhånden haft svært ved at rumme disse 3–400 mennesker.

2. Korntienden var bortfæstet til sognets herregård, Juellingsholm, hvis ejer fru Anne Grubbe også var kirkeværge; hendes foged Jesper Jensen aflagde hvert efterår regnskab over for sysselprovsten. Anne Grubbe, der først døde 1642, blev – efter kun syv års ægteskab – 1602 enke efter Jens Juel, som havde arvet gården fra sin fader, Mogens Juel. 1619, medens byggeforberedelserne stod på, lod hun ægtefællens og hans forældres begravelse i korgulvet »forvide og gørre større med en hvælving over til sin lejersted derhos at have«. Indretningen af slægtens gravkrypt foretoges på Anne Grubbes egen bekostning; samtidig gav hun »godvillingen til kirken« 100 daler kurant = 125 slette daler. Måske er

Fig. 7. Øster Nykirke fotograferet fra nordøst af Hugo Mathiessen 1938. Tårnet smykkedes indtil 1620 af et spir, hvis vedligeholdelse imidlertid oversteg sognets evner. Sommeren 1620 blev det repareret for midler fra nabosognene. Bedst som arbejdet var kommet igang, blev spir og tårn splintret af uvejr, hvorefter tårnet fik sit nuværende udseende med gavle i øst og vest.

det nu tabte epitafulum (fig. 4) opsat ved denne lejlighed. Kirken havde før nydt godt af Juel'ernes omsorg: prædikestolen er ifølge indskrift 1596 skænket af Jens Juel. En byggeindskrift, udhugget i en kvader i kirkens vestgavl (se vignet): »LODFAG/BDT. 1622« er udlagt »lod fru Anne Grubbe bygge dette tårn 1622«. Af regnskaberne fremgår det, at sognefolkene, der næsten alle var fæstere under Juellingsholm, gennem tienden betalte størstedelen af omkostningerne ved byggeriet, omend initiativet hertil utvivlsomt er taget af sognets førstedame.

3. Byggeriet kunne nemlig kun sættes i værk, fordi der gennem de foregående år var opsparet en formue (1614: 218 sldr.). Pengene var i forvaring hos Anne Grubbe, som ved revisionen 1615 blev pålagt at sætte dem på

rente. Der var på det tidspunkt truffet bestemmelse mellem sysselprovsten og hende om at forlænge kirken, hvilket 1616 blev meddelt kancelliet. Hermed var kirkens formue »fredet« og kunne ikke anvendes på andre kirker. Sønder Omme gik således fri, da andre formuende sogne 1620 måtte punge ud til Øster Nykirkes tårn.

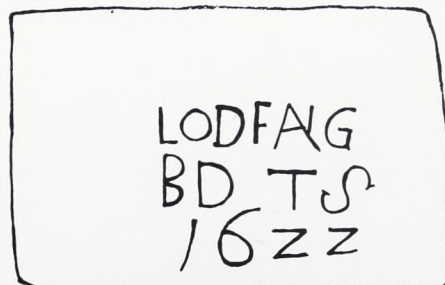

Fig. 8, 9 og 10. Søndre Omme kirke, kaldet »Lange Maren«, marts 1980. Kirken ses fra nord. Fig. 10 (ø.v. th.) viser vestforlængelsen, som Christen Pedersen fra Varde opførte sommeren 1620. På grundplanen, fig. 9, er udvidelsen og stytletårnet vist med enkel skravering, oprindelig kor og skib med krydsskravering. Omridset af det gamle våbenhus, i regnskaberne kaldet for »skrøvsen« (schröffsen, schriftzen = skriftehus) er indtegnet. Det er uvist, hvornår våbenhuset blev flyttet. Dette og mange andre problemer vil sikkert blive løst, når kirken ad åre bliver undersøgt og publiceret af værket »Danmarks Kirker«. Indtil da må grundplanen tages med forbehold. Foto og tegning: Niels Jørgen Poulsen, efter opmåling af ark. E. og F. M. R. Draiby, 1951.

Kirken var indtil udvidelsen 1620 en typisk romansk kvaderstenskirke, bestående af kor og skib med et tilføjet våbenhus ved syddøren (se grundplanen). Det nye afsnit blev også opført af kampesten, et billigt materiale, som kunne hentes i de omgivende marker. Byggeriet foregik under ledelse af muremester Christen Pedersen af Varde, med hvem der 1619 – efter at fundamenterne var lagt – blev indgået en kontrakt:

»Anno 1619 den 16. juli haver ærlig og velbyrdig frue Anne Grubbe gjort en skriftlig besked og fortingning med Christen Pedersen, murmand af Varde, at han skal forlænge kirken vesterud fra 11 alen inden muren, gøre og fylde muren lige tyk ud, inden og uden, ved den gamle; skal have derfor til kost og løn:

110 daler slet mønt, 1 td. rug, 1 td. malt, to sider flæsk og et harbopund smør; og skal holdes ham to pligtsfolk medens arbejdet påstår; og haver han nu lagt grundvolden til samme arbejde, og derpå fru en forstrakt ham af hans løn 20 dlr.«.

Byggeriet var under forberedelse fra og med sommeren 1615, da klokkehuset blev taget ned og tømmeret brugt til et kalkhus. 1616 begyndte arbejdet med at køre kampesten sammen i de små bøndervogne: »172 læs huggen sten og kamp at age af adskillige marker og til kirken – 10½ dlr.«. Der købtes 12 læster kalk i Vejle og 4000 mursten i Kidde tegllade; muremesteren beså arbejdet og en kalkslager »støbte« kalken. 1617 og 1618 samledes endnu 54 læs sten. Nogle blev gravet fri og sprængt i stykker ved hjælp af ild. 1617: »holdt 2 karle i 4 dage at kaste jord fra store sten i marken og brænde dem itu og siden vælte dem af graven«, 1618: »1 karl 1 dag at opkaste sten og brænde dem sønder«. De sprængte sten er formodentlig blevet brugt til fundament og fyld i kasse-murene.

I sommeren 1620 blev den gamle, revnede vestgavl nedrevet og de nye mure opført, hvortil kom det lille »stytletårn«, der muredes med åbne arkader mod syd, vest og nord. Hertil medgik endnu 228 læs kampesten samt 15 læster hollandsk kalk fra Varde og 14 læster Daugbjerg-kalk. – Som murværket fremtræder i dag, ses det, at gavlens kvadre er blevet anvendt i den østre del af det nye afsnit. Den vestre del (fig. 10) præges derimod af usædvanligt store kvadre, i alt kun 7–8 skifter. Det må være dem, Christen Pedersen og hans folk huggede af ny. De firhugne kvadre, 45–60 cm høje, er ikke helt så plane som de romanske blokke i kirkens østerende; de minder om sokkelstenene i flere af vore renæssanceherregårde. Tårnet, hvis nedre parti også er af granit, blev vist kun afsluttet for så vidt angår murerarbejdet; derfor byggeindskriftens årstal, 1622. Christen Pedersen modtog ekstra 14 sldlr. for at bygge tårnet.

Tømmerarbejdet udførtes af Thomas Sørensen, tømmermand fra Ølgod, som fik 10½ sldlr. til kost og løn for at hugge »overdelen« til det nye afsnit, som var 5 »bindinger« (fag). Bjælker og spær var af gullandsk (gotlandsk) fyr, indkøbt i Kolding; spærene i gavlen var

dog af egetræ. – Den dag tømmeret blev lagt op, holdtes der rejsegilde, og værgerne måtte betale folkene en halv tønde øl.

Sønder Omme kirkes faste indtægter svingede i årene 1614–20 mellem 44 og 63 slette daler, hvortil 1619 kom gaven fra Anne Grubbe på 125. Regnskaberne fra de seks år ser således ud i slette daler:

	Indtægt	Udgift	Beholdning
1614/15	44	17	245
1615/16	54	113	186 + rente
1616/17	50	93	153 + rente
1617/18	51	60	151 + rente
1618/19	63	27	185
1619/20	63 + 125	455	÷82

Ved revisionen 26. september 1620 – da byggeriet var ved at være afsluttet – var formuen brugt op, og kirken skyldte sin værge 82 daler. Det har dog næppe været mange år, før end der igen var penge i »kassen«. Kirkens øko-

nomi må nemlig karakteriseres som god; hvis man ikke ødslede, kunne bygning og inventar holdes i rimelig stand. Sognet bidrog 1610 til Øster Nykirke, 1634 til Vester kirke og 1635 til Randers kirke.

Oversigten (fig. 3) over de 25 kirker viser, at mange skyldte penge til deres værger; men dette betød ikke nødvendigvis, at kirkerne var fattige, måske snarere, at en del havde »flottet« sig med kostbare anskaffelser. – Der har i litteraturen været en tendens til at se reformationen som en bremse for den byggeaktivitet, som kendetegner senmiddelalderen, ligesom det har været almindeligt at opfatte kirkernes kår som dårligere efter reformationen. Der er næppe grund til at antage, at landsbykirkernes økonomi var ringere 1614–20 end f.eks. 1450–1500. Det er rigtigt, at de fleste udvidelser og tårne kom til i generationerne forud for reformationen, men også i tiden herefter blev der bygget, og rummene fik nyt inventar. Så længe tiendeindtægterne kom kirkerne selv til gode, klarede de fleste sig nogenlunde. Det store forfald satte derimod ind med enevælden, hvor kirkernes formuer efterhånden blev afhændet til private.

Henrik Hielmstiernes møntsamling og Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet

Af JØRGEN STEEN JENSEN

I denne tid fejrer Den kongelige Mønt- og Medaillesamling sit 200 års jubilæum. Takket være den numismatisk interesserede kongelige kabinetssekretær Ove Høegh Guldberg blev der fra 16. december 1780 til 28. marts 1781 udgivet to kongelige kabinetsordrer og to resolutioner, der af tre forskellige kongelige møntsamlinger – den danske samling, Kunstammerets antikke og udenlandske mønter samt guldsamlingen på Rosenborg – dannede Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet, som blev installeret på Rosenborg. Kabinetet fik straks en chef, som kunne forelægge sager direkte for kongen. Majestæten afgjorde personlig ved resolution alle sager af blot nogenlunde vigtighed. Det daglige arbejde med at ordne samlingen blev i de første 10–15 år udført af en kommission af fire kulturelt interesserede ældre embedsmænd. Ved deres

energi og vedholdenhed og god støtte fra de skiftende chefer fik de ordnet Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet i de smukke egetræsskabe, som tegnedes af Johannes Wiedewelt. I disse skabe befinder samlingen sig i øvrigt stadig, også efter overflytningen 1867 til Prinsens Palais og navneskiftet til Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Det var et dødsfald, der satte de begivenheder i gang, som førte til oprettelsen af Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet. Den 18. juli 1780 døde Henrik Hielmstierne, justitiarius eller højesteretspræsident og præsident for Videnskabernes Selskab (fig. 1). Hielmstierne, der var født i en meget velstående borgerlig københavnsk familie, havde arbejdet sig op mod samfundets top, men samtidig havde han hele sit liv haft ægte kulturelle interesser forbundet med et samlerinstinkt, som den gode økonomiske baggrund og et rigt giftermål tillod ham at pleje. Hans dansk-norske bogsamling, især fra 15- og 1600-tallet, var – og er – legendarisk. Den er af en kender betegnet som »af uvurderlig betydning for kendskabet til ældre dansk litteratur, hvoraf adskilligt kun er bevaret gennem eksemplarer der«. Men det var ikke blot bøger, Hielmstierne samlede, men også skilderier og kobberstik fra fædrelandets historie. Han havde mere end hundrede malerier og flere hundrede stik.

Og endelig havde Hielmstierne fra sin tidlige ungdom samlet på mønter og medailler. Denne interesse medførte, at han 1739, kun 24 år gammel, blev sekretær i en kommission som Christian VI havde nedsat for at bringe orden i de danske mønt- og medaillesamlinger. Det var Kunstammerets samling og en nylig indkøbt kæmpemæssig privatsamling,

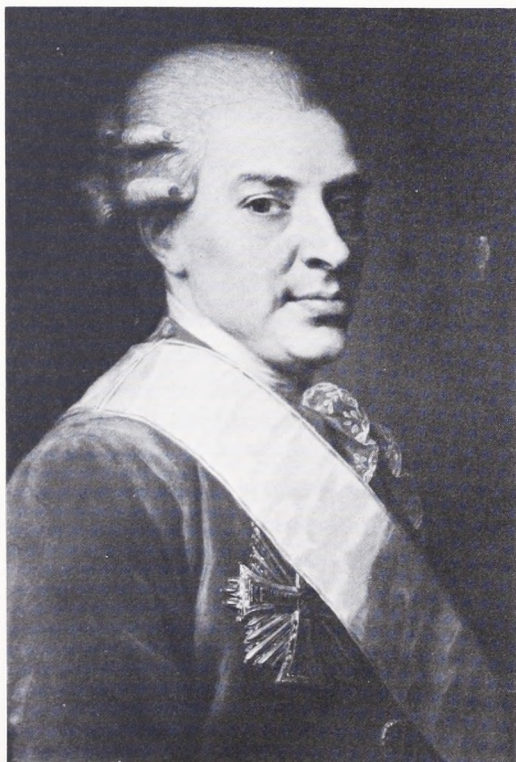

Fig. 1. Portræt af Henrik Hielmstierne (1715–80), malet kort efter hans død af Jens Juul. Statens Museum for Kunst, foto i Fotografisamlingen på Charlottenborg.

som havde tilhørt den gamle samler Niels Foss. Hielmstjerne – eller Henriksen, som hans borgerlige navn endnu var, udførte den bedrift i løbet af mindre end et år at skrive et nyt katalog over den danske kongelige samling. Det blev i over 40 år normgivende, og dets indflydelse kom til at strække sig endnu længere. Christian VI.s mønt- og medaillesamling udviklede sig til at blive intet mindre end det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. I 1750 blev den danske samling, som i nogle år havde stået under Selskabets præsidents segl i Danske Kancellis arkiv, overdraget til Hielmstjernes personlige ansvar. Desværre vandt hans planer med den nationale samling ikke den nødvendige støtte højere oppe, og det har åbenbart slået hans mod og energi ned. Selv om Hielmstjerne i 1756 fik udbygget den danske samling med en fin svensk privatsamling, som havde tilhørt den store bogsamler og bibliograf C. G. Warmholtz, er det ikke helt galt at sige, at samlingen i resten af hans tid sov tornerosesøvn, gemt af vejen i arkivet og glemt af næsten alle. Først da Hielmstjerne døde, gik Guldberg i gang, formelt med at udnævne den omtalte firemandskommission der skulle modtage nøglerne til den kongelige samling fra arvingerne og kontrollere indholdet, men desuden med det nok så betydningsfulde hverv at skulle foreslå, hvor samlingen »med Sikkerhed til Nytte og Ære bedst kand finde Plads«.

Hielmstjernes død gav altså stødet til grundlæggelsen af Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet, og vi skal nu høre nærmere først om hans familieforhold og dernæst om hans private mønt- og medaillesamling.

Henrik Hielmstjerne og hans hustru Andrea Kierulf (1730–1806) havde tre børn, en søn og to døtre, men kun den ene datter blev voksen og overlevede faderen. Det var Agnete Marie Hielmstjerne (1752–1838), der 1773 blev gift med Marcus Gerhard Rosencrone (1738–1811), en mand der ligesom hun selv tilhørte en velhavende, nylig adlet familie. Rosencrone var diplomat, men svigerfader Hielmstjerne sørgede for, at han og Agnete ikke blev sendt til *for* fjerne poster. I øvrigt tilhørte han Guldbergs parti, og han var fra 1780 til 1784 landets udenrigsminister. Efter regeringsforandringen og Guldbergs fald trak

han sig tilbage til et harmonisk privatliv (fig. 2). Men der var ingen børn, og derfor trængte spørgsmålet om de Hielmstjerneske samlingers skæbne sig på.

Den gamle Hielmstjerne havde bestemt, at disse samlinger skulle blive i familien, og at der skulle trykkes et katalog derover. Hvis familien uddøde, skulle hver samling afhændes for sig i sin helhed. Katalogerne udkom hurtigt efter hans død, to bind med bogsamlingen 1782–85, og bind 3 med mønter og billeder 1786. Ægteparret Rosencrone havde et betydeligt samfundssind, og de startede uddelingen af skattene med 1807 at skænke bogsamlingen til Det kongelige Bibliotek, mens malerier og kobberstik efter Marcus Rosencrones død blev skænket til de kongelige kunstsamlinger. I øvrigt skulle deres hovedarving være Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, som stadig eksisterer og bl.a. er kendt for sin støtte til historisk forskning.

Hielmstjernes mønt- og medaillesamling var delt i tre dele: 1. 227 guldmønter og gulmedailler, 2. 373 sølvmedailler og 3. 805 mønter, hovedsagelig af sølv, enkelte af kobber. Samlingen var katalogiseret af registrator i Geheimearkivet J. Weber under den berømte historiker Suhms tilsyn. Da kataloget udkom, var dets 322 smukt trykte sider givetvis det hidtil bedste og mest udførligt forklarende møntværk på dansk. Det kgl. Mønt- og Medaillekabinetets chef, overhofmarskal C. F. Numsen, blev så begejstret, at han sørgede for at firemandskommissionen fik assistance af Suhm, så at beskrivelsen over den kongelige samling, som de arbejdede med, og som udkom i to foliobind 1791, fik samme opbygning.

Samlingens niveau angives allerede ved den første mønt der nævnes i kataloget, kong Hans' guldnobel fra 1496. Det er Danmarks ældste regulære guldmønt, kun kendt i få eksemplarer. Hovedvægten i guldsamlingen lå i 1600-tallet, Christian IV, Frederik III og Christian V.

Sølvmedaillesamlingen indledtes med et komplet sæt af Abraham Nuis' medailleserie fra 1598 over de syv første oldenborgske konger, som i fjor på dette sted blev fremdraget fra glemselen af Kirsten Bendixen.

Fig. 2. Agnete Marie Rosencrone, født Hielmstierne, (1752–1838) og Marcus Gerhard Rosencrone (1738–1811), malet af Jens Juul kort før dennes død 1802. Frederiksborgmuseet.

Hielmstiernes sæt er muligvis det eneste komplette sæt, der har eksisteret overhovedet, idet kun nogle af stykkerne fandtes i den gamle kongelige samling. Sølvmedaillernes hovedvægt lå især fra Christian V og frem mod Hielmstiernes egen tid.

Møntsamlingen dækkede især tiden fra kong Hans og til ca. 1700. Hielmstierne samlede både Norge og Slesvig-Holsten, områder der jo dengang hørte med i monarkiet, ligesom han også havde mønter fra Dansk Vestindien og Trankebar.

Middelalderen var forholdsvis svagere repræsenteret, kun 174 mønter, eller mellem en fjerdedel og en femtedel af hele møntsamlingen. Af middelaldermønter var 29 stykker fra Svend Estridsen og hans to sønner, Harald Hen og Knud den Hellige, de kom fra et stort fund fra godset Holsteinborg i Vestsjælland 1737 (fig. 3–5). På grund af de særlige privilegier, der fulgte med grevskaberne, var disse

Fig. 3. Svend Estridsen (før 1047–1074), Lund, runemønt med møntpræger Gothwine Petrus. Hauberg 31. Moltke 171. Vægt 0,82 gr. Hielmstjerne s. 183 nr. 13.

Fig. 4. Harald Hen (1074–80), Slagelse, møntpræger Atsor. Hauberg 5. Hielmstjerne s. 185 nr. 6. Vægt 1,27 gr.

Fig. 5. Knud den Hellige (1080–86), Slagelse, møntpræger Atsor. Hauberg 9. Hielmstjerne s. 187 nr. 9. Vægt 1,08 gr.

Fig. 6. Norge, Erik Magnusson (1280–99), kvartpenning, uden møntsted. Hielmstjerne s. 205 nr. 7. Vægt 0,30 gr.

Fig. 7–8. Norge, Håkon V Magnusson (1299–1319), penninge, Bergen og Oslo, Hielmstjerne s. 204, nr. 4 og s. 205, nr. 12. Vægt 1,19 og 1,04 gr.

undtaget fra danefæreglerne, og netop mønterne fra Holsteinborg-fundet blev spredt omkring i 1700-tallets privatsamlinger. Desuden var der en ikke helt ubetydelig samling af norske mønter fra storhedstiden omkr. 1300, Erik og Håkon V Magnusson (fig. 6–8). Også Nidarosærkebisp Erik Valkendorfs udmøntning (1510–22) var pænt repræsenteret.

Der vides vistnok intet som helst om, hvorfra Henrik Hielmstjerne fik sine mønter. Georg Galster har i sin tid fremdraget nogle dokumenter, der viste at han fulgte med i auktionerne i Hamborg, og måske er dele af hans egen samling erhvervet ad disse kanaler. Men indtil andet foreligger, må vi antage, at det især er det samtidige københavnske samlermiljø, der har muliggjort skabelsen af samlingen, hvor ikke mindst de over to hundrede guldmønter og -medailler virker imponerende.

Samlingens videre skæbne efter Rosencrones død 1811 skal nu skildres. Men det må forudskikkes, at disse år under krigen mod England efter Københavns bombardement og flådens rov var præget af en voldsom inflation. I begyndelsen af 1812 var en kurantdalers seddel kun en sjettedel værd sammenlignet med førkrigstiden, og selv om man troede og håbede på en stabilisering, var det trods alt en periode, hvor mange kunne være fristet til at holde på de faste værdier.

Men så jordbundet tænkte Agnete Marie Rosencrone, født Hielmstjerne, ikke. For hende var der, som hendes procurator A. Müller udtrykte det, med hensyn til hendes mønt- og medaillekabinet »Pietets Pligter at iagttage, der efter hendes Tænkemaade er hende hellige«, og hun ville afhænde samlingen uden at sprede den, dvs. til et offentligt kabinet. Derfor havde hun afslået et tilbud på sin møntsamling fra en privatmand, da hans »Kabinetets Varighed er bundet til hans Liv«, en betragtning der unægtelig har evig gyldighed. Hvis samlingen blev solgt til et offentligt kabinet, måtte det beholde de mønter og medailler, som det ikke selv i forvejen havde. Guld- og sølvmedaillerne skulle blot betales efter aktuel metalværdi, mønternes pris skulle være 2.000 kurantdaler, evt. mindre.

Vi skal om et øjeblik se, at Agnete Marie Rosencrones pietetsfulde forhåbning ikke helt blev opfyldt ved overdragelsen til Møntkabinetet. Her lagde man nemlig først og fremmest vægt på at have hver enkelt mønt og medaille i den bedst mulige udførelse, mens stykkernes oprindelse eller proveniens var underordnet. Hvad der ikke var brug for blev udskudt som dubletter, der enten bortbyttedes til privatsamlere eller solgtes til fordel for

Fig. 9. Guldmedaille over Peder Schumacher Griffenfeld (1635–99) udført af Jeremias Hercules 1674. Af bagsidens allegoriske motiver hentyder det højre med grif foran Apollon til Griffenfelds stilling over for Christian V. Galster 103. Hielmstiernerne s. 24, nr. 18. Vægt 78,28 gr.

Kabinetet. Disse specielle forudsætninger og statens almindelige forarmelse i årene omkring Statsbankerotten 1813 skal man have i erindring, når man bedømmer de følgende begivenheder, som medførte at kun en lille del af Hielmstiernes samling blev bevaret som del af den kongelige samling, mens resten blev splittet.

Professor Christian Ramus, der dengang var inspektør for Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet, var begejstret over betingelserne for købet, hvor »intet i nogen Maade kan være at tabe«. Han skønnede, at det kongelige kabinet nok kun ville behøve et halvt hundrede stykker. I øvrigt foreslog han at bevare samlingen af sølvmonter, »for ved en forekommende passende leylighed at bortskænke disse til noget offentlig Institut«. Vi skal senere vende tilbage til, hvad der kan skjule sig bag disse gådefulde ord. Medaillerne og guldmønterne skulle derimod sælges. Herved kunne både kongens interesse – for det var kongens kasse der skulle betale købet – og sælgerindens hensigt opnås. Det var desuden Ramus' mening, at man også skulle tilgodese private samlere, så de kunne forsyne sig fra Hielmstiernes samling, mod naturligvis i bytte at give Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet stykker af tilsvarende værdi.

Den 25. februar 1812 tog Frederik VI mod tilbuddet, medaillerne betaltes efter vægten til metalpris, mønternes pris nedsattes til 1500 daler kurant. Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet skulle udtage, hvad det manglede, medaillerne skulle i øvrigt afgives

til et sted som kongen skulle bestemme – det vil sige til banken – mens møntsamlingen som foreslået skulle opbevares samlet til »en eller anden offentlig Indretning«.

Fire dage efter, den 29. februar 1812, foregik overleveringen, hvor samlingens indhold kontrolleredes efter det trykte katalog. Guldmedaillerne og guldmønterne vejede næsten 110 lod, dvs. over 1½ kilo, sølvmedaillerne 1383 lod, dvs. godt 20 kilogram, og den samlede pris for medailler og mønter blev 14.920 af inflationstidens kurantdaler.

Nogle måneder efter var Ramus færdig med sin gennemgang af samlingen. Til Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet havde han udsøgt guldstykker for godt 15 lod, men desuden syntes han, at det var kedeligt, hvis Hielmstiernes møntsamling »skal mangle alle Guldmynter«, og derfor udsøgte han et lille antal af de bekendteste guldmønter, dukater og andre, godt 13 lod. Tilbage blev 80 lod til kongens disposition.

Takket være udførlige lister kan man sige, hvilke guldmedailler og guldmønter, der blev udtaget til Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet, her skal blot nævnes de vigtigste. Først og fremmest guldeksemplaret af Jeremias Hercules store Griffenfeld-medaille fra 1674, som anses for tilegnet Griffenfeld af smigrere eller velyndere (fig. 9). Også fra Christian V.s tid

er en medaille med det kongelige portræt og monogram (fig. 10). Lidt tidligere er guldeksemplaret af Hamborg-medailløren Johann Retekes medaille over den store gottorpske statsmand Johann Adolf Kielmann v. Kielmannseck fra omkr. 1665 (fig. 11). Af guldmønter må Christian IV.s portugølser fra omkr. 1607 med kongen til hest på baggrund af et landskab nævnes (fig. 12). Desuden Christian IV.s sjældne dobbelte ungarske gylden fra 1608 (fig. 13) og en unik tredukat fra Christian V, 1694 (fig. 14) samt den ligeledes unike norske guldmønt, kaldet »Gyldenløves dukat« (fig. 15).

På listen findes ikke den ovenfor nævnte ældste danske guldmønt fra 1496. Den havde det skåret Ramus i hjertet at se vandre til omsmelting eller begravet i bankens gulfond. Den hørte til den gruppe mønter og medailler, »som synes alt for sjældne for at tilintetgøres eller at omsmeltes«, og mønten blev med andre tilsvarende stykker udlagt som bytteeksemplarer, hvilket Frederik VI godkendte i resolution af 17. juli 1812. Den endte med flere andre i vajsenshusinspektør H. H. Frosts samling, og det er vist dette eksemplar, der i dag ligger i Eremitagen i Leningrad.

Af sølvmedaillerne var de vigtigste, der blev udtaget, fire stykker fra Nuis' ovenfor omtalte medailleserie, Christian I og Hans, Christian III og Christian IV. Også Christian II eksemplaret endte i Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet, som til gengæld afgav et forhåndenværende noget lettere eksemplar. Som man ser – uden Hielmstiernes samling havde den enestående serie ikke i dag været på Nationalmuseet.

I øvrigt blev der af danske sølvmedailler udtaget en tredive stykker, blandt hvilke kan nævnes en lille medaille, nærmest en jeton fra Christian II.s datter, Christine af Lothringen, 1560, (fig. 16), muligt erhvervet under Hielmstiernes ungdomsophold i Paris, og en medaille til minde om hertug Hans den Ældre af Haderslev, 1582 (fig. 17). Den er det eneste her i landet værende portræt af denne usædvanlige og for Sønderjylland så betydningsfulde fyrste. Endelig kan også nævnes en af de mange medailler statholderen i Hertugdømmerne Henrik Rantzau lod fremstille over sig selv (fig. 18).

Fig. 10. Guldmedaille med Christian V.s portræt og monogram, udført af den kurpfalziske medailør Johann Linck. Galster 119. Hielmstjerne s. 23, nr. 13. Vægt 34,86 gram.

Fig. 11. Guldmedaille over den gottorpske statsmand Johann Adolf Kielmann v. Kielmannseck (1612-76) udført af Johann Retেকে, Hamborg, c. 1665. Lange 1045 A. Hielmstjerne s. 35, nr. 71. Vægt 27,62 gr.

Fig. 12. Christian IV, portugølser uden år (1607). Hede 9, Schou 1. Hielmstjerne s. 5, nr. 2. Vægt 34,30 gram.

Hvad de regulære mønter angik, så udtoges der 13 danske 1000-tals mønter fra Holstenborg-fundet (fig. 3-5). I det hele var over halvdelen af de udtagne mønter fra middelalderens forskellige perioder, men de er ikke allesammen lige nemme at identificere i samlingen i dag.

Af nyere mønter kan vises en meget sjælden dobbeltspecie fra Christian IV.s holstenske møntsted Glückstadt, 1640 (fig. 19), et mær-

keligt unikt betalingstegn fra Christian IV.s flåde eller fra Holmen (fig. 20), en unik norsk daler fra Frederik III, 1665 (fig. 21), en ligeledes unik seksdobbelte krone fra Christian V, 1693, hvis tykkelse på 11 mm næsten gør den til en lille sølvbarre (fig. 22). Til slut kan vises en dobbeltspecie på firkantet blanket fra kongeslægstens stamland Oldenburg, der traditionelt hørte til danske samlerområder. Den er fra den sidste af de gamle oldenborgske grever, Anton Günther (1603–1667) (fig. 23).

Fig. 17. Sølvmedaille over hertug Hans den Ældre af Haderslev (1521–80), 1582. Hielmstierne s. 55 nr. 1, øverst. Vægt 20.90 gr.

Fig. 13. Christian IV. To ungerske gylden, 1608. Hede 18, Hielmstierne s. 8, nr. 16. Vægt 6.98 gram.

Fig. 14. Christian V. Tre dukat 1694. Unik. Hede 43, Hielmstierne s. 30, nr. 43. Vægt 10.38 gr.

Fig. 15. Christian V. Norsk guldmønt, kaldet »Gyldenløves dukat«, men på tyk blanket og som sådan unik. Hede 19 A, Hielmstierne s. 33, nr. 62. Vægt 9.72 gr.

Fig. 16. Sølvjeton slået for Christian II.s datter, Christine af Lothringen (1521–90), 1560, med indskrift på latin med hendes krav på Danmark, »a Dania regens«. Herbst nr. 5, Hielmstierne s. 54, nr. 1, nederst. Vægt 5.52 gr.

Man kan egentlig undre sig over, hvor forholdsvis få mønter og medailler fra den Hielmstierneske samling der manglede og følgelig blev udtaget til Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet. Havde det været 30 år før, havde billedet været anderledes, da manglede Kabinettet næsten alle medailler fra Christian VI og fremefter og de fleste guldmønter fra tiden. Alle disse mangler var afhjulpet af Medaillekommissionen ved et møjsommeligt samlerarbejde i 1780'erne, hvorved Christian Ramus fik gjort sit arbejde let.

Som allerede nævnt blev resterne af Hielmstiernes samling delt i tre dele:

1. Samlingen af sølv mønter suppleret med nogle guldmønter, der var beregnet til en anden, uanvendt offentlig institution.

2. Dubletsamlingen, som Ramus fik lov at oprette, og hvis materiale siden blev afhændet dels til fornævnte H. H. Frost, men desuden til andre københavnske samlere, bogtrykker C. F. Schubart, en vis Smith og sekretæren for Oldsagskommissionen, den berømte Christian Jürgensen Thomsen. Uden for hovedstaden var kunderne lensgreve Preben Bille-Brahe, grundlæggeren af den berømte samling på Hvedholm ved Faaborg, og den svenske storsamler, grosserer D. G. Nescher i Stockholm, som allerede i 1780'erne havde haft kontakt med Kabinettet.

3. Resten, 76 lod guld, dvs. næsten 3/4 af guldmønterne og -medaillerne, og 1007 lod sølv, over 2/3 af sølvmedaillerne, skulle afleveres til Kurantbankens Bankkontor. Men den fornævnte kongelige resolution af 17. juli 1812 åbnede også mulighed for at undgå omsmelting. »En eller anden privat Liebhaber [der] maatte ønske at erholde nogle af disse

Fig. 18. Sølvmedaille over Henrik Rantzau (1526-98), statholder i Hertugdømmerne, 1584. Signatur IO-VET. Bagsiden har indskrift på linier. Galster 56. Hielmstjerne s. 57, nr. 8. Vægt 57.30 gr.

Fig. 19. Christian IV, dobbeltspecie, Glückstadt 1640. Hede 164 A. Hielmstjerne s. 263, nr. 115. Vægt 58.46 gr.

Medailler og Mynter for dermed at complete sin Samling« kunne få dem udleveret mod at erlægge værdien i rede guld eller sølv med tillæg af nogle procent for »Myndtningen«. Det ses dog ikke, om nogen har benyttet sig af denne mulighed i den følgende tid.

I 1813 kom Statsbankerotten, og de Hielmstierneske guldstykker og medailler blev afgivet til Bankkontoret 15. december dette år. Der blev givet endelig kvittering 30. april 1814, og samtidig blev det hele indskrevet i Rigsbanken, Nationalbankens forgænger, under »Guld og Sølv Conto«. I det mindste nogle af guldstykkerne synes året efter afleveret til Mønten, givetvis til omsmelting, men i øvrigt er den af krig og statsbankerot forårsagede triste afslutning ikke undersøgt i detaljer.

De byttetransaktioner, Ramus havde fået lov at foretage, var nogenlunde afsluttet 1819, men det kan ikke umiddelbart siges hvad Møntkabinetet har fået derfor, da en egentlig bytteprotokol endnu ikke førtes. Ramus indstillede i dette år til sin chef, overhofmarskal A. W. Hauch, at sølveksemplaret af den største og berømteste af alle danske medailler, mindemedailen over slaget i Køge Bugt 1677, skulle henlægges til en særlig lejlighed, men hvad der ellers var tilbage af Hielmstiernes sølvmedailler skulle sælges til sølvprisen. I øvrigt førtes provenuet ind i Møntkabinetets regnskab for 1818, og man kunne så synes, at der i denne henseende nogenlunde var sat et punktum.

Een ting manglede imidlertid, nemlig den Hielmstierneske møntsamling, som var reser-

Fig. 20. Tegn til brug på Christian IV.s orlogslåde eller på Holmen. Kobber. Blank bagside. Unik. Bergsøe: Forenings-Tegn fig. IV. Hielmstjerne s. 270, nr. 158. Vægt 3.90 gr.

Fig. 21. Norge, Frederik III, specie 1665. Kronen holdes af to engle. Unik. Hede 53 B. Hielmstjerne s. 279, nr. 40. Vægt 28.71 gr.

veret til en offentlig indretning. Læseren kan med rimelighed spørge, hvad tanken var med denne samling, hvorhen skulle den? Der er, så vidt det kan ses, intet nedskrevet om den, og man må derfor nøjes med en gisning, som ganske vist synes velunderbygget.

Man kan nok regne med, at Hielmstiernes møntsamling var planlagt afgivet til Norge. I Christiania (datidens navn for Oslo) havde Det kongelige Selskab for Norges Vel, som var grundlagt 1809, »begyndt at lægge Grund til en Norsk Antiquitets Samling, der muli-

gens i Tiden kunde blive forenet med en saadan vordende Samling ved det [nygrundlagte] Norske Universitet og . . . Selskabet i Forbindelse hermed . . . har begyndt paa en liden Mynt-Samling i samme Hensigt . . .«. Citatet er fra 1812, hvor Selskabet udbad sig et frieksemplar af det store pragtværk fra 1791, »Beskrivelsen«. Det fik det, og man kan se af aktstykkerne, at man bestræbte sig på at ordne denne sag både hurtigt og pænt. Året efter, 1813, ventede Ramus – i forbindelse med Møntkabinetets erhvervelse af den store Schmettowske samling af klassiske mønter – at skulle afgive græske og romerske dubletter til Norge.

Intet ville være naturligere end at benytte den Hielmstierneske møntsamling til samme formål. Det ville også være i Marcus Gerhard og Agnete Marie Rosencrones ånd, da der i den oprindelige fundats for deres stiftelse på forskellig måde var tænkt på Norge, hvorfra Rosencrone stammede. Bl.a. ved at bidrage »til det i Norge anlæggende Universitets gavnlige Indflydelse paa Kulturs og Viden-

Fig. 22. Christian V, seksdobbel kronen 1693. Unik. Hede 103. Hielmstjerne s. 299, nr. 63. Vægt 108.02 gr., tykkelse 11 mm.

skabeligheds Udbredelse«. Nogle af disse bestemmelser i fundatsen bortfaldt, da Danmarks og Norges veje rent politisk skiltes i 1814. For Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet fik adskillelsen den betydning, at der ikke længere var tale om at afgive klassiske dubletter til Norge, i stedet kom der 1817 et regulært salg af de samme mønter, stadfæstet ved en kongelig resolution. Der er nok ikke noget at sige til, hvis det unge universitet i Christiania ikke ville købe en samling som den Hielmstierneske, der trods en god norsk repræsentation dog for hovedpartens vedkommende bestod af danske mønter.

Skønt denne forklaring endnu ikke kan bevises, er den i hvert fald sandsynlig. Samlingen blev liggende, men ikke glemt, for i 1824 da et par møntsamlere i en helt anden sammenhæng prøvede at få fingre i den, mindede Ramus sin chef om, at »en anden Bestemmelse engang har været taget med disse Doubletter«.

Der gik igen nogle år. I 1829 kom en bekendt møntsamlere, grosserer J. D. Walker på den tanke at få arrangeret et trekantbytte. Han ville til Det kongelige Bibliotek afstå »et Indisk Manuscript skrevet på Palmblade« mod at få en god snes mønter fra Hielmstiernes samling fra de første oldenborgeres tid. Ramus ville gerne bidrage til Det kgl. Biblioteks tarv og forøgelse, og Frederik VI bifaldt forslaget.

Fig. 23. Oldenburg, grev Anton Günther (1603–67). Dobbeltspicie uden årstal, men fra grevens yngre år, på firkantet blanket. Davenport 7105. Hielmstjerne s. 286, nr. 40. Vægt 57.58 gr.

Nu var der taget hul på Hielmstiernes møntsamling. Få år efter, 1832, døde Ramus, og Christian Jürgensen Thomsen, der skulle ordne hans bo og Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet efter ham, må snart have bedt Hauch om papirerne vedrørende denne samling. Han fik dem, og efter at have sat sig ind i sagen, lagde han dem i det omslag, hvor de stadig ligger, idet han udenpå skrev »Den Hjelmsstjerneske Samling vedkommende«.

Der er ingen yderligere oplysninger, og resten er åbenbart blevet ordnet mundtlig. Af en regnskabsnotits om en udgift for bærepeng af det møntskab, hvor forhen den Hielmstierneske møntsamling opbevaredes, kan vi slutte os til resultatet: Den er blevet opløst. Nogle af mønterne er sikkert efter en fornyet gennemgang indlagt i hovedsamlingen, resten er lagt til dubletterne og benyttet ved den meget aktive erhvervespolitik, der blev ført af den ny ledelse for Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet.

Den læser, der har fulgt med til nu, kan spørge, hvorfor bruge så mange ord på en lidt mistrøstig historie om en storslået gestus og et beskedent resultat. For Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet var erhvervsessen, skønt vigtig med hensyn til enkeltstykker, dog trods alt ikke særlig omfattende. Enkelte af de nyere stykker må nærmest kaldes rariteter, muligvis

Hielmstjerne-medaille indstiftet 1957 for særlig indsats i dansk biblioteks- og bogvæsen. Skåret af medaillør ved Den kgl. Mønt Frode Bahnsen efter model af Claes Lorenzen.

ligefrem præget med henblik på samlere og Liebhave i 1600-tallet (f.eks. fig. 14, 22 og 23).

Men sagen er simpelthen, at Hielmstjerne, som selv allerede i 1743 havde foræret seks mønter til Kabinettet, og hans familie på grund af Agnete Marie Rosencrones meget storsindede tilbud i inflationsåret 1812, står som de første store donatorer i Det kgl. Mønt- og Medaillesamlings lange historie.

I vore dage, hvor de store private mæceners tal må siges at være dalende, har »Selskabet Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings Venner« så at sige institutionaliseret givervirksomheden, og i de sidste år er meget nyttige erhvervelser gjort med tilskud fra dette selskab.

Kaiawase – et japansk spil med muslingeskaller

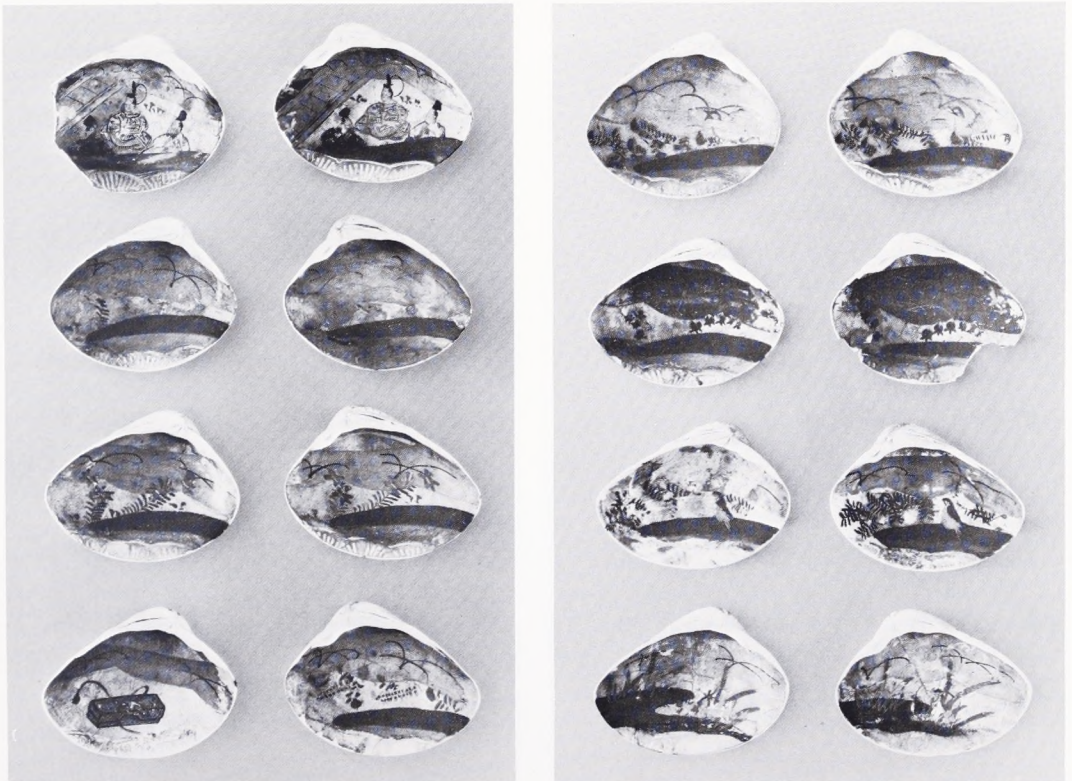
Af JOAN HORNBY

I Japan afholdes hvert år ved nytårstid mesterskabsturneringer i det traditionelle kortspil *utagaruta*. 96 mesterspillere – udvalgt gennem regionale elimineringskampe blandt mere end 50.000 organiserede *utagaruta*-spillere over hele landet – kæmper om at blive kåret til årets mester. I *utagaruta*, der ofte har karakter af veritable hastighedskonkurrencer, drejer det sig i hovedtrækkene om at samle det størst mulige antal af ialt 200 spillekort i par. Kortene passer nemlig sammen to og to med henholdsvis første og sidste halvdel af et klassisk digt trykt på hvert. Det gælder altså om at kunne alle 100 digte på rygraden. Som *utagaruta* spilles i dag kan det føres tilbage til 1600-tallet, da spillekort blev indført fra Ve-

sten, men dets egentlige oprindelse skal søges mindst et halvt årtusinde længere tilbage i tiden i det såkaldte muslingeskalspil, *kaiawase*.

Der findes uhyre få *kaiawase*-spil bevaret og kun enkelte er komplette. Som et af de ganske få steder uden for Japan findes dele til dette spil bevaret i Danmark, nemlig på Nationalmuseets etnografiske samling. Det drejer sig om 16 spillebrikker i form af malede muslingeskaller (*kaioi*), samt en ret stor ottekantet 'skalbeholder' (*kaioke*) til opbevaring af spillebrikker (fig. 1 og 2). Hertil kommer to malede muslingeskaller, som findes på Zoologisk Museum. Der er om disse dele til det japanske muslingeskalspil – deres oprindelse, karakter samt anvendelse i spillet – denne artikel handler.

Fig. 1. 16 spillebrikker til det japanske muslingeskalspil *kaiawase* eller *kaioi*. Indgået i Kunstkammeret før 1690. Max. bredde 8 cm.

De 16 muslingskaller på Etnografisk Samling hidrører fra to velmagende og nært beslægtede muslingearter, *meretrix lamarki* og *meretrix lusoria*, som lever på sandet og mudret bund i tidevandszonen i de østasiatiske havbugte, hvor de indsamles ved ebbe (fig. 3). Indvendigt er de beklædt med et fint lag papir, hvorpå der er malet forskellige dekorationer i guld og stærke farver, som dog med tiden er falmet en smule. Den høje ottekantede æske er fremstillet af træ og ligeledes beklædt med papir, hvorpå motiverne er udført i ganske samme stil og teknik som på muslingskallerne.

Alle disse dele kan føres tilbage til det Indianske Kammer, der var det rum i det Kongelige Kunstkammer, hvor 1600- og 1700-tallets danske konger opbevarede deres kunstgenstande og 'kuriositeter' fra fremmede verdensdele. Ved Kunstkammerets opløsning i begyndelsen af 1800-tallet overflyttedes de 'indianske' sager til Kunstmuseet i Dronningens Tværgade, og herfra nåede de senere til Nationalmuseets etnografiske samling, hvor de for første gang i mere end 150 år atter blev vist samlet på en særudstilling i 1979. Under det forberedende arbejde til denne udstilling

Fig. 2. Ottekantet 'skalbeholder' (kaioko) til opbevaring af spillebrikker i form af malede muslingskaller. Indgået i Kunstkammeret før 1737. Højde 32 cm.

Fig. 3. Indsamling af muslingskaller under tidevandsebbe ved et lille fiskerleje syd for Ōsaka. Træsnit fra 1700-tallet. Etnografisk Samling.

Fig. 4. En gruppe kvinder i ferd med at spille kaiawase på nytårsdag 1790. Træsnit fra Utamaro's 'Muslingeskalbrog' eller Shiohi no Tsuto ('Gaver ved tidevandsebbe'). Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg.

lykkedes det at identificere omkring 1000 genstande, som med sikkerhed kan føres tilbage til det Indianske Kammer og heraf er ca. 150 numre af japansk oprindelse. Det drejer sig i hovedsagen om lakarbejder fra 1600-tallet, men herudover findes en mindre samling genstande, som ikke tidligere havde været undersøgt nærmere, heriblandt de 16 muslingeskaller og den store ottekantede æske.

Muslingeskallerne omtales for første gang i kunstkammerkatalogen fra 1690, hvor de beskrives som henholdsvis 'Tolv Musel-skaller med Guld og Andet i Japonien laxeret' og 'Fiire med Guld og andet maalede Muselskaller i Ostindien'. De omtales igen i 1737, denne gang som 'Tolv Muschelskaller, malet og laqueret med Guld og adskillige Figurer udi Japan, hvor de bruges til at spille med' og 'Fiire med Guld og andre smaa Figurer i Ostindien maalede Muschel Skaller'.

Det særligt interessante ved 1737-beskrivelsen er tilføjelsen om, at muslingeskallerne blev brugt som spillebrikker; men det er nok tvivlsomt, om man også vidste hvordan de blev benyttet i spillet. Den tyske præst ved Garnisonskirken, Johann Hieronymus Chemnitz, som både herhjemme og i udlandet var en kendt amatør-konkyliolog, beskriver nemlig tilsvarende maalede muslingeskal-

ler i sit værk 'Neues systematisches Conchylien-Cabinet' fra 1782, og han citerer heri et par udenlandske forfatters opfattelse af hvordan disse muslingeskaller blev anvendt i spillet. Beskrivelserne er dog vage og unøjagtige, og eftersom Chemnitz var en nær ven af kunstkammerforvalter Lorenz Spengler (1720–1807), der selv var en kendt samler og konkyliolog (de to maalede muslingeskaller på Zoologisk Museum stammer fra hans samling) er det næppe sandsynligt, at kredsen omkring kongens Kunstkammer var bedre informeret.

Under alle omstændigheder var ingen opmærksom på den nære sammenhæng mellem muslingeskallerne og den store ottekantede æske. Den omtales første gang i 1737 som 'Een stor Theeflaske af Pap', og er siden da blot blevet beskrevet som en meget stor æske med forskellige dekorationer. Det var først under det forberedende arbejde til særudstillingen om det Indianske Kammer, at det om sider lykkedes at kæde disse ting sammen.

Er man i tvivl om hvad japanske sager engang har været brugt til, kan man undertiden få et vink herom i de gamle *ukiyo-e*-træsnit, der

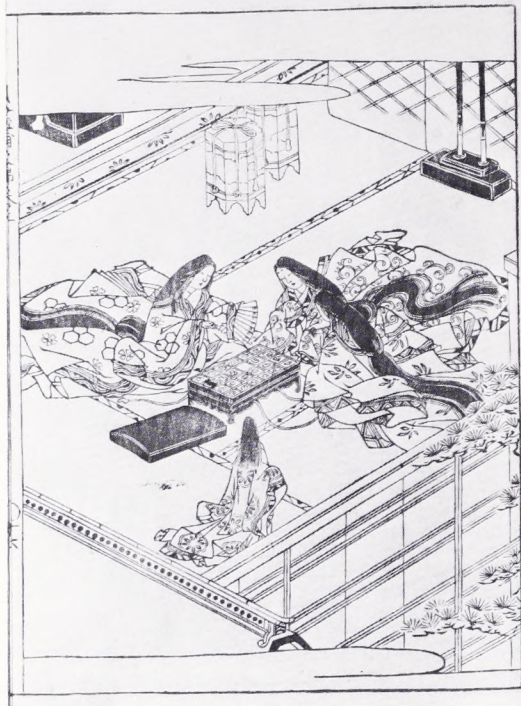

Fig. 5. Tre hofdamer fra Heian-perioden (794–1185) beskæftiget med at spille kawaiwase. Træsnit fra 1700-tallet. Etnografisk Samling.

bl.a. gengiver scener fra hverdagslivet i 1700- og 1800-tallets Japan. I den såkaldte 'Muslingeskalbog', som den kendte *ukiyo*e-kunstner Utamaro lod udgive i 1790, findes på sidste side en illustration, som viser en gruppe kvinder i færd med at spille *kawaiwase* på nytårsdag (fig. 4). De malede muslingeskaller ligger her spredt ud på gulvet, og til venstre for kvinden i forgrunden er anbragt en stor sekskantet beholder, som i høj grad minder om den, der findes på Etnografisk Samling.

I en anden lille bog ved navn *Kaijin Ura no Nishiki*, som beskriver og illustrerer seværdige steder langs den japanske kyst, findes tilsvarende et træsnit, som viser en lille gruppe kvinder, der er optaget af at spille *kawaiwase* (fig. 5). Muslingeskallerne er i dette tilfælde alle af forskellig form og anbragt i små felter på et lille lakeret spillebord, men bagest i billedet står to sekskantede æsker af samme type. Bogen er både skrevet og illustreret i begyndelsen af 1700-tallet, men personerne på dette træsnit forestiller en gruppe hofdamer fra Heian-perioden (794–1185), således som det fremgår af deres fyldige 'tolvlag's kimonoer (*juni hitoe*) og det kolossalt lange hår, der efter Heian-tidens hofmode flyder ned over skuldre og ryg.

Alene at dømme ud fra disse to illustrationer var der altså god grund til at antage, at museets ottekantede æske i sin tid havde været brugt til opbevaring af de spillebrikker, der blev benyttet i muslingeskalspillet. At det rent faktisk også har været tilfældet, kan bekræftes på en anden måde. I et nummer af det japanske kunsttidsskrift *Nihon no Bijutsu* er af-

Fig. 6. To 'skalbeholdere', der med indhold udgør et kawaiwase-sæt. *Nihon no Bijutsu*, nr. 119, 1976.

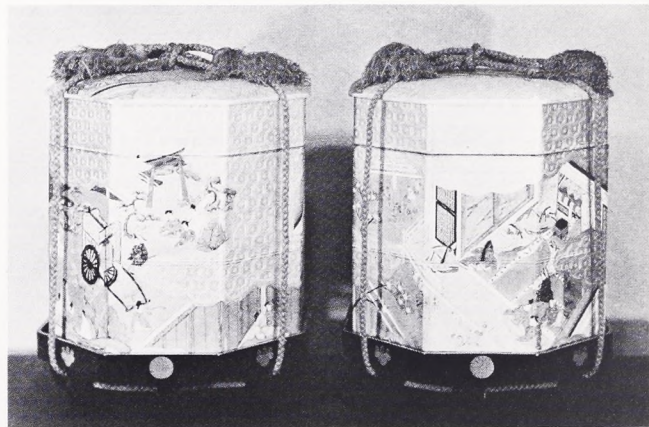

Fig. 7. Malet muslingskal (kaioi). Personerne forestiller en prins og to hoffolk fra Heian-perioden (794–1185). Indgået i Kunstammeret før 1690.

bildet et komplet spillesæt til *kaiawase* (fig. 6). Det fremgår imidlertid, at et komplet *kaiawase*-sæt består af to 'skalbeholdere', som hver indeholder 180 maledede muslingskaller. Der blev altså anvendt ikke mindre end 360 muslingskaller til spillet. Som på træsnittene er også disse 'skalbeholdere' anbragt på lakerede fodstykker, og alt i alt kunne det således konstateres, at museets 'skalbeholder' og 16 muslingskaller kun udgør løsrevne dele af et helt spillesæt.

Det har ikke været muligt at fastslå hvornår og hvordan disse sager fandt vej til det Indianske Kammer. De kan meget vel have været i kongens besiddelse allerede årtier inden de i henholdsvis 1690 og 1737 omtales for første gang, eftersom kunstkammertingene ofte stod på de kongelige slotte gennem længere tid før de overførtes til kongens private samling. Det har imidlertid ikke været muligt at få oplyst, om dette også var tilfældet med disse sager, og det har heller ikke kunnet påvises hvordan tingene i sin tid kom til Danmark. Det er dog en nærliggende tanke, at de nåede til København via Holland. Vi ved, at store samlere – som Frederik III, der oprettede Kunstammeret omkring 1650 – havde kontakter i Holland, som opkøbte 'kuriosite-

ter' og interessante kunstsager til de danske samlinger. Tingene *kan* ganske vist være bragt hjem ombord på et af de danske skibe, som besejlede de asiatiske farvande, men eftersom Holland fra og med 1639 var den eneste europæiske nation, som havde tilladelse til at handle i Japan, forekommer det langt mere sandsynligt, at de engang i løbet af 1600-tallets anden halvdel nåede til Danmark via Holland.

At dømme ud fra den stil, hvori både muslingskallerne og 'skalbeholderen' er malet, må tingene på dette tidspunkt have været forholdsvist nye. Hovedparten af de 16 skaller er dekoreret med forskellige blomster og fugle. På en enlig muslingskal er dog gengivet en såkaldt *fubako*, en æske af den type, som kurerer i ældre tid benyttede til opbevaring af breve under transporten, og endelig er der på et enkelt par afbildet tre hoffolk i Heian-tidens dragter (fig. 7).

Personen i midten forestiller en prins. Hans status fremgår af, at han er iført sin standsmæssige *sokutai* dragt og hovedtøjet *kanmuri* med den karakteristiske lange strimmel (*ei*)

strittende ud bagtil. Nederst på samtlige skaller er gentaget det samme vifteformede motiv i relief, og dette sammen med den ensartede størrelse og dekorationstilen tyder på, at alle 16 muslingskaller har hørt til samme spillesæt.

På 'skalbeholderen's låg og sider er malet tre næsten identiske palads-scenerier, hvor bygningernes linieføring er tegnet i parallelperspektiv og med kompositionen anbragt diagonal. Fra et sted højt oppe ser man i hver scene ned i et af paladsets rum, hvor de to hovedpersoner – en prins og en hofdame klædt efter Heian-tidens hofmode – sidder omgivet af hoffolk og tjenere. I haverne nedenfor vokser blomster samt de japanske abrikos- og fyrretræer, som intet østasiatisk have- eller landskabsmotiv kan være foruden. Alle tre scenerier er indrammet af tunge sky-motiver i guld dækket med mønstre i relief. På de få komplette *kaiwase*-sæt, som endnu er bevaret, går dette reliefmønster igen forneden på muslingskallerne, men da det ikke er tilfældet her, har museets 'skalbeholder' og muslingskaller sandsynligvis hørt til hvert sit spillesæt.

Dekorationerne er udført i enten ren limfarve eller tempera i den såkaldte *tsukurie*-teknik, som direkte oversat betyder 'sminkemaleri'. Fremgangsmåden var den, at motivets konturer først blev tegnet med sort tusch, hvorefter alle tomme flader blev belagt med farvepigment og guld. Konturerne, som nu var dækket af farve, blev tegnet op på ny, og til slut blev dragtdetaljer, ansigtstræk og lignende tilføjet.

'Sminke'-teknikken går tilbage til den senere del af Heian-tiden og er især kendt fra de lange 'fortællende billedruller' (*monogatari*), som er malet i *yamatoe*-stilen. *Yamatoe* betyder 'japansk maleri' og var en ren national malestil, som udvikledes i løbet af Heian-perioden, og som med sin enkle linieføring og de noget fladt malede felter helt brød med den kinesisk inspirerede malestil, *karae*.

Ud fra en kunstnerisk betragtning kan det noget stereotype maleri på museets 'skalbeholder' på ingen måde sidestilles med malerierne på Heian-tidens billedruller, men det er ikke desto mindre malet i den samme *yamatoe*-tradition med slående ligheder i emnevalg, komposition og maleteknik.

Fig. 8. Illustration til et klassisk digt om indsamling af muslinger. Træsnit fra 1700-tallet. Etnografisk Samling.

Fig. 9. En gruppe unge piger optaget af at spille utagaruta ved nytårstid. Foto: Den japanske ambassade.

Det mest berømte sæt af fortællende billedruller er *Genji Monogatari*, som tillægges kunstneren Fujiwara no Takayoshi, der var aktiv i første halvdel af 1100-tallet, og som i sine malerier illustrerede begivenheder fra den klassiske og højt skattede roman 'Fortællingen om Genji' (*Genji Monogatari*). 'Fortællingen om Genji' er en beretning om den uforlignelige prins Genjis elskovsventyr og om de utallige romancer ved Heian-tidens hof, fortalt med megen charme og æstetisk følsomhed og med et skarpt blik for de psykologiske mekanismer i forholdet mellem mennesker.

Romanen er skrevet af hofdamen Murasaki Shikibu i begyndelsen af 1000-tallet og har lige siden været en rig inspirationskilde for japanske malere. Der kan næppe være tvivl om at også scenerne på 'skalbeholderen' er hentet ud af denne fortælling, omend den klichéagtige måde, hvorpå de er gengivet, gør det vanskeligt at henføre dem til mere bestemte steder i handlingsforløbet.

Yamatoe-traditionen fortsatte op i perioderne Momoyama (1573–1615) og Edo

(1615–1867), da malere inden for den såkaldte Tosa-skole fattede en særlig interesse for 'Fortællingen om Genji', som de udtrykte billedligt, ikke alene på billedruller, men også på skærmdekorationer og i malerier af mindre format. Tosa-skolens malere var bl.a. aktive ved malerakademiet (*e dokoro*) i den nye hovedstad Edo (Tōkyō), hvor de fortsatte den farverige *yamatoe*-tradition med ofte rigelig anvendelse af guld i skymotiver og på maleriets baggrundsflade. Nok var flere af Tosa-skolens kunstnere talentfulde, men mange malede på netop den klichéagtige måde, som ses på 'skalbeholderen', og det er derfor overvejende sandsynligt, at også denne dekoration er malet af en af 1600-tallets Tosa-malere.

Muslingskalspillet, *kaiawase*, kan føres tilbage til Heian-tiden, hvor en stor del af adelen, takket være det rigelige udbytte, som deres godser kastede af sig, kunne tilbringe tiden ved det kejserlige hof i Kyōto. De førte her en behagelig og temmelig ubekymret tilværelse

og ved hoffet udvikledes en yderst forfinet, næsten dekadent, livsførelse, sådan som den f.eks. findes beskrevet i 'Fortællingen om Genji'.

Hofadelen fordrev bl.a. tiden med at arrangere forskellige former for konkurrencelege, og der skabtes i denne periode et rigt spektrum af indendørslege, som især var populære blandt hoffets kvinder. Blandt indendørsspillene udgjorde de såkaldte *awase*-spil en stor samlet gruppe. *Awase* betyder 'at forbinde', 'at sætte sammen' og i f.eks. *utaawase*, *biwaawase* og *eawase* kappedes deltagerne indbyrdes i færdigheder inden for henholdsvis poesi, lutspil og maleri.

I *monoawase* (dvs. 'at sætte ting sammen') blev to grupper anbragt i række på hver side af en dommer, og holdene gik derefter i gang med at sammenligne forskellige ting, som de havde medbragt til lejligheden. Det kunne f.eks. være vifter, blomster, fugle, insekter, rødder eller muslingeskaller, og som det var tilfældet ved de fleste andre sociale sammenkomster ved hoffet blev konkurrencen ledsaget af musik, og en rigelig udskænkning af risvin virkede befordrende på deltagerens evne til at recitere eller improvisere såkaldte *tanka*-digte over de genstande, der blev sammenlignet. Det hold, der kunne fremvise de smukkeste ting og recitere de bedste digte, havde vundet.

I *kaiawase* (dvs. 'at sætte muslingeskaller sammen') kappedes holdene således om at sammenligne de smukkeste og mest sjældne muslingeskaller. Denne leg har muligvis eksisteret allerede i 900-tallet, men omtales først direkte i det efterfølgende århundrede. I *Tsutsumi Chūnagon Monogatari*, en novellesamling fra 1000-tallet, findes en fortælling ved navn *Kaiawase*, hvor handlingsforløbet er bygget op omkring forberedelserne til en *kaiawase*-konkurrence. Det fortælles bl.a., at de unge kvinder, som arrangerede konkurrencen, i månedsvis og med stor ihærdighed havde ladet muslingeskaller indsamle ved stranden (fig. 8), og både denne og andre senere beskrivelser giver indtryk af, at spillet blev planlagt ned til mindste detalje. Man diskuterede indgående hvilke dragter, der skulle bæres til lejligheden og hvilket sceneri, der skulle danne baggrund for konkurrencen,

f.eks. en stor skærm med motiver fra kysten langs Ise-havet. Også den buddhistiske *sutra*, der eventuelt skulle reciteres, blev valgt ud, og et par dage før konkurrencen skulle finde sted bragte de to hold gaver til shintoistiske helligdomme. På den fastsatte dag afholdtes *kaiawase*-konkurrencen så efter de samme principper som de øvrige *monoawase*-spil, og også i dette tilfælde blev et *tanka*-digt med tilknytning til hver enkel muslingeskal sædvanligvis reciteret.

I løbet af Kamakura-perioden (1185–1333) ændrede muslingeskalspillet karakter. Det kaldtes nu *kaioi* (dvs. 'muslingeskal – dække (bemaling)'), og det var i denne form for *kaiawase* de 360 maledede muslingeskaller blev anvendt. Som museets 16 spillebrikker var de alle malet indvendigt med farvestrålende motiver. Hver halvdel af en hel muslingeskal var dekoreret med identiske motiver, som var forskellige fra de øvrige, og i de allerfleste tilfælde var motiverne hentet fra 'Fortællingen om Genji'.

I de tilgængelige japanske beskrivelser er spillereglerne ikke altid lige entydigt forklaret, men det er dog givet, at *kaioi* kunne spilles på flere forskellige måder. I en variation blev muslingeskallerne eksempelvis skilt og blandet mellem hinanden på gulvet, og deltagerne skulle da på et givet tegn opsamle så mange sammenhørende skaller som muligt. I en anden variation blev kun den ene halvdel af skallerne anbragt på gulvet og blandet. Derefter holdt spillets leder efter tur en af de resterende halvdele op og det gjaldt da om hurtigst muligt at finde den tilsvarende halvdel på gulvet og efterhånden få samlet det største antal skaller i par.

Under den økonomiske vækstperiode i begyndelsen af Edo-tiden opstod en klasse af velstående købmænd, som også på den kulturelle front kom til at præge livet i de store byer. Blandt meget andet overtog det nye borgerskab mange af de gamle spil, som hidtil så godt som udelukkende havde været spillet af adelen. *Kaiawase* var imidlertid fortsat et populært spil blandt aristokratiets unge kvinder og spillede desuden i bogstaveligste forstand en fremtrædende rolle i forbindelse med deres bryllup. Muslingeskaller blev nemlig betragtet som et symbol på kyskhed og af den

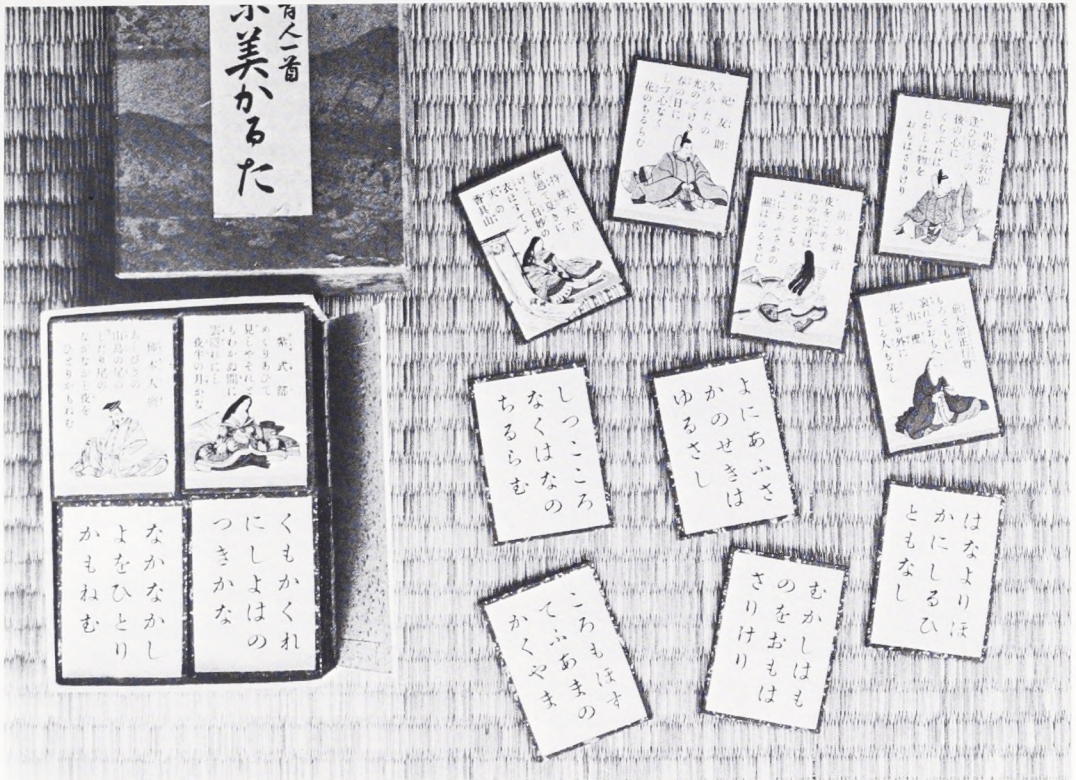

Fig. 10. Utagaruta-spillekort. Recitationskortene (kaminoku) er forsynet med digterens navn og portræt. Foto: Den japanske ambassade.

grund blev en stor 'skalbeholder' med muslingeskaller båret i spidsen for bryllupsoptoget.

Den oprindelige form for *kaiawase*, der bestod i en sammenligning af smukke og sjældne muslingeskaller, udviklede sig altså til et spil, hvor opgaven var den forholdsvis enkle at sammensætte to halvdele af en hel muslingeskal uden recitation af digte. Dog var poesens tilknytning til muslingeskalspillet på ingen måde gået tabt. Den levede blot videre i en anden og noget mere avanceret form for *kaiawase*, nemlig i det såkaldte *utakai* (dvs. 'digt-muslingeskal'). Heri synes den gamle tradition med at recitere *tanka*-digte i tilknytning til hver enkel muslingeskal ganske naturligt at have ført til, at man på et tidspunkt begyndte at skrive digtene på selve skallerne.

Et *tanka* (dvs. 'et kort digt') er sammensat af ialt 31 stavelser, og er det mest dominerende versmåle i japansk poesi. I *utakai* blev *tanka*-digtene delt i to afsnit. Det øverste afsnit (*kaminoku*), som består af 5 + 7 + 5 stavelser blev skrevet på den ene halvdel af en muslingeskal og det nederste (*shimonoku*) med sine 7 + 7 stavelser på den anden. De fleste *tanka* er

kærlighedsdigte, der, som f.eks. dette, udtrykker længsel efter den elskede:

(*kaminoku*.)

5 Haru tateba
7 Kiyuru koori no
5 nokori naku

(*shimonoku*.)

7 Kimi ga kokoro mo
7 ware ni tokena-n.

Når foråret kommer
efterlader den smeltende is
intet spor;

Måtte også dit hjerte
smelte således for mig.

Utakai blev spillet på samme måde som *kaioi*: Spilleets leder læste det øverste afsnit af et digt op fra den ene halvdel af en muslingeskal, og deltagerne skulle så finde det nederste afsnit på en af de skaller, der lå på gulvet.

Fig. 11. Utagaruta-spillere under en af de årlige Nytårsturneringer. Foto: Den japanske ambassade.

Det var dette spil med 'sangskaller', der ledte direkte frem til kortspillet *utagaruta* (dvs. 'digt-kort'), da spillekort i tidlig Edo-tid blev indført fra Vesten, og da så småt begyndte at fortrænge brugen af muslingskaller. (*Garuta* eller *karuta* er en fonetisk omskrivning af det portugisiske eller spanske ord, *carta*, for kort).

Utagaruta – eller som det også kaldes: *hyakunin isshu* – kan spilles af to eller flere deltagere

og dets forløb svarer ganske til *utakai* (fig. 9). Som nævnt i indledningen indgår der heri 100 *tanka*-digte fordelt på 200 spillekort, og i den ældste og mest populære spilleform anvendes digte fra antologien *Ogura Hyakunin Isshu*, der er en samling af 100 *tanka*-digte, som alle er skrevet af forskellige forfattere fra midten af 600-tallet og frem til 1200-tallets begyndelse (fig. 10).

I de store *utagaruta*-konkurrencer, hvor sejren afgøres på sekunder, er det ganske afgørende at kunne alle 100 digte udenad. Erfarne spillere vil nemlig, når blot de hører de allerførste stavelser af et *tanka*-digt reciteret af spillets leder, øjeblikkelig kunne sætte fingeren på det rigtige *shimonoku*-kort på gulvet (fig. 11).

I dag er *utagaruta*, som sagt, et uhyre populært og udbredt spil, men også ved det japanske hof holdes traditionen ved lige. Hvert år ved nytårstid inviteres en gruppe særligt udvalgte personer til kejserpaladset i Tōkyō for at spille *utagaruta*, den sidste udløber af muslingskalspillet, *kaiawase*.

Muslingskalspillets idé er altså spillevende i det moderne Japan, men hvad angår selve de maledede muslingskaller, som gennem århundreder tjente som underholdning for især aristokratiets unge kvinder, findes de nu blot bevaret som dekorative elementer på tekstiler, lakarbejder eller andre former for traditionelt kunsthåndværk – eller i ganske enkelte tilfælde i museernes samlinger.

Overskuddet går til nationale formål

Besættelsestidens illegale bøger

Af HENRIK LUNDBAK

Illegale blade, sabotage, modtagelse af nedkastet udstyr, transporter over Øresund – det er nok det, man først og fremmest forbinder modstandsbevægelsen med. Mere upåagtet er det, at det illegale arbejde også omfattede udgivelsen af bøger, og det kan selvfølgelig heller ikke påstås, at det var den vigtigste del. Det var noget, man tog op for at skaffe penge til de øvrige aktiviteter. Men naturligvis udgav man ikke hvad som helst, blot det kunne sælges. Udgivelserne måtte være i overensstemmelse med de illegale organisationers mål og det billede, de ville tegne af sig selv i befolkningen. Ligeledes skiftede emnerne, efterhånden som krigen skred frem og gjorde nye problemstillinger aktuelle. Derfor kan man gennem de illegale bøger få et billede af besættelsestiden – omend fra en særlig vinkel.

Formålet med denne korte oversigt er i store træk at belyse, hvilke emner de illegale organisationer førte frem, og gennem typiske eksempler vise, hvordan befolkningen fik præsenteret de spørgsmål, man ønskede, den skulle tage stilling til.

Den begrænsede ytringsfrihed

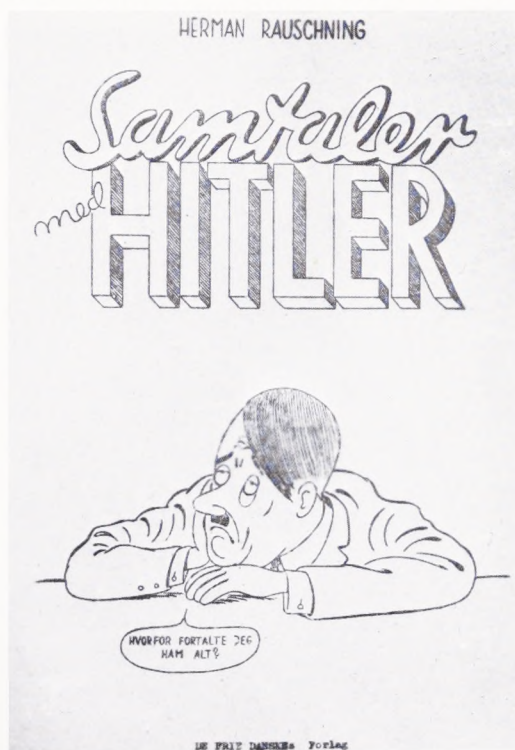
Besættelsen af Danmark kom i første omgang ikke til at medføre for censur af bøger, men de eksisterende bestemmelser skærpedes gennem et tillæg til straffeloven. Det ændrede ikke ved princippet om, at bøger frit kunne udgives, og at der først ved offentliggørelsen eventuelt kunne finde beslaglæggelse og tiltalerejsning sted. Det nye var betingelserne for, at politiet kunne skride til disse foranstaltninger, idet straffelovstillægget var rettet imod skrifter og offentlige udtalelser, der var »egnede til at skade landets interesser i forhold til udlandet«.

Svarende hertil gjaldt, at import af udenlandske bøger kunne finde sted, når disse ikke var fjendtlige over for Tyskland, hvilket afgjordes af Udenrigsministeriets Pressebu-

reau. Efter samme retningslinier blev en række bøger i løbet af foråret 1940 trukket tilbage fra boghandlerne gennem branchens organisationer. Særlig bevågenhed nød »Herman Rauschning: Gespräche mit Hitler«. Det var en afhoppet topnazists beretning om, hvad Hitler i fortrolige samtaler havde fortalt ham. Allerede i marts – altså inden besættelsen – advarede boghandlerne om, at bogen var »fornærmende for en venligsindet magts overhoved«, og at de ved import ville pådrage sig strafansvar samt udsætte Danmarks neutrale holdning for kritik. Bogen blev da også tilbagekaldt særskilt inden udsendelsen af en samlet liste over tyskfiendtlige bøger. Den dukkede siden op på flere illegale forlag.

Fra 1. januar 1943 blev der på tysk forlangende nedlagt principforbud mod import og

»Samtaler med Hitler« i illegal udgave med duplikeret titelblad.

udgivelse i oversættelse af engelske, amerikanske og russiske bøger udkommet efter 1914. Der kunne eventuelt opnås dispensation, men den forudsatte, at de pågældende forlag så også udgav bøger af tysk, italiensk eller japansk oprindelse.

Forcensur af alle bøger, pjecer o.lign. indførtes kort efter samarbejdsregeringens fald i august 1943 i Udenrigsministeriets Pressebureauets regi, og for bøger udgivet i Danmark bestod ordningen til befrielsen. Derimod overtog tyskerne selv kontrollen med bogimporten i juli 1944, hvilket medførte væsentlige begrænsninger over for svenske bøger.

En egentlig illegal bogproduktion kom først i gang i forbindelse med de illegale blade. Men på grund af de skærpede bestemmelser kom nogle bøger til at ligge i et grænseland, hvor forfatterne forsøgte at balancere på kanten af det tolererede. Resultatet blev en række beslaglæggelser, som fortrinsvis ramte bøger, der var skrevet ud fra en national holdning. I flere tilfælde havde forfatterne tilknytning til Dansk Samling, der var et stærkt nationalt parti med grundtvigsk præg. Ud fra en opfattelse af nationen som en helhed med fælles arv havde det stillet sig kritisk over for

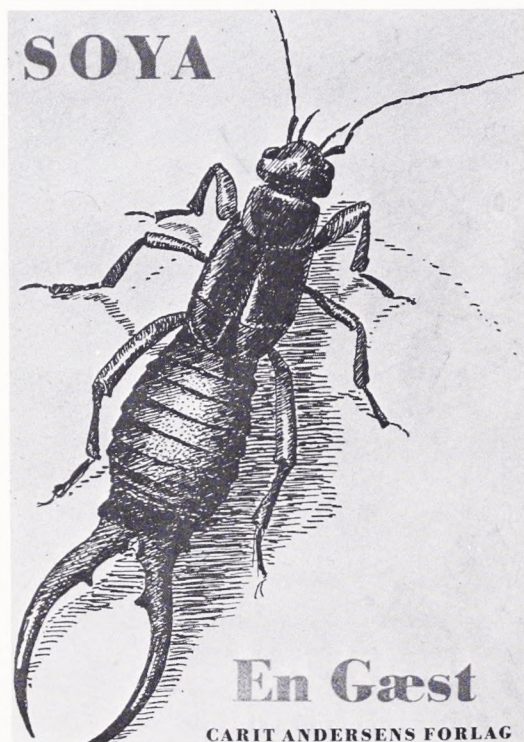
partisplittelsen og talt for et samvirkende folkestyre med visse autoritære træk. At det fik betydning under besættelsen, skyldtes dog snarere, at det fremførte en højlydt kritik af regeringen og dens eftergivenesshed over for besættelsesmagten, idet partiet ud fra sin nationale opfattelse vendte sig imod at få påtvunget fremmede systemer som det nazistiske. Det blev derfor et samlingspunkt for borgerlige, der ønskede rene linier i forholdet til tyskerne.

I skrifter greb man gerne tilbage i historien for at fastholde den nationale tradition og fremhæve værdige eksempler på dansk frihed og ånd. Et par af de beslaglagte bøger havde historiske emner – Kaj Munks »Niels Ebbesen« og en roman af forfatteren Kelvin Lindemann om svenskernes besættelse af Bornholm i 1658 – men der krævedes ingen større skarpsindighed af læseren for at kunne drage paralleller til den aktuelle situation.

Historikeren Vilh. la Cour fik beslaglagt en række politiske pjecer, der gengav foredrag, han havde holdt rundt om i landet. For denne virksomhed idømtes han i 1942 7 måneders fængsel og mistede samtidig sin stilling. I pjecerne gjorde han sig til talsmand for en gerejsning af folkeånden. Under presset udefra var det særlig vigtigt, at hverken folket eller regeringen bøjedede af, men indtog en klar dansk holdning over for alle krav og påvirkninger. Regeringen skulle handle uden at skele til, at tyskerne befandt sig i landet, og han fandt det uacceptabelt, at den gav efter over for mere eller mindre velbegrundede krav fra besættelsesmagten. Selv om han ud fra sit gennemførte nationale syn ikke så det som sin opgave at vurdere, om det nazistiske system passede for Tyskland, var han ikke i tvivl om, at et forsøg på at indføre det i Danmark ville lede til borgerkrig.

Der er eksempler på, at la Cours pjecer distribueredes, halvt illegalt gennem Dansk Samling for at komme politiets beslaglæggelse i forkøbet, og beslaglæggelserne kunne ifølge sagens natur vanskeligt blive helt effektive. Det kan derfor ikke undre, at flere af de forbudte bøger siden dukkede op i illegale udgaver. Det gjaldt ikke mindst Kaj Munks skrifter efter mordet på ham i januar 1944, der dels vakte en vældig opsigt, og dermed skabte

Den forbudte udgave af Soyas »En gæst«.

interesse, dels betød, at der ikke kunne være nogen grund til at hemmeligholde forfatterens navn.

Der var dog også folk uden for kredsen om Dansk Samling, der blev genstand for partiets interesse. En af dem var forfatteren Soya, hvis bog »En gæst« blev forbudt. Den er et godt eksempel på det billedsprog, man kunne forsøge at gribe til. Gæsten er nemlig en ørentvist, der kommer til at forpeste tilværelsen for den fredelige familie Jensen. Ørentvisten er usædvanlig ved, at den vokser. Den bliver så stor som et menneske og kan derfor i længden ikke rummes i sønnens insektsamling, men færdes frit i huset, hvor den fører sig ret anmassende frem. Den gør ikke nogen noget, men den er meget forslugen, og især er dens tilstedeværelse med til at ødelægge det ellers så gode indbyrdes forhold mellem familiens medlemmer. For den samtidige læser har ørentvisten næppe kunnet undgå at minde lidt om den tyske værnemagt.

Kommunisterne og folkefronten

Den første egentlige illegale organisation blev det kommunistiske parti på grund af det forbud, der ramte det i forbindelse med Tysklands angreb på Sovjetunionen i 1941. Partiet havde forberedt sig på at gå under jorden, bl.a. ved at indkøbe en trykkemaskine, og en

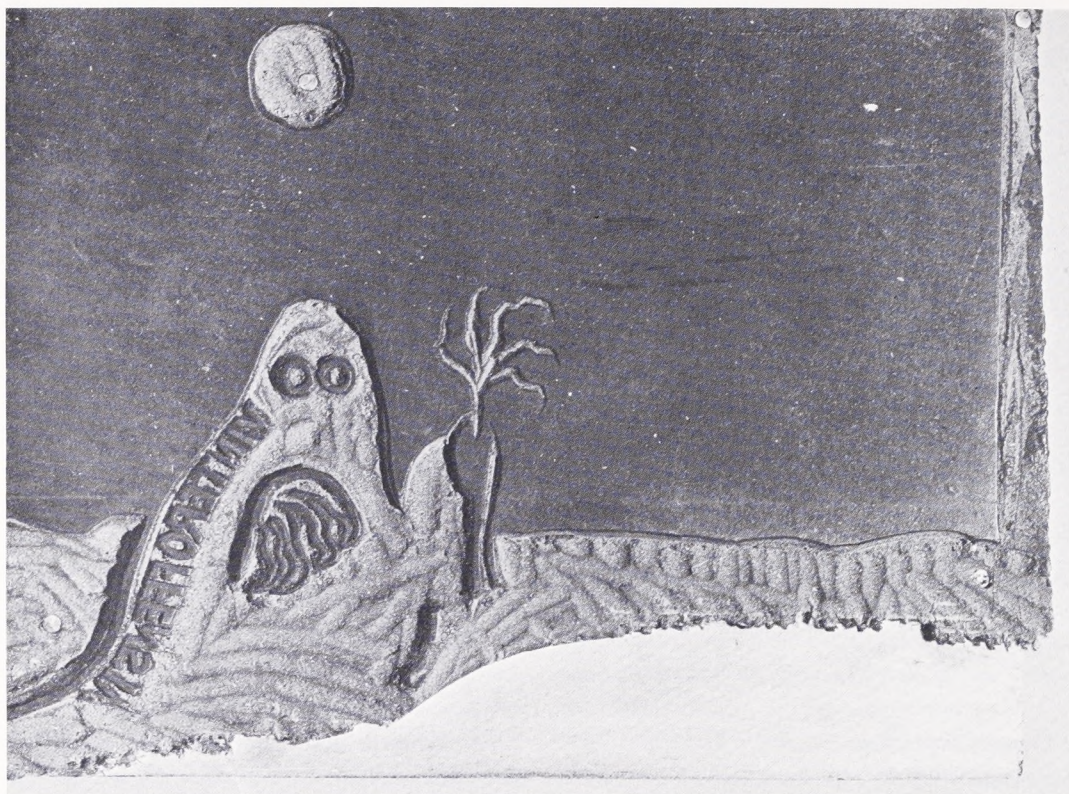
Det uskyldige omslag til »Danske toner« var trykt legalt. Det er derfor beskåret forneden for at fjerne bogtrykkerens navn.

af de første illegale publikationer blev pjecen »Danske toner«. Den indeholdt en tænkt tale, som en kommunistisk ordfører kunne have holdt i folketinget ved kommunistlovens forelæggelse. Titlen hentyder til, at pjecen var camoufleret som alsangshefte med et omslag i rødt og hvidt. Den dobbelttydighed, der lå i, at selve talen kunne opfattes som de danske toner, der så sørgeligt havde manglet i folketingssalen, var næppe tilfældig. Tværtimod understregedes den af en bagsidetekst under overskriften »Melodien der blev væk«.

Kommunisternes anseelse i befolkningen var ikke høj i 1941, og »Danske toner« viser da også, at de var klar over, at det møjsommelige arbejde med at skabe forståelse for partiets illegale kamp måtte begynde med en tilnærmelse til de i forvejen kritisk indstillede nationale kredse. Det fremhæves energisk, at forbudet mod partiet er et brud på grundloven, som ydermere er sket af hensyn til besættelsesmagten. Den faglige kamp indordnes under den nationale ved at se Tysklands ud-sugning af landet som årsagen til arbejdernes faldende realløn, mens de, der profiterer her i landet, hører til den »tysklandsgavnlig overklasse«. Det er ikke Marx, Lenin og Stalin, der drages frem i slutningen, men derimod skipper Clement, Niels Ebbesen og Hørup.

Denne tilnærmelse var mere end et udtryk for opportunisme. Kommunisterne var nemlig af den opfattelse, at nazismen måtte bekæmpes af en alliance, der omfattede så brede kredse som muligt, altså også borgerlige. Men for at få disse i tale var det nødvendigt at bortvejre den mistro, der skyldtes partiets samfundsomvæltende mål og nære tilknytning til Sovjetunionen. Et sådant forsøg er f.eks. bogen »Aksel Larsen, en forkæmper for demokratiet«, der er et genoptryk af dennes taler og artikler. Heri fremtræder kommunisterne som forkæmpere for de små i samfundet i bredeste forstand, og teksterne er egnede til at understrege partiets demokratiske og nationale holdning.

En anden side af samme sag var bestræbelserne for at løse partiets naturlige basis, ar-

Kliche af linoleum til illustration af den dupligerede bog »Krigshumor«. Spøgelsen forestiller den russiske vinteroffensiv.

bejderne, fra loyaliteten over for socialdemokratiet, der var bundet af samarbejdslinien i forholdet til tyskerne. På det faglige område arbejdedes der på at dokumentere forringelserne af levevilkårene og sætte disse i forbindelse med viljen hos fagforeningslederne til at bøje sig for hensynet til besættelsesmagten. Stærkest sker det i pjecen »Fagbevægelsens vej«, der i sin iver for at hænge de socialdemokratiske ledere ud kommer tæt på at beskyldte dem for at nære nazistiske sympatier. Pjecen skulle lægge op til kongresserne i 1944 og mandede ud i en opfordring til at »sætte de ledere, der ikke forstår tidens bud, på porten, eller i det mindste på aftægt«.

En væsentlig del af de bøger, kommunisterne udsendte, handlede om Sovjetunionen, hvilket lå i naturlig forlængelse af partiets oplysningsvirksomhed i fredstid. På dette område mærker man ligeledes behovet for at berolige med hensyn til Stalins hensigter o.lign. Men emnet kunne også angribes mere offensivt med udnyttelse af den beundring, som den russiske modstandsvilje og den røde hær

sejre med tiden vakte. Et tilbagevendende tema i en artikelsamling af den russiske krigskorrespondent Ilja Ehrenburg, der netop har titlen »Hemmeligheden ved den russiske modstand«, er, at forklaringen ligger i det russiske folks fædrelandskærlighed og vilje til at forsvare det socialistiske system. Dette tema kunne så bruges som udgangspunkt for en systematisk præsentation af Sovjetunionens forfatning, institutioner, sociale forhold m.m.

Endelig må det nævnes, at kommunisterne lagde vægt på at opretholde den politiske skoling af medlemmerne under illegaliteten. Dertil fremstilledes forskelligt studiekredsmateriale, i de fleste tilfælde beskedne duplikater. Men til tider udsendtes teoretiske tekster også i trykte udgaver, bl.a. »Det kommunistiske manifest«.

Modstanden

En opgave, der trængte sig på for de illegale organisationer i begyndelsen, var at vinde forståelse for den direkte modstand. De måtte starte på det grundlag, at hovedparten af befolkningen stod bag regeringen og de samarbejdende partier og accepterede billedet af de

aktive modstandsfolk som kommunistiske provokatører og uansvarlige elementer.

Hvor den sagligt argumenterende linie passede for bladene, gav bøgerne mulighed for at tage skønlitteraturen til hjælp og ad denne vej skabe en stemning til fordel for modstanden.

I den forbindelse er det meget almindeligt at se Norge fremhævet som eksempel til efterfølgelse. Heroppe var fronterne trukket klarere op på grund af kampen imod det tyske angreb, regeringens og kongens flugt til England og indsættelsen af en tysk rigskommisær. Der var mindre tvivl om, hvor sympatien burde ligge, og hertil kom en naturlig interesse for Norge som det af de besatte lande, der kulturelt og traditionelt stod Danmark nærmest.

Et af de tidligste værker var »Norske digte fra tiden efter 9. april 1940«, som udsendtes af Dansk Samling allerede i juni 1941, naturligvis anonymt. Partiet som sådan var jo ikke illegalt, men dets ledere og medlemmer af partiet gik tidligt ind i modstandarbejdet. Digtene, der er af Nordahl Grieg og Arnulf Överland, handler især om det tyske angreb og den militære kamp. Med deres insistensen på kampens fortsættelse, til Norge igen bliver frit, stemte de godt overens med de værdier, Dansk Samling byggede på. Men digtene opnåede at komme i mange udgaver, og det er

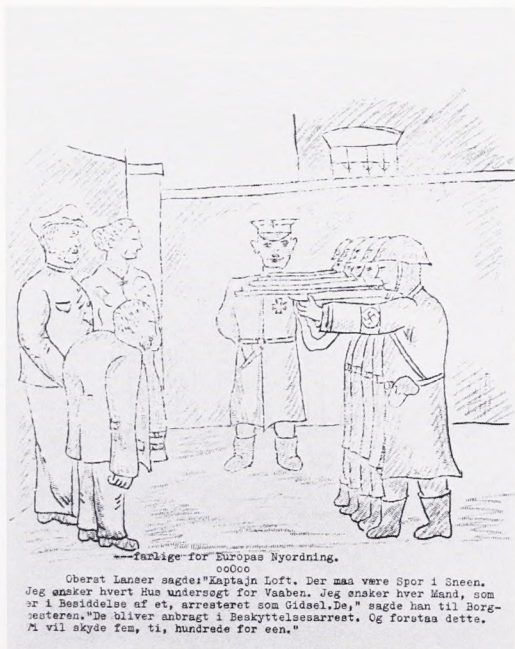
nok særlig karakteristisk for denne type bøger, at de blev udgivet af grupperne uden hensyn til politisk ståsted.

En af de bøger, der i den tidligste del af modstandsbevægelsens historie nåede størst udbredelse, var romanen »Månen er skjult« af den amerikanske forfatter John Steinbeck. Den handler om virkningerne af en fremmed stats besættelse på et lille bysamfund. Der nævnes ingen navne, men det er klart, at der tænkes på Norge. De fremmede håber at kunne bevare rolige forhold ved at benytte sig af de lokale autoriteter, som befolkningen har tillid til, især den gamle borgmester. Lederen af besættelsesstyrkerne er en kultiveret mand, der udmærket forstår det besatte folks fjendtlige indstilling, men som ikke kan bruge denne forståelse til noget, da han i sidste ende altid vil følge sine ordrer. Troppernes moral bliver nedbrudt af den kulde, befolkningen viser dem, og som propagandaen hjemme ikke havde forberedt dem på. Situationen tilspidises, da der startes sabotage mod jernbanen til den lokale mine. Besættelsesstyrkerne kender kun ét middel, hårde repressalier, i form af trusler om at henrette gidsler, hvis ikke sabotagen ophører. Borgmesteren udtages som den første, men han nægter at foretage sig noget, fordi han ved, at han blot vil gøre sig selv utroværdig i befolkningens øjne, hvis han går imod sabotagen for at redde sit eget liv. Tværtimod går han roligt ud til henrettelsen i bevidstheden om, at kampen vil fortsætte.

Romanen må have forekommet modstandsgrupperne meget velegnet i en dansk sammenhæng, fordi et af dens hovedbudskaber er, at folket som noget naturligt må gribe til modstand, og at autoriteterne ikke kan gå imod folket. Det var det billede, man holdt op imod de danske myndigheders forsøg på at forhindre udviklingen af en aktiv modstand.

Bogen lanceredes af den tværpolitiske organisation Frit Danmark, der var en frugt af kommunisternes samlingsbestrebelse. Det skete gennem underafdelingen De danske Studenter, hvis førsteoplag solgtes op til julen 1942. Romanen vides at være udgivet af 8 navngivne organisationer og kendes desuden i 5 anonyme tryk.

Duplikeret illustrationstegning fra »Månen er skjult«.

Norgesinteressen viste sig desuden ved en række bøger, der oplyste om udviklingen i landet. En af de største var den landflygtige stortingspræsident Hambros beretning om det tyske angreb og forsvaret imod det, begivenheder han tildels selv havde oplevet. Ellers var stoffet til denne type bøger typisk samlet fra svenske aviser og lignende kilder. Emnerne var f.eks. henrettelser, vidnesbyrd om tortur, den politiske udvikling, hverdagsindtryk, levevilkårene og kirkelige forhold.

Men naturligvis kom der også bøger om modstandsbevægelsen i Danmark. I flere tilfælde havde de form af små noveller om f.eks. en sabotage. Der lægges tydeligvis vægt på at vise, at sabotørerne ikke er farlige terrorister, men almindelige mennesker, der tager sig en kop kaffe, mens planerne lægges. Ligeledes overvejer de nøje sabotagemålets vigtighed for tyskerne, hensynet til uskyldige menneskers sikkerhed og lignende.

Den mere argumenterende linie kan også træffes, bl.a. i bogen »Krenchel, sabotagen og danskerne«. Den gengiver en serie radioforedrag vendt mod sabotagen af den nævnte overretssagfører Krenchel, og hvert foredrag er fyldigt kommenteret af udgiverne. Disse er ikke meget for at indrømme, at det faktisk er nødvendigt at retfærdiggøre sabotagen over for befolkningen. Tværtimod hævdes det i forordet, at Krenchels synspunkter er blevet mødt med en »instinktmæssig afstandtagen«. Udsendelsen af bogen skulle derfor være unødvendig, men når den alligevel finder sted, skyldes det ønsket om »at hjælpe den menige mand, der ikke er så vant til at debattere«.

Til den lystigere ende hører et sabotagespil, »årets bedste spil«. Det var et brædtspil, hvor halvdelen af spillerne skulle være sabotører og den anden halvdel sabotagevagter. Ophavs-mændene, en sabotagegruppe fra Randers, håbede, at det ud over morskaben kunne føre til nogle diskussioner om sabotagens formål og karakteren af sabotagevagternes arbejde.

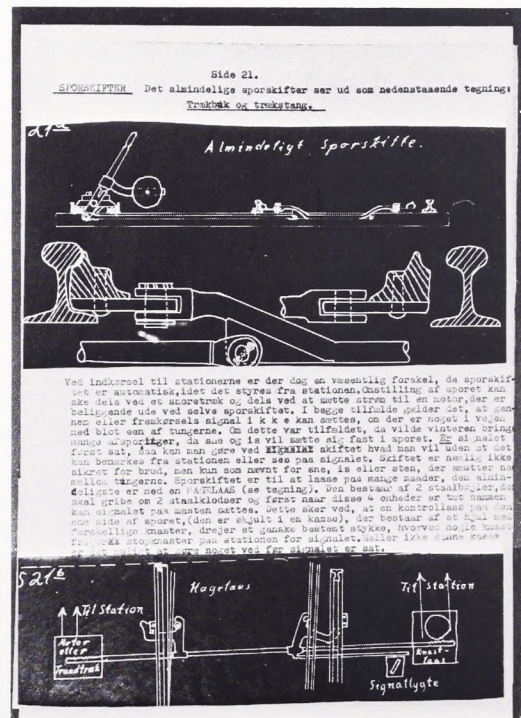
Men også på mere direkte måde kunne trykkegrupperne komme den åbne kamp til nytte, nemlig ved at mangfoldiggøre instruktionsbøger i kamp, sabotageteknik og våbenbrug. Den navnkundigste af disse er imidlertid fremstillet mere primitivt. Det var »Koge-

bogen«, en opsamling af sabotageerfaringer inden for organisationen BOPA. Den cirkulerede i ganske få eksemplarer skrevet på maskine med gennemslag og forsynet med instruktions tegninger kopieret i lystryk.

Nazismen, krigen og humoren

Det var naturligt, at de bøger, der slog til lyd for modstand, i større eller mindre grad kom ind på betragtninger over nazismen og dens væsen. Andre førte denne linie videre i et principielt opgør med den nazistiske verdensanskuelse. Det kunne tage udgangspunkt i de forskellige livsholdninger, der havde ført udgiverne over i modstanden. Den lille organisation Kirkens Front, hvis aktivister især bestod af teologistuderende, udgav således tre bøger, der alle handlede om kirkens og det kristne menneskes forhold til nazismen. Tilsvarende udgav kommunisterne en analyse af nazismens klasse-mæssige baggrund. Men emnet kunne også angribes ud fra mere almenne friheds- og retsopfattelser, f.eks. i skønlitteraturen. Skuespillet »Excellensen« af den svenske forfatter Bertil Malmberg handler om en koncentrationslejrkommandant, der af si-

En side fra »Kogebogen«, der forklarer indretningen af sporskifter.

ne personlige forhold tvinges til den erkendelse, at hans arbejde ikke lader sig udføre på en måde, som han kan forsvare over for sig selv.

Sammenhængende hermed kan man se de bøger, der beskriver og analyserer nazismen indefra. Titler som »Jeg var krigsfange i Tyskland«, »Jeg var Gestapos agent«, »Jeg arbejdede for Goebbels«, »Jeg betalte Hitler« og »Opdragelse til døden« antyder mønstret. De kunne appellere ved deres karakter af afsløringer, der modsagde den officielle tyske propaganda.

Andre skildringer fra Tyskland hæftede sig ved den indre opløsning som følge af krigens gang. Men de fleste krigsberetninger så udviklingen fra allieret side, og her var tonen straks anderledes optimistisk. Der fortaltes om heroiske kampe og velgennemførte operationer. Nogle af bøgerne var rene spændingsberetninger, hvis eneste formål var at underholde og samtidig styrke troen på sejren.

Humoren var en meget anvendt form, såvel når det gjaldt angreb på nazismen som kommentarer til krigens forløb. Da den tyske propaganda blev holdt i en meget pompøs stil, var det en taknemmelig opgave at punktere denne selvhøjtidelighed ved at fabrikere eller viderefortælle anekdoter. Samlinger af vittigheder og satiriske tegninger fandt da også i rigt mål afsætning på det illegale marked.

En tidstypisk historie er f.eks. denne. En englænder, en franskmænd, en tysker og en italiener var på vej over Atlanterhavet i flyvemaskine. Pludselig meddelte piloten, at der var opstået en fejl i motoren, og at tre af passagererne måtte springe ud, hvis ikke maskinen skulle styrte ned. Desværre var der ingen faldskærme. Englænderen ofrede sig ædelmodigt og sprang ud med et »God save the king!« Franskmænden ville ikke stå tilbage og sprang efter, naturligvis med »Vive la France!« på læberne. Endelig som den tredje slog tyskeren hælene sammen, strakte armen i vejret til et »Heil Hitler!« – og sparkede italieneren ud.

De tegninger, der nok nåede den videste udbredelse, var såmænd ganske legale. Det var den i datiden velkendte »Carlo Cartophelmos« af Politikens tegner Valdemar Møller. To illegale udgaver af »At tænke sig«, som serien kaldtes, var blevet samlet ved at

Jeg staar og tænker paa —

om De støtter det illegale Arbejde økonomisk ...

Carlo Cartophelmos,
Cementkoeger.

Vor Læser: Ja, men det er jo ingen Vittighed.

Vi: Nej, men det er en Nødvendighed.

Sidste tegning i den illegale »At tænke sig«.

klippe tegningerne ud af Politiken og forsyne dem med nye tekster, der kommenterede krigens gang og kunne passe nogenlunde til det oprindelige billede. Da forlaget på grund af hæfternes succes ville foretage et genoptryk, viste det sig desværre, at clichéerne ikke kunne anvendes igen. Da det heller ikke var muligt at opdrive de gamle numre af Politiken, gik man i stedet radikalt til værks, og skaffede sig Valdemar Møllers originaltegninger ved et hold-up på avisens redaktion.

En af de humoristiske bøger leverer nok det bedste eksempel på camouflage af et illegalt skrift. Dens titel er »Führerworte«, omslaget gengiver et halvofficielt billede af Hitler, og forordet udtrykker håbet om, at førerens udtalelser vil være til »glæde og opmuntring for mange danske i denne for vort folk så alvorlige tid«. Den ser kort sagt temmelig nazistisk ud, og det er først, når man begynder på den, at noget begynder at virke forkert. Udtalelserne er nemlig gennemgående af lidt ældre dato, og i 1944, da bogen udsendtes, var de i den grad blevet overhalet af udviklingen, at de nødvendigvis måtte forekomme læseren enten løgnagtige eller latterlige.

Det officielle Danmark

Som nævnt var de illegale organisationer ikke alene vendt mod tyskerne. De repræsenterede også en reaktion mod regeringens og de samarbejdende partiers henholdende politik over for besættelsesmagten. Denne modsætning gav anledning til nogle bogudgivelser omkring de to store kriser: 9. april 1940 og 29. august 1943.

I forbindelse med 9. april var det især den lethed, hvormed besættelsen var blevet gennemført, der kunne vække debat. Diskussionen nærmedes af den »Hvidbog«, der var samlet af organisationen Hjemmefronten. Denne rekrutteredes fra Konservativ Ungdom, d.v.s. forsvarsvenlige kredse, der kunne engagere sig i modstandskampen ud fra nationale motiver svarende til Dansk Samlings. Bogen gengav forskellige dokumenter, bl.a. indberetninger fra den danske gesandt i Berlin fra dagene op til det tyske angreb. Muligheden af et sådant antydes kraftigt, og det stod noget i modstrid med det indtryk, den daværende socialdemokratisk-radikale regering havde givet af, at angrebet var kommet så overraskende, at forsvar ikke havde været muligt. Udgivernes bemærkninger lader ingen tvivl om, at offentliggørelsen sker med henblik på et politisk opgør efter krigen. Der antydes anklager for højforræderi.

Hvor debatten om 9. april til en vis grad drejer sig om traditionelle politiske modsætninger, sætter bøgerne om 29. august fokus på den samarbejdslinje i forholdet til besættelsesmagten, som de store partier var fælles om. Der kom en del større og mindre redegørelser for de strejker i august, som fremtvang regeringens brud med tyskerne, samt for de politiske forhandlinger og kampene selve den 29. august. Vigtigst er naturligvis kommentarerne, og udgiverne var ikke sene til at tage urolighederne til indtægt for det synspunkt, at hele folket nu sluttede op bag afvisningen af fortsat at bøje sig for tyskerne. Holdningen til politikerne og deres forsøg på at dæmpe urolighederne og bevare samarbejdet er i bedste fald kritisk, i andre tilfælde udskældes de for at være »kapitulanter«. Frit Danmark tegnede sig for det fyldigste indlæg, en redegørelse på 128 sider, der afsluttes med nogle betragtninger over, om bruddet nu også var ment så

FÜHRERWORTE

UDDRAG AF ADOLF HITLERS TALER, OPRAAB
OG BREVE FRA 1. 9. 1939 TIL 1. 1. 1944

FÖRLAGET LANDSOLDATEN * FREDERICIA

En nazistisk publikation?

ærligt fra politikernes side, som det umiddelbart kunne se ud til.

Til de mere overraskende udgivelser hører pseudonymet Erik Rings bog »Hitler beskytter Danmark«, der oprindeligt var skrevet for et svensk publikum. Ved sin fremkomst var den blevet kritiseret i »Frit Danmark« for at give indtryk af, at regeringen, folket og modstandsbevægelsen udgjorde en slags harmonisk enhed. Det illegale uddrag, der behandler perioden fra 9. april til 29. august, kommer da også med sit forsøg på at dele sol og vind lige til at virke i retning af en rehabilitering af politikerne for deres gerninger i samarbejdsperioden. Udgiverne forbliver anonyme, men i forordet begrundes de udgivelsen med, at det hidtidige grundlag for diskussionen, nemlig »Hvidbogen«, har været for ensidigt, og at de angrebne jo ydermere ikke har kunnet forsvare sig. Det kunne unægtelig tyde på, at udgiverne skal søges i kredse med tilknytning til de partier, der indtil 29. august havde haft medansvar for samarbejdet og først efter sammenbruddet søgte ind i illegalt arbejde. Især socialdemokraterne havde noget at forsvare over for de illegale

kommunister. Denne tanke bestyrkes af, at udgiverne i en note protesterer mod et bestemt sted i fremstillingen, hvor det hævdes, at der blandt radikale og socialdemokrater skulle findes færre »rankryggede« politikere end i andre partier.

Forlagene

Udgivelsen af bøger skete i tilknytning til de illegale blade. Da sympatien for modstandsbevægelsen i starten var til at overse, kunne man ikke regne med, at modtagerne ville betale for bladene, og indsamling af bidrag fra sympatisører kunne ikke alene holde dem kørende økonomisk. Men udstyret kunne også bruges til fremstilling af bøger, som så – med undtagelse af de politiske pjecer – solgtes med fortjeneste. De første, der kom på markedet, var dupligerede, gerne med et omslag af karton og ikke altid lige læselige. Ret hurtigt ser man det ydre blive gjort mere tillokkende ved hjælp af trykte omslag eller titelblade, mens teksten stadig er duplikeret. En større bog bestod typisk af ca. 70 maskinskrevne sider og

kostede omkring 10 kr. Da stencils hurtigt slidtes op, var oplagene sjældent så store: mellem 500 og 1.000, eventuelt 2.000 eksemplarer. Derfor var der også plads på markedet til, at flere forskellige organisationer kunne fremstille udgaver af de bøger, der kunne bære et større salg.

At skrive stencils, trykke og samle en bog var et stort arbejde for en enkelt gruppe, navnlig da det skulle foregå i fritiden. I en stor organisation som Frit Danmark kunne arbejdet rationaliseres, så fremstillingen af et større oplag af en bog, inclusive skrivning af flere sæt stencils, blev overdraget en bestemt undergruppe, f.eks. De danske Studenter. Lokalgrupperne ude i landet kunne så via hovedorganisationen købe eksemplarer af bogen med videresalg for øje, sådan at en del af fortjenesten tilfaldt lokalgruppen. På den måde opstod forlagssektioner i tilknytning til de store illegale organisationer, ja, faktisk kunne forlagene være helt selvstændige. Det største af disse, Frit Nordisk Forlag, startedes af tidligere Frit Danmark-folk som uafhængigt foretagende i marts 1943. Det financerede bl.a. nyhedsbureauet Nordisk Nyhedstjeneste. Forlaget opgives at have udgivet 30 titler, dupligerede som trykte, i et samlet oplag på godt 70.000 eksemplarer. Det videreførtes efter befrielsen.

De egentlige forlag optog kontakt med hinanden og dannede et forlæggerråd, der bl.a. skulle sørge for, at flere forlag ikke planlagde udgivelse af de samme bøger. Samarbejdet gjaldt også afsætningen, idet man solgte hindandens bøger. Yderligere effektiviseredes salget ved, at forlagene optog kontakt med boghandlere, der var villige til at sælge illegalt under disken. Afsætningen kom på den måde til at foregå helt professionelt med regelmæssig udsendelse af boglister, fra hvilke forhandleren kunne bestille ved at henvise til bogens nummer. Bøgerne kom med posten og kunne betales med check. En skrivelse fra forlaget »Niels Ebbesen« til boghandlerne går endog så vidt i sin kundeservice, at den an-

Stor virkning opnået med små midler. Med enkle klicheer og kun to farver trykkes et omslag, der fanger øjet og gengiver romanens dysterhed.

befaler en historie, man kan binde politiet på ærmet, hvis noget skulle blive opdaget.

Bøgernes udførelse blev efterhånden også sådan, at ingen boghandler behøvede skamme sig over at sælge dem, og man kan se forlag rose sig af, at kvaliteten er på højde med legale bøger. Fra omkring årsskiftet 1943/44 var trykte bøger ikke længere et særsyn, selv om de dupliserede vedblev at have deres plads lige til befrielsen. I nogle tilfælde foregik trykningen illegalt her i landet, mens det af andre bøger direkte fremgår, at de er trykt i udlandet, d.v.s. Sverige. Herfra var det også, man hentede de titler, man ville udgive, svenske såvel som andre. Især gav jødeforfølgelserne i efteråret 1943 stødet til en udbygning af rutenettet over Øresund, som også kom andre aktiviteter til gode.

Et vidnesbyrd om professionaliseringen er det, at man kan finde opfordringer til kun at betale den pris, der er anført i bogen. I systemets barndom havde parolen omvendt været, at man støttede modstandskampen mere ved at betale en overpris. Men når modstandsfolkene ikke længere selv stod for salget, havde man ikke den samme garanti for, hvor ekstrabetalingen havnede. Men så kunne indtjeningen forhøjes ad andre veje. Som det hedder i reklamen for en af de første trykte bøger: »For folk, der ønsker at yde et større bidrag til det nationale arbejde, og som samtidig vil erhverve en bibliofil sjældenhed, er der fremstillet 200 nummererede eksemplarer, trykt på bøttepapir, leveret i smuk kassette til kr. 100,00«. Normalprisen var 8,75. Systemet med nummererede eksemplarer er ikke ualmindeligt og kan endog ses anvendt på dupliserede bøger. At skaffe penge var hovedformålet, og en god lejlighed fik ikke lov at gå tabt. Mordet på Kaj Munk gav således anledning til hele tre udgaver af hans sidste digte i store oplag, nemlig to på hver 15.000 og et på 20.000 eksemplarer. Et klart vidnesbyrd om, hvad overgangen fra duplikering til trykning rummede af muligheder.

Blikket mod efterkrigstiden

Fra sommeren 1943 stod det klart for de fleste, at Tyskland ville tabe krigen. Derfor var det naturligt, at der så småt begyndte at udkomme bøger, der behandlede efterkrigsti-

dens problemer. Denne strøm blev kraftigere, jo nærmere befrielsen rykkede.

Frihedsrådets pjece »Når Danmark atter er frit« fra slutningen af 1943 er den samlede modstandsbevægelses befrielsesprogram. Det begrænsede sig til at stille krav om et retsopgør efter nærmere angivne linier. Men herudover opstillede de forskellige illegale organisationer egne mål. Kommunisterne håbede at kunne udnytte den prestige, som indsatsen i modstandskampen havde givet partiet, til at fastholde en bred støtte i efterkrigstiden. Deres programmer talte om en udvidelse af demokratiet fra det politiske til det økonomiske område som en konsekvens af, at kampen havde kaldt folkelige kræfter frem. Frit Danmark arbejdede på indsamling af materiale til en hvidbog om besættelsestiden, der kunne danne udgangspunkt for en omfattende debat efter befrielsen, og organisationens faglige undergrupper udsendte pjecer om problemer af særlig interesse for de enkelte fag. Dansk Samlings synspunkter kom bl.a. frem i en pjece af la Cour om Sydslesvigs nærmere tilknytning til Danmark.

Det var imidlertid et åbent spørgsmål, hvor megen indflydelse modstandsbevægelsen ville

Trykt udgave af Kaj Munks sidste digte.

få på efterkrigstiden. En betragtning af de lande, der efterhånden blev helt eller delvis befriet, gjorde det klart, at overgangen let kunne give anledning til konflikter mellem på den ene side de traditionelle politiske ledere, hvad enten disse var blevet i de besatte lande eller var gået i landflygtighed og havde dannet eksilregeringer, og på den anden side de kæmpende modstandsbevægelser. De sidste frygtede at blive sat uden for indflydelse, så snart sejren var vundet. Ved at stå som udgiver lånte frihedsrådet autoritet til en udredning om »Befrielsens problemer« for Frankrigs og Belgiens vedkommende, skrevet af den danske London-journalist Terkel M. Terkelsen, og også i andre pjecer dukkede disse spørgsmål op. Dermed markeredes, at heller ikke den hjemlige modstandsbevægelse ville lade sig skubbe til side af partierne, så snart forholdene igen var normale. I sidste instans afspejledes denne konflikt i sammensætningen af befrielsesregeringen, der bestod halvt af politikere og halvt af repræsentanter for modstandsbevægelsen.

Et af hovedstridspunkterne i de befriede lande var opgøret med forrædere og medløbere, og også i debatten om Tyskland spillede krigsforbryderspørgsmålet en vigtig rolle. Større og mindre bøger havde leveret dokumentation af masseudryddelser, især i Sovjetunionen og Polen, til støtte for det synspunkt, at de ansvarlige måtte drages til ansvar. Det var imidlertid et nyt problem i forhold til tidligere krige, og en af de mere specielle bøger, som nok nærmest henvendte sig til fagfolk, var en lang udredning af det juridiske grundlag for forfølgelse af krigsforbrydere såvel internationalt som i de enkelte lande.

Men selv om det altså ikke skortede på konfliktfyldte problemstillinger, finder man alligevel en ret udbredt optimisme. Der var en fornemmelse af, at krigens omvæltning af kendte værdier og de uhyggelige erfaringer i det mindste måtte medføre, at man lærte af fortidens fejltagelser, når der skulle tages fat på genopbygningen. Fremtidstroen mærkes bag modstandsbevægelsens pjecer, og den kommer også frem i de bøger, der beskæftigede sig med det kommende internationale system. Selv om den enkelte forfatter nok kunne udtrykke sin skepsis på forskellige områder,

"DET ER IKKE EN **BOG**
DET ER EN

LYSKASTER"
CLIFTON FADIMAN I NEW YORKER OM

EEN VERDEN

af **WENDELL WILLKIE**

THE NEWS REEL LTD. 10 KR.

Heller ikke illegale bøger sælger sig selv. Reklamen er aftrykt i bogen.

var et gennemgående træk håbet om, at krigens samarbejde mellem vestmagterne og Sovjetunionen ville vise sig holdbart også i fredstid. Så ville der kunne skabes internationale organisationer til sikring af freden og den økonomiske genopbygning på et langt mere effektivt og retfærdigt grundlag end mellemkrigstidens Folkeforbund. Den positive nyvurdering af Sovjetunionen kommer f.eks. frem i den engelske labourpolitiker og universitetsprofessor Harold Laskis bog »Den russiske revolution og Europas fremtid«. Han drager paralleller mellem håbløsheden i mellemkrigstiden og det romerske riges forfaldsperiode. Tankerne bag den russiske revolution ser han som den inspiration, der kan give en ny tro på fremtiden lige som i sin tid kristendommen. Mindre højstemt, men til gengæld mere underholdende er bogen »Een ver-

den« af den amerikanske politiker Wendell Willkie. Det er en beskrivelse af en jordomrejse, han har foretaget i forbindelse med en diplomatisk mission, som har givet ham lejlighed til at møde Montgomery, Chiang Kai-chek og Stalin samt manden på gaden. Resultatet blev, som titlen antyder, en overbevisning om nødvendigheden af en øget åbenhed og international forståelse i efterkrigstidens verden. Med nutidens bagklogskab kan vi jo så konstatere, at virkeligheden desværre ikke helt stod mål med forventningerne.

En kort oversigt som denne giver naturligvis ikke et dækkende billede af den illegale litteratur, og slet ikke af besættelsestiden som helhed. Formålet har kun været at trække nogle hovedlinier op som en hjælp til at bringe orden i den lidt uoverskuelige strøm af politiske pjecer, skønlitteratur, oplysende værker og meget andet, som de illegale forlag ud-

gav. Samtidig med, at bøgerne er sat ind i en større sammenhæng, er det så forhåbentlig lykkedes at antyde nogle af de væsentlige og interessante sider af besættelsestidens historie.

Illustration fra bogen »2 år«. Trykt i serigraf.

For Danmarks frihed og Polens ære

Den polske modstandsbevægelse i Danmark 1940-45

Af GEORGE NELLEMAN

Jeg sværger for Gud den Almægtige at tjene Polen til min sidste blodsdråbe, ikke at røbe hemmeligheder, der er mig betroet og at adlyde mine overordnede i organisationen.

Denne ed aflagde medlemmerne af den polske efterretningstjeneste i Danmark under 2. Verdenskrig, når de indtrådte i den organisation, som den polske lærer i Nakskov opbyggede blandt polakkerne i Danmark, men forud herfor går der en lang historie, eller måske rettere flere grene af historien, som her løber sammen.

For det første er der historien om, hvorfor der overhovedet fandtes en sådan polsk befolkningsgruppe i Danmark. Den skal her gøres meget kort: I tiden mellem 1893 og 1929 indvandrede der her til landet nogle tusinde polske landarbejdere. De kom her som sæsonarbejdere, men en del blev hængende, ikke mindst fordi de ikke kunne komme hjem under 1. Verdenskrig. Disse mennesker og deres børn havde i løbet af 1920'erne og 30'erne opbygget et forenings- og skolevæsen i Danmark, og de opretholdt en nær forbindelse med det polske gesandtskab i København.

For det andet er der en gren af den danske efterretningstjenestes historie. Også den skal gøres kort her, idet kun relationerne til Polen medtages: Da man i 1930'erne skulle opbygge et dansk militært efterretningsvæsen, havde man ikke mange erfaringer. En af dem, som blev sat på opgaven, var daværende ritmester, senere oberst, H. M. Lunding, på hvis erindringer: »Stemplet fortroligt« der her bygges. Lunding havde som rytter deltaget i Olympiaden i Berlin i 1936, og der fået kontakt med bl.a. nogle polske rytterofficerer. Som naboer til Tyskland på to sider havde man fælles interesser, og man indledte derfor et samarbejde, hvorunder Lunding kom »på studierejse« hos dem – ganske kort tid før ty-

skerne overfaldt Polen. Kontakterne mellem det danske og det polske militære efterretningsvæsen eksisterede således da Polen faldt. Men selv om Polen var besat, sad de polske diplomater rundt om i verden. I København sad således en af de rytterofficerer, Lunding kendte i forvejen: Waclaw Gelewicz. Han og en kollega indledte opbygningen af et net af kontaktadresser blandt polakkerne i Danmark.

En tredje forudsætning for arbejdet i Danmark senere hen i krigen var et samarbejde mellem det danske »kontaktudvalg« og de polske diplomater i Stockholm: man hjalp hinanden, som det senere skal beskrives.

I vinteren 1939-40 arbejdede nogle af det polske gesandtskabs funktionærer sammen med de polske foreninger og andre polakker i Københavnsområdet på at indsamle penge og tøj til Polen. Blandt dem, som deltog i dette arbejde, var den polske forenings formand i København, Wiktor Strzeszewski, den polskfødte, men danskigtede lektor i polsk ved Københavns Universitet, Romana Heltberg og konsularattache Boleslaw Rediger. Rediger havde bl.a. haft det som sin opgave at varetage forbindelsen til de polske foreninger og skoler i Danmark og hjælpe dem i det kulturelle arbejde, og han og hans kone havde derfor et indgående kendskab til polakkerne her i landet, ikke mindst til dem, som var organiserede i de polske ungdomskredse, som var afdelinger af de polske foreninger, der fandtes mange steder i landet – i de områder, hvor der havde været brugt polske arbejdere i større omfang. De foreninger, som har mest betydning i denne forbindelse, er Nakskov, Maribo, Nykøbing F., København, Odense og Haderslev.

Da tyskerne besatte Danmark 1940 forlod de polske diplomater naturligvis landet. Nogle tog til Sverige, andre til Frankrig. Blandt diplomaterne i Sverige var den om-

talte Waclaw Gelewicz, som sad i Stockholm, og Rediger og hans familie, som sad i Malmö. Gelewicz var formentlig den leder, som under dæknavnet Erik Larsen prøvede at organisere og dirigere arbejdet i Danmark, bl.a. via Rediger's i Malmö.

Ad denne kanal, d.v.s. i form af et brev fra Rediger til fru Heltberg, synes arbejdet under besættelsen at være indledt i august 1940. Brevet kom med en svensk sømand, og det havnede ad nu ukendte veje hos ritmester Lunding, som gennem sit samarbejde med polakkerne havde fået en dansk-polsk pige i sin tjeneste, en pige fra Lolland ved navn Maria Płużek. Hun oversatte brevet for ham, og det blev ekspederet videre til fru Heltberg med en kraftig formaning om at være mere forsigtig i fremtiden. Fru Heltberg var imidlertid uvidende om, at der var et brev på vej, så hun kunne ikke have været forsigtig i denne sag.

I brevet fra Rediger var der en opfordring til dels at tage sig af det kulturelle arbejde, som nu havde mistet gesandtskabets hjælp, dels til at opbygge et net af troværdige kontaktpersoner i Danmark, som flygtninge eller kurerer kunne henvende sig til. Man var også interesseret i efterretningsstof – og spurgte fru

De polske skoler i Danmark fortsatte med at fungere under den tyske besættelse. De blev finansieret ved frivillige bidrag fra de polske foreninger over hele landet, og fik også, illegalt, overført midler fra den polske exilregering i London. Her ses lærer Adam R. Sokólski med en af sine klasser – før han måtte flygte til Sverige. (Foto A. R. Sokólski).

Heltberg, om hun ville medvirke på disse tre områder. Det ville hun, og hun fik så, via Sverige, instrukser – og senere også penge – fra den polske exilregering i London. Londonregeringen lagde på dette tidspunkt stor vægt på, at man opbyggede en rent polsk organisation, som ikke samarbejdede med den danske modstandsbevægelse. Det var dog umuligt at foretage sig noget meningsfyldt uden danske kontakter, og sådanne havde man da også delvis i forvejen gennem familie og bekendte.

Den vigtigste danske kontakt var kriminalassistent Aage Grunnet, som sad på politigården i København. Hans kone kendte i forvejen fru Rediger, som synes at have været lederen af den polske organisation i Malmö (hendes mand døde i 1941). Grunnet hjalp med transport af såvel meddelelser som personer mellem Danmark og Sverige. Grunnet og hans kontakter i den del af politiet, som var aktiv i modstandsbevægelsen, synes at have været polakkerne en god støtte, medens

den militære efterretningstjeneste var mere forbeholden – af sikkerhedshensyn.

Gennem de danske hjælpere lykkedes det dels at skaffe oplysninger af efterretningsmæssig interesse, dels at »organisere« en del danske pas, som kunne benyttes af polske hemmelige kurerer.

For at få udvidet kontaktnettet henvendte ledelsen i Sverige sig, gennem fru Heltberg, i august 1942 til læreren ved den polske skole i Nakskov, Adam R. Sokólski, med hvem »Erik Larsen« i forvejen havde kontakt om etableringen af et efterretningsarbejde, og bad ham finde egnede medarbejdere rundt omkring i landet.

Der var imidlertid allerede i 1939–40 gjort en begyndelse, især i Sønderjylland og på Fyn. Man havde således stationeret en polsk sekretær, som var udsendt fra gesandtskabet, hos den honorære polske vicekonsul i Haderslev, en dansk sagfører Andersen. Denne mand, som hed Pieniężny, havde nær kontakt med de unge polakker i Haderslev, i første omgang med to brødre, Josef og Stefan Wojtczak. En af Haderslev-gruppens opgaver var at oprette en flugtrute for polske officerer i krigsfangenskab i Nordtyskland, og de arbejdede delvis under dække af ritmester Lunding, med hvem Pieniężny og Stefan Wojtczak flere gange mødtes i grænselandet. Også i Odense havde Pieniężny hvervet en kontaktmand, Tadeuz Barasinski og muligvis flere. Vi skal senere vende tilbage til Haderslev-gruppen og dens forgreninger sydpå.

Sokólski i Nakskov blev som nævnt i august 1942 bedt om at rekruttere folk til det polske efterretningsvæsen. Han begyndte i Nakskov, hvor han oprettede en tre-mands-gruppe under ledelse af en ung polak ved navn Edvard Skalka, som samarbejdede med to andre, Wilhelm Nedza og Stefan Slowik. I København blev arbejdet ledet af den tidligere altmuligmand fra gesandtskabet, Stanislaw Henschel, en ung polak fra Køge-egnen, som var den eneste af gesandtskabets personale, der var dansk statsborger. Med i hans gruppe var hans bror Frantz og en Nakskov-polak, Frantz Malec, som på dette tidspunkt arbejdede i sygekassen Fremtiden i København. Senere blev gruppen udvidet, men det skal vi vende tilbage til. Også i Maribo blev der

dannet en gruppe, ledet af Marian (også kaldet Otto) Sidor, medens arbejdet på Østlolland og Falster blev varetaget af een mand alene: Frantz Odbierzychleb.

Sokólski rejste rundt i landet på cykel, men fandt i første omgang ikke udenfor de her nævnte grupper folk, han på daværende tidspunkt regnede for egnede. Heller ikke i Haderslev fik han kontakt i 1942, men i sommeren 1943 blev gruppen dér, efter at Marian Sidor havde været derovre i marts 1943, og et par Haderslev-folk havde været i Nakskov i sommerferien, organiseret under ledelse af en dame ved navn Genowefa Słobodziuk (oprindeligt fra Nykøbing F.).

Marian Sidor blev i efteråret 1943 udpeget til at blive sendt over Sverige til England på uddannelse. Han havde vist sig at være en god efterretningsmand, og han havde bl.a. været på Vestkysten, hvor han som arbejder ved fæstningsbyggerierne ved Thisted havde skaffet tegninger over anlæggene. Sidors rejse til Sverige mislykkedes, da han på vej over Øresund blev taget af det danske politi – vistnok på grund af nogle misforståelser. Han blev, af danskerne, dømt for dette og sad 20 dage i Maribo arrest – medens hans bror Edvard overtog arbejdet, eller rettere blev orienteret om det, men med den besked, at han foreløbig skulle holde sig i ro.

Sokólski havde dog også andre folk i sin organisation end de allerede nævnte, som var hvervede blandt hans bekendte i de polske ungdomskredse. Inden 29. august 1943 havde han kontakt til en Nakskov-polak, Josef Jeleń, som var underofficer i den danske hær i Næstved, og som var klar til at give meddelelser, når der måtte være noget af interesse, ligesom han ville melde sig til aktiv tjeneste, når det måtte blive nødvendigt.

Det var imidlertid ikke kun i den danske hær, der var polakker. Også blandt de tyske soldater i Danmark var der mange af polsk nationalitet, bl.a. fra de såkaldte »inkorporerede områder«, samt tvangsudskrevne folk. Således var der blandt besætningen på en ministryger, som var ved at blive bygget færdig på Nakskov Skibsværft sommeren 1943, tre polakker, som, i den tid de var der, deltog i den polske forenings aftenskolemøder – og som naturligvis berettede om, hvad de vidste.

Polakker i tysk uniform, fotograferet i haven bag det polske hus i Nakskov i 1943. (Foto A. R. Sokólski).

Efter 29. august 1943 blev der sendt et tysk vagthold til Nakskov, og af de 25 mand, det bestod af, var de 14 polakker – en oven i købet tidligere elev af Sokólski fra hans tid som lærer i Polen. Gennem disse kontakter indenfor den tyske hær fik man oplysninger om, i hvilket omfang de tyske afdelinger i Vordingborg bestod af polakker (og det var et ikke ringe omfang), ligesom der indenfor disse afdelinger blev forsøgt dannet tremands-grupper, som var klar til at gå over til de allierede med våben i hånd i tilfælde af invasion.

For at gøre beskrivelsen af nettet fuldkommen skal det nævnes, at Sokólski, kort før han selv måtte flygte til Sverige i oktober 1943, fik oprettet en gruppe i Helsingør, hvor en Ni-vå-polak, Stanislaw Orda, som arbejdede på Skibsværftet, var kontaktperson.

Genowefa Słobodziuk, som var leder af Haderslev-gruppen og flugtruten, hvervede Stanislaw Rybiecki i Sønderborg, Josef Liss i Åbenrå, ligesom hun udbyggede Haderslev med Valentine Surma og Frantz Garyga og tog kontakt med Tadeuz Barasinski i Odense.

Vi har altså nu en organisation, som bestod af seks mand på Lolland-Falster, een eller to i Næstved, tre i København, een i Helsingør,

mindst syv i Sønderjylland og een i Odense. At i alle fald Haderslev-gruppen havde danske hjælpere er kendt. Der var tale om folk i Sønderborg, muligvis også i Gråsten, og i selve Haderslev, folk som hjalp med at transportere og ekvipere flygtningene fra Tyskland, ligesom man havde aftale med en læge om at yde hjælp i påkommende tilfælde.

Om Sokólskis organisation kan man sige, at den, med undtagelse af Frantz Garyga ved Haderslev, udelukkende bestod af andengenerations-polakker, og at han lagde stor vægt på dette og på, at man ikke var bevæbnede eller deltog i egentlige aktioner – da dette ville kunne udløse repræsalier mod hele den polske gruppe i Danmark. Helt ubevæbnede var de dog ikke, selv om våbnene så vidt vides aldrig kom i brug. Heltbergs havde således fragtet våben til Nakskov, og man havde også fra polakker i den tyske hær, som lagde uniformen og blev hjulpet til Sverige, fået enkelte pistoler – det gælder f.eks. Frantz Odbierzchleb, som i øvrigt, og ikke som den eneste, havde ubehageligheder af, at danskerne så ham sammen med personer i tysk uniform: de kunne jo ikke se, at der i virkeligheden var tale om polakker.

Begivenhederne den 29. august 1943 kom også til at influere på det polske efterretningsvæsen, ikke alene ved at forholdene i Danmark i almindelighed blev mere farlige, men i særdeleshed fordi først ritmester Lunding og senere hans husassistent, Maria Płużek, blev arresterede og ført til Tyskland. Man vidste ikke, hvad de eventuelt kunne blive tvunget til at fortælle – en af anklagerne mod Lunding var samarbejde med polakkerne. Det, som mere direkte udløste fru Heltbergs og hendes datter Kristine Heltbergs flugt til Sverige, synes at have været afhøringerne af Maria Płużeks veninde, Olga Kociolka, som dog ikke blev fængslet. Så vidt det nu 37 år efter kan rekonstrueres, fortalte hun Stanislaw Henschel, at tyskerne havde interesseret sig for deres navne, hvorefter han advarede dem.

Også på anden måde blev man klar over, at tyskerne interessererede sig for Romana Heltberg og hendes arbejde. Efter at hun var blevet advaret, gik hun og hendes datter under jorden, men da datteren en søndag var taget hjem til deres bopæl på Esperance Allé i Hel-

Sakskötning 26-5-1945

Det bekræftes hermed at Franz Odbierzycblek boende i Radshed, i ca 3 Aar har tilhørt det polske Efterretningsvesen.

Holmsen
Afdelingsleder
Afdeling III Sakskötning

lerup, kom de. Under den afhøring, de foretog, røbedes det, at de vidste noget, og efter at Romana og Kristine Heltberg var flygtet til Sverige blev såvel deres værtsfolk, Else og Gaston Neuhard, som fru Heltbergs forhenværende mand og hans bror, Christian og Svend Heltberg, der som advokat havde sat de polske penge ind på en klientkonto, arre-

Da Frantz Odbierzycblek, på grund af sin kontakt med polakker i tysk uniform, blev mistænkt for at være tyskvenlig, skaffede han sig denne dokumentation fra modstandsbevægelsens leder på Østlolland.

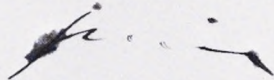
Frantz Malec forsøgte efter sin flugt til Sverige at komme til de frie polske styrker i England, men fik fra gesandtskabet i Stockholm dette svar, som i oversættelse lyder: »Som svar på Deres brev af 5. dennes skal den polske konsularafdeling meddele, at det er videreendt til hr. Maslocha. Samtidig kan konsularafdelingen meddele, at man ikke for tiden modtager fremmede statsborgeres tilmelding til den polske hær i England«. Malec var nemlig dansk statsborger.

Stockholm, dnia 22 listopada 1943.

Do Pana Franciszka J. Malca

w Ejärnum.

W odpowiedzi na list Pana z dnia 5. b.m. Wydział Konsularny dosłoni, że nadesłane pismo wręczono p. Masłocze. Jednocześnie Wydział Konsularny nadmieniał, że na razie nie przyjmuje się zgłoszeń obywateli zagranicznych do armii polskiej w Anglii.
Kierownik Wydziału Konsularnego

sterede. Også Sokólski og Frantz Malec rejste på dette tidspunkt til Sverige, hvor Sokólski sluttede sig til den polske gruppe i Malmö og Malec til Den danske Brigade. I Danmark overtog Stanislaw Henschel en kort tid ledelsen.

Imidlertid var der i sommeren 1943 kommet en polsk styrmand og søofficer, Lucjan Masłocha, til Danmark fra en krigsfangelejr i Tyskland. Han havde forsøgt at flygte to gange før og var blevet pågrebet, men det lykkedes ham tredje gang. Han har tilsyneladende ikke kendt Haderslevfolkene, for han klarede sig, så vidt man ved, frem til den katolske præst i Odense, Franz Jaworski, som selv var af polsk oprindelse. Jaworski hjalp ham videre til København, hvor han bl.a. opsøgte en polsk forhenværende sømand, Lucjan Ignaczak, som han havde sejlet sammen med før krigen. Masłocha boede en tid hos Ignaczak, der sammen med sin kone boede hos sin mor på Christianshavn. Det voldte vanskeligheder for dem at skaffe transport videre til Sverige, og da det også blev for vanskeligt at holde naboernes nysgerrighed fra livet, blev Masłocha ved Frantz Malec's hjælp flyttet ud til Malec's halvkusine, Genia Odbierzychleb (søster til ovennævnte Frantz), som boede sammen med en polsk veninde på Blegdammens 8. Her holdt man Masłocha skjult et par måneder, indtil det i efteråret 1943 lykkedes, gennem kontakten med fru Heltberg, hos hvem han også boede en kort tid, at få ham til Sverige. Fru Heltbergs Københavnergruppe, som bl.a. bestod af familien Mogensen, som vi senere skal vende tilbage til, fik ham med en af den danske modstandsbevægelses ruter.

Inden man imidlertid flyttede ham fra Ignaczak havde Frantz Malec, efter aftale med Sokólski (som på dette tidspunkt endnu var i Nakskov), afhørt ham grundigt for at forsøge på at fastslå, om han var »god nok«. Han måtte bl.a. vise arrener fra de sår, han havde pådraget sig, da han blev fanget under tidligere flugtforsøg – det skete på en bænk ved Søerne i København.

I november 1943 kom Masłocha tilbage til København. Han kom formentlig i land på Stevns, hvor han blev samlet op af Frantz Henschel og en politigruppe under ledelse af Grunnet.

Lucjan Masłocha, polsk 1. styrmand, søofficer og efterrettingsagent i Danmark 1943-44. Født 15. juni 1912, dræbt under anholdelse 3. januar 1945 i Gentofte.

Han var af Sokólski blevet introduceret (skriftligt) til Stanislaw Henschel, og under Masłocha's ledelse blev arbejdet med at skaffe efterretninger til London intensiveret og mere målrettet og professionelt end det tidligere havde været. Masłocha oprettede direkte forbindelse til London – i Sokólski's og Henschels tid havde man afleveret sine meddelelser til Grunnet, enten direkte eller gennem fru Heltberg. Herfra gik de til fru Rediger i Malmö.

Her må vi imidlertid vende tilbage til den i indledningen nævnte tredje historiske linie: kontakten mellem danske og polske repræsentanter i Stockholm. Direktør Sven Seehusen har i FV-bladet (dec. 1966) beskrevet, hvordan der blev knyttet en kontakt mellem danskere og polakker, en slags handel, som gik ud på, at danskerne skulle hjælpe polske kurerer gennem Danmark til Tyskland, bl.a. ved at forsyne dem med falske papirer som danske Tysklands-arbejdere, medens polakkerne skulle skaffe noget radiomateriel, som det var muligt at få i England, men som sven-

skerne ikke ville lade danskerne købe i Sverige.

På den polske legation i Stockholm, hvortil Masłocha meldte sig, da han kom fra Danmark, arbejdede der dengang en dansk fotograf ved navn Lone Mogensen, som havde været aktiv i den danske modstandsbevægelse, bl.a. ved at mikrofotografere efterretningsstof. Hun og hendes familie hørte til den dansk-polske gruppe i København, som fru Heltberg stod i spidsen for. Hendes far havde været ingeniør i Polen, og Lone talte flydende dansk og polsk – ligesom hun gennem den polske forening i København havde kontakt til de danske polakker. Hun blev, ifølge Seehusen, sendt tilbage for at være med til at hjælpe polakker gennem Danmark til og fra Tyskland, og hun kom i kontakt med Masłocha, og han fik bl.a. gennem hende kontakt til den danske modstandsbevægelse.

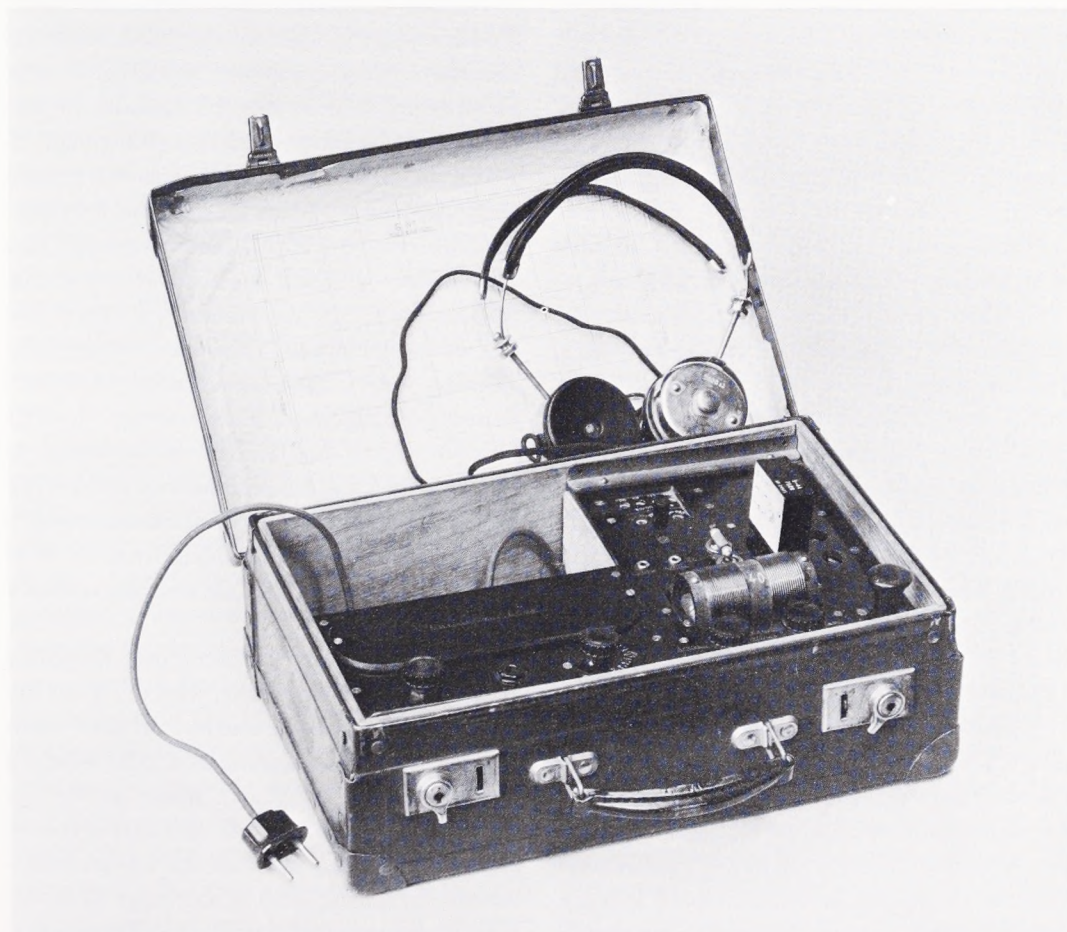
Tilsyneladende arbejdede Masłocha i begyndelsen mest sammen med polakkerne i

Malmö, hvor Sokólski flere gange mødtes med ham under hans besøg i Sverige, men han fik dog snart direkte kontakt til London også.

Masłochas direkte radiokontakt til London blev oprettet med hjælp fra dansk side. Det er kendt, at i alt fald kvartermestrene Alf Gregersen, Egon Hallas, Sv. Bjørnebo og telegrafist Knud Erichsen sendte for ham i 1944, og at han havde jævnlig kontakt med London. De sendte med en lille transportabel sender fra huse og lejligheder i Københavns nordlige forstæder, og det gik godt.

I det hele taget var Masłocha's periode kendetegnet ved et udstrakt samarbejde med den danske modstandsbevægelse, og det lykkedes ham, udover det gamle polske kontaktnet, som fungerede i sin fulde udstrækning til

Lille, transportabel sender 23 × 33 × 12 cm, som af to af Masłocha's danske telegrafister er identificeret som værende af den type, de benyttede i deres arbejde for polakkerne. (Foto: Museet for Danmarks Frihedskamp).

Falske legitimationskort, fremstillet til polske efterretningsfolk, formentlig på Søkartarkivet. Disse to søskende har gode polske navne i virkeligheden. (Foto: Museet for Danmarks Frihedskamp).

marts 1944, at knytte en lang række kontakter til danske modstandsfolk, så mange, at det den dag i dag undrer hans danske kolleger, hvordan han bar sig ad. Her vil vi imidlertid indskrænke os til at omtale polakkerne.

At han benyttede det gamle net fra Romana Heltbergs og Sokólski's tid, er der ingen tvivl om, og Genia Odbierzychleb var hans faste, næsten daglige kontakt, som især havde kureropgaver for ham, ligesom hun medvirkede til at skaffe oplysninger om tyskernes forlægninger o.l. i København. Han boede også et par måneder hos St. Henschel, og det ser ud som om den polske gruppe blev udvidet – i alle fald med Wojciech Sobieraj i København, hos hvem man ofte mødtes, og med Genia Słobodziuks bror Stanislaw, som boede ved Næstved. Han blev i marts 1944 advaret af Frantz Odbierzychleb, som på Masłocha's ordre cyklede fra København til Næstved med besked om, at de andre var taget. Også Lucjan Ignaczak blev i denne periode inddraget mere i arbejdet end han tidligere havde været.

Når det polske net kun fungerede i sin fulde udstrækning til marts 1944, skyldes det, at der i tiden 11.–25. marts blev arresteret ikke mindre end 11 polakker: Genia Słobodziuk, Josef og Stefan Wojtczak, Fr. Garyga, Valentine Surma, Tadeuz Barasinski (som blev taget i Thisted, medens han arbejdede på Vestvolden for at lave tegninger), Josef Liss, Stanislaw Rybiecki, Stanislaw Henschel, Edvard Sidor og Edvard Skafka. Også to danske politfolk, som havde hjulpet polakkerne, blev arresteret ved denne lejlighed, en i Sønderborg (Ole Hald) og en i København (Aage Grunnet).

Hvordan man kunne rulle hele nettet op på en gang er fremdeles en gåde, men der synes ikke at være tvivl om, at det eneste tyskerne havde var en liste med navne: man havde ingen konkrete anklager og synes især at have interesseret sig for at finde frem til lederne, Sokólski (som nu var i Sverige) og Masłocha.

Politikreds
 Nr. 17017
Legitimationskort
 for
 Sikkerhedsomraaderne i Danmark.

Navn *Elsa Jensen*

Stilling *Børnplejerske*

Bopæl *Gøthersgade 107*

Født d. *27/12 1916* i *Nykøbing F*

Indehaverens
 Underskrift *Elsa Jensen.*

København's statistiske Kontor
 Folkeregistret
 d. 6/17 1944
E. Olsen

Kortet skal altid medføres.

G. O. B. & Co.

Ingen af de arresterede polakker blev dømt. To blev løsladt meget hurtigt, medens de andre blev i Vestre Fængsel foreløbig. I oktober–november 1944 blev tre løsladt, medens de sidste seks endte i Frøslevlejren (nogle efter en tid i Horserød), hvor de sad til krigens slutning. Maria Płużek fortæller, at hun sad i fængsel i Berlin i 15 måneder, hvorefter hun blev løsladt og sendt hjem på grund af sygdom. Man havde intet andet på hende end det, at hun havde arbejdet for Lunding (som efter en meget hård tid i Berlin havnede i koncentrationslejren Flossenburg, hvorfra han kom hjem over Italien og England). At Maria Płużek også havde haft en polsk flygtning indlogeret medens hun endnu boede i København, fandt man aldrig frem til. Efter hjemkomsten holdt hun sig klogeligt udenfor illegalt arbejde.

Hvordan tyskerne fik listen over de polske kontaktadresser vides ikke, men der gives flere forklaringer: nogle mener, at man fandt navnene under ransagning af et af Masłocha's skjulesteder i København, andre at der var tale om, at tyskerne havde dechifreret et telegram fra London, hvori de var nævnt. Sidstnævnte forklaring føres bl.a. tilbage til en berytget gestapomand, kriminalrat Eric Bunke,

Politikreds
Nr. 2

Legitimationskort
for
danske Statsborgere.

Navn *Mr. Alfred Jeppesen*

Stilling *Diagnost*

Bopæl *Brammersvej 1 B*

Født d. *5/10 1907* i *København*

Indehaverens
Underskrift *Alfred Jeppesen*

Kommunes
Folkeregister
d. *17/10 1944*
2. afd. Jørgensen
Y. Thomsen

Kortet skal altid medføres.

O. O. B. & Co.

Politikreds
Nr.

Legitimationskort
for
danske Statsborgere.

Navn *Harald Frederiksen*

Stilling *Bogtrykker*

Bopæl *T. Bangsvej 132*

Født d. *21/10 1917* i *København*

Indehaverens
Underskrift *Harald Frederiksen*

Kommunes
Folkeregister
d. *17/10 1944*
E. Lommer

Kortet skal altid medføres.

O. O. B. & Co.

som skulle have fortalt det til en dansk værnemager i Vestre Fængsel efter krigen. Der var tale om en værnemager, som i krigens senere del havde hjulpet Københavns-polakkerne med at skaffe oplysninger om militære anlæg, og som de senere har haft kontakt med, bl.a. som vidner i sagen imod ham.

Men ligeegyldigt hvordan de fik listen, så tog tyskerne 11 ud af de polakker, som udgjorde Sokólski's oprindelige gruppe, og nogle af dem havde endnu ikke haft lejlighed til at foretage sig andet end at indvillige i at være med, hvis der skulle blive brug for dem.

Mange blev der dog brug for. Efterretningsarbejde består af en uendelighed af detaljer, som de enkelte meddelere måske ikke selv kender værdien af. Det, man rapporterede om, var dels de nævnte forhold: de mange polakker i den tyske hær, ministrygeren i Nakskov og fæstningsanlæggene på Vestkysten. Tadeuz Barasinski blev taget, medens han arbejdede ved Hirtshals, hvor brødrene Wojtczak havde hentet tegninger hos ham, og Marian Sidor havde også været dér i 1942. Fra Vestkystens sydlige del indsendte Wojtczaks også tegninger af minefelterne i marsken syd for Esbjerg, som de skaffede sig gennem en polak i tysk uniform, som tidligere

havde gjort tjeneste i Haderslev. Denne mand blev i øvrigt også taget, og man blev konfronteret med ham i København. Fra Lolland-Falster blev der sendt rapporter om f.eks. tyske transportere, skitser af havneanlægget ved Gedser, om flyvepladsbyggeri ved Rødby og om bestykningen af Storstrømsbroen.

Københavns-gruppen lavede kort over de tyske forlægninger og depoter i Københavnsområdet, og Frantz Henschel gik i tjeneste hos en af de større værnemagere, som bl.a. arbejdede i Kastrup Lufthavn og med at installere skyts på Shellhuset. Fra denne værnemager, den tidligere nævnte, som havde kontakt med kriminalrat Bunke i fængslet, fik man kopier af de tegninger, han fik fra den tyske Bauleitung – og det hele blev leveret til Maslocha til viderebefordring. Når man kunne få så meget materiale ad denne kanal, var det bl.a. fordi man havde gjort værnemageren begribeligt, at denne krig ikke kunne vare evigt, og at et samarbejde kunne komme ham til gode bagefter. Det skal det også have gjort.

Men Københavns-gruppen fik også fra Maslocha opgaver ude omkring i landet. Således blev Frantz Henschel sendt til Bornholm, hvor han, med station hos en polsk fa-

milie ved Tejn og ved de lokale polakkers stedkendte hjælp, fik tegnet skitser af de tyske anlæg på øen.

Også Orda fra Helsingør blev af Masłocha sat på specialopgaver som fotografering af tyske anlæg rundt om på Sjælland, men han var også en station på vejen til Sverige.

Den anden hovedopgave: at være flygtningerrute – eller kurerrute – gennem Danmark påhvilede især Haderslev-gruppen. Dens sydligste mand, Stanislaw Rybiecki, modtog de polakker, som kom fra Tyskland. Der var dels tale om en landrute ved Frøslev plantage, som brødrene Wojtczak havde været med til at organisere, dels om overførsel over Flensborg Fjord til Brunsnæs på Broagerland. Rybiecki er nu død, men disse oplysninger er, hvad han efter krigen fortalte sin kone.

I nogle tilfælde kom der polske flygtninge til Haderslev, hvor de uden forudgående varsel mødte op på kontaktadresserne. Således lå der to gemt på loftet den dag, Josef Wojtczak blev arresteret. De blev sendt ud til Garyga, som var dræningemester, og han fulgte dem til København i den uge, der gik, inden han selv blev taget.

Hvordan de polske officerer, som sad i krigsfangelejr i Tyskland, fik kontakt med gruppen i Danmark vides ikke, men det synes i alle fald at have været en af Masłocha's opgaver at få denne rute bragt i stand.

I den anden ende benyttedes de danske ruter – eller Orda i Helsingør, som hjalp med at »organisere« robåde. En enkelt flygtning lykkedes det ham at gemme i skorstenen på en båd, der fra værftet i Helsingør skulle leveres til Hålsingborg.

Iøvrigt deltog Masłocha også i den danske modstandsbevægelses arbejde i København, ligesom han flere gange var på kurerrejse til Sverige. At tyskerne kendte hans tilstedeværelse, og at de var på jagt efter ham, ser man af, at det synes at have været en af deres hovedinteresser ved afhøringerne af de arresterede. Det var imidlertid kun nogle få af dem, som kendte ham personligt.

Nytårsaften 1944 giftede Lone Mogensen og Masłocha sig. Det foregik i den katolske kirke i Bredgade, St. Ansgars kirke, og vielsen blev forrettet af pastor Geertz-Hansen, som dog ikke kendte deres rigtige navne. Vidnerne,

kirken personale, stod også så langt væk, at de intet kunne høre.

Ægteskabet blev dog tragisk kort. Allerede 3. januar blev de sporet af tyskerne til den villa i Gentofte, hvor de boede, og de blev begge dræbt under anholdelsen, som de modsatte sig.

Når det gik sådan, må det skyldes, at de er blevet stukket. I beretningerne om anholdelsen siges det, at tyskerne ringede et aftalt signal på døren – og det må de jo have fået fra nogen. Om årsagen til, at de blev stukket – og om hvem stikkeren var – findes der mange formodninger, men ingen sikker viden.

Efter Masłochas død fortsatte hans danske medarbejdere arbejdet, og der kom i april en polsk afløser fra Sverige. Hans dæknavn var Hansen, og han hed formentlig Lisiński, dette er ikke endeligt klarlagt endnu. Krigen var imidlertid ved at være ovre, så hans periode her blev kort. Dog var han så sent som omkring 1. maj sammen med en af Københavner-gruppens medlemmer i Kastrup for at foretage observationer i lufthavnen, men ervedover er denne periode endnu uoplyst. Når jeg skriver endnu, er det fordi nogle af Masłochas danske kontakter fremdeles arbejder med at klarlægge hvad der egentlig skete. Et sådant opklaringsarbejde 35 år efter er ikke let, og denne beretning må da også tages med forbehold. Den er et biprodukt til en større undersøgelse over den polske indvandringshistorie og indvandrerne og deres børns skæbne i det danske samfund, og der er derfor her kun lagt vægt på at beskrive den polske del af Heltbergs, Sokólski's, Masłocha's og »Hansen« kontaktnet – og beskrivelsen bygger langt overvejende på, hvad de implicerede personer har kunnet og villet fortælle 35–40 år efter. Udover disse mundtlige beretninger, er der benyttet en rapport, Sokólski skrev i Sverige i efteråret 1943, som han velvilligt har stillet til rådighed. I den danske litteratur om besættelsestiden optræder de polske grupper kun en sjælden gang i bisætninger og fodnoter, når man ser bort fra tre artikler om Masłocha's og Lone Mogensens sørgelige skæbne. Dog er der i »Den parlamentariske kommissions betænkning« lidt at hente – men oplysningerne herfra må også tages med forbehold.

Kan denne artikel imidlertid lokke kilder

frem, som hidtil har været ukendte eller tavse, vil det være meget velkomment. Museet for Danmarks Frihedskamp modtager og viderebefordrer gerne henvendelser til de interesserede.

For fuldstændighedens skyld skal det tilføjes, at tilstedeværelsen af polakker i tysk uniform her i landet også implicerede andre end de allerede nævnte. Således lå der en del polakker i de tyske afdelinger i og omkring Ålborg, som fik kontakt med de polske indvandrerfamilier der på egnen. En del deserterede og blev holdt skjult hos de polske landmænd, af hvilke en, Bolesław Baszkiewicz, blev taget af det tyske feltgendarmeri og fængslet lokalt – Gestapo kom ikke ind i sagen. En del af desertørerne holdt sig skjult til krigen var ovre. Nogle blev her og andre blev sendt

hjem, men tre blev taget og skudt af tyskerne. Deres grave kan endnu ses på Søndre Kirkegård i Ålborg.

De danske polakker slap fra det med livet i behold – kun een døde i Neuengamme: cementstøber Josef Janecki fra Tinglev. Han havde ingen forbindelse med de andre, men blev arresteret som medlem af en dansk sabotagegruppe.

Det eneste minde om den polske modstandsbevægelse i Danmark er Lone Mogensens og Lucjan Masłocha's grave i Mindelunden i Ryvangen. Her ligger de – han som den eneste ikke-danske og hun som den eneste kvinde, og her nedlægger den polske ambassadør og de polske foreninger kranse hvert år på Allehelgens Dag. Titlen til denne artikel er hentet fra Masłochas gravsten.

Det levende lysthus

Af MONA RASMUSSEN

». . . alle tiders lysthus, som ikke var noget lysthus, men legeplads for vi unger. Det var af bøg, hvis grene var filtret totalt ind i hinanden, så det mod havesiden var helt tæt og blev klippet to gange hver sommer. Indgang fra vest, men så kiksede nordsiden. Disse træer gik tildels ud, gav en masse træk, og med solen lukket helt ude fra syd kunne det slet ikke bruges som lysthus, men vi unger kunne alle vegne kravle op på indersiden og bore os ud og så lade os kure ned; det var ikke helt ufarligt, det var højt, men vi klamrede os til grenene på nedturen«.

Kun få børn vil i dag nikke genkendende til denne erindring om lysthuset ved en gård på Koldingegnen omkring 1920. Det levende lysthus er da også valgt som tema i denne fremstilling, fordi det i sig selv var en morsom detalje i haven, og fordi billeder af det liv, der udfoldede sig i og omkring det, afspejler tidernes skiften og to-tre generationers haver og haveliv i dette århundrede.

Indsamling af beretninger

Et af havens særlige kendetegn er foranderlighed. Fra den ene time til den næste bliver den lukkede knop til en udfoldet blomst, fra den ene dag til den anden brydes jordskorpen af grønne spirer, og gennem en årrække kan en have forvandles til et vildnis, hvis den får lov til at passe sig selv.

Men haven præges ikke kun af de forandringer, som er indbygget fra naturens hånd. Selv den mest »naturlige« have er et stykke kultur skabt af mennesker, og den forandres derfor i sammenhæng med den måde vi lever på – det vi synes er smukt, og det vi rent praktisk har brug for. Mens naturens ændringer foregår umærkeligt hele tiden, kan kulturen på kort tid vende op og ned på alting. Man behøver ikke noget særlig langt perspektiv for at iagttage eksempler herpå. Alene i dette århundrede er haverne ved vore huse

og gårde blevet anlagt og omlagt efter forskellige grundmønstre og dertil hørende detaljer.

For at få mere at vide om de kulturskabte ændringer udsendte Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser i 1977 spørgelisten »Haven om huset«. Der er siden da indkommet beskrivelser, tegninger og fotografier fra omkring 400 haver, og antallet øges stadig med nye beretninger.

Materialet fortæller om haver i alle egne af landet fra tiden omkring århundredskiftet og op til vore dage, omend hverken den tidsmæssige eller den geografiske fordeling er ganske jævn. Da indsamlingen ikke er afsluttet, må en mere udtømmende behandling vente, men de følgende træk af det levende lysthus' historie kan forhåbentlig give et indtryk af, hvad materialet kan fortælle. Alle citater og billeder er hentet fra disse optegnelser.

Hvad er et lysthus?

Selve ordet lysthus vækker umiddelbart behagelige associationer, men fremkalder tillige vidt forskellige billeder, da det i virkeligheden dækker over tre slags »huse«.

Det levende lysthus er ikke noget hus i gængs betydning, men en lille plads, indhegnet af træer, der plantes og holdes som hæk og således danner en løvvæg om sommeren.

Et lysthus kan også være et rigtigt hus – blot mindre og kun indrettet til midlertidigt ophold.

Endelig kan det være en mellemform, hvor huset eller en del af det består af åbent tremeværk, som danner fæste for klatreplanter.

Ideen i det levende lysthus, som vi her skal beskæftige os med, var enkel og lod sig uden større viderværdighed omplante til næsten enhver have.

En meddeler fortæller fra et håndværkerhjem på Randerseggen omkring 1915, at »dette lysthus havde mor selv anlagt, det var

*Når det levende lysthus blev holdt tæt klippet, dannede den tætte løvvæg en stærk kontrast til havens mere frie beplantning.
Billede fra Frilandsmuseet 1978.*

firkantet og bestod af syrenbuske, som hun havde fået hos naboens«, og lysthusets popularitet skyldtes sikkert for en del, at det var en fornyelse, der kunne fås blot ved egen indsats. Dertil kom, som flere meddelere giver udtryk for, at lysthuset hørte med til en »fin« have.

Det netop omtalte lysthus var af syrener, men det var dengang ikke så almindeligt. Langt de fleste var af lindetræer, og linden er i den grad blevet forbundet med lysthuset, at betegnelsen »lindelysthus« af og til bruges om typen som sådan uanset træsorten. Ved siden af linden var elm det træ, der hyppigst blev brugt som lysthustræ, og de to træer var i begyndelsen af århundredet næsten enerådende. Senere viser billedet et større islæt af bøg, avnbøg, navr og blomsterbuske som jasmin og syren, hvor især den sidste omtales hyppigt fra 1920'erne og 1930'erne.

Alle lysthuse har et dobbelt sigte, nemlig at være skyggefulde og svale på varme dage samt give læ og lune på de knap så varme. Som regel var det levende lysthus åbent foroven, men enkelte haveejere lod et træ i midten eller et i rækken vokse op og danne tag, så bladhanget kunne beskytte mod solen og eventuelt afbøde en lille byge. Udover denne finesse lå den eneste variation i valget af træsort og lysthusets facon.

Indretningen var i regelen ganske jævn. Hjemmelavede møbler var det mest almindelige både i byen og på landet. Man lagde an på at få vejrbestandige møbler, der krævede så lidt vedligehold som muligt. Resultaterne blev naturligvis forskellige, men den følgende beretning fra et husmandshjem på Løgstørgen omkring 1906 kan stå som eksempel: »I det yderste Hjørne mod Hønsegaarden var der et Lysthus – ogsaa af Elm, der blev klippet, men var ret højt. Bordet var af Cement. Det havde Far støbt i en Vognring af en Arbejdsvogn. Det laa paa fire Stolper. Bænkene omkring Bordet havde Far ogsaa selv lavet. De var af Stolper med Lægter som Ryglæn og Sæde, saa var de malet grønne«.

Lysthusmoden

De omtalte lysthuse fandtes alle i haverne omkring århundredskiftet, men på landet var der langt imellem de to sidstnævnte, som især hørte til i købstæder og Københavns villaforstæder, hvor en del af dem stadig findes.

Det levende lysthus optræder før 1920 i ca. halvdelen af alle beretninger fra landet og i lidt færre fra byerne. I 1920'erne daler dets

popularitet, men mange fik alligevel lov til at blive stående til ind i 1930'erne og 1940'erne. I dag præger dette lysthus ikke mere det almindelige havebillede, selv om der stadig findes enkelte rundt omkring.

Nogle af de lysthuse, der fortælles om, kan føres tilbage til et bestemt år i 1880'erne eller 1890'erne, mens andre i begyndelsen af vort århundrede blot blev betragtet som gamle. De ældste eksempler kommer såvel fra villahaver i købstæderne som fra præstegårde og bondegårde på landet. Eksemplerne i teksten er valgt med henblik på at vise lysthusets udbredelse i dette århundrede. De årstal, der her er hæftet ved lysthusmoden, skal kun tages som udtryk for en tendens. I virkeligheden er moden i stadig bevægelse både rent geografisk og mellem forskellige befolkningsgrupper.

To beretninger fra omkring 1930 illustrerer, hvordan den samme generation kan have forskellige idealer og vaner i hver sin egn af landet og i hver sit miljø. Begge drejer sig om de ældre i familien.

Gamle billeder af levende lysthuse er sjældne. Billedet her er fra omkring 1900 og viser haven ved en gård på Fyn, hvor der var to lysthuse. Det ene anses bagest i billedet hvor gangen ender. Iøvrigt får man et godt indtryk af gangenes dominerende rolle og de fint kantede plæner og rabatter.

Den ene fortæller om en familie på Amager, som var flyttet ud fra etagebyggeri for at få lys og luft og let adgang til stranden. I deres have var der intet lysthus, og »når de ældre i familien besøgte os, blev liggestolene sat ud«, og så sad man på plænen med avisen, håndarbejde eller en kop kaffe. Lige modsat i et fiskerhjem på Jegindø, hvor familien selv holdt af at sidde i haven, men »hvis gæsterne var af ældre årgang, skulle vi sidde i lysthuset«.

»Lysthushaven«

Som nævnt fandtes der lysthuse både i byen og på landet. Havernes størrelse og naturlige betingelser var vidt forskellige, og ved første øjekast synes de at byde på utallige variationer i indretningen, men betragter man et større antal, tegner der sig efterhånden visse fællestræk.

Udadtil var »lysthushaven« afgrænset af læhegn og hække, som lukkede for udsyn og indblik. Indenfor denne ramme var der et fastlagt mønster af grønne plæner med frugttræer og brogede blomsterbede – kantet af lave stedsegrønne hække eller blomsterrækker – mellem de skuffede og revne gange, der nogle steder blev trukket op med lyst sand eller grus

for at give kontrast og et fast og rent underlag at færdes på.

Et karakteristisk eksempel fra Faaborg omkring 1915: »På den runde græsplæne stod der på midterpunktet et lille tjørnetræ (rød-tjørn) . . . Jordbærbedet var vist omtrent hjerteformet og indrammet af røde bellis hele vejen rundt. Blandt stauderne husker jeg kun en lilla plante, hvis blomster stod godt til mors fine middags-spisestel. Ellers var der vist også pæoner. Græsset blev slået, vist af havemand. Kanterne blev stukket af med spade. Der var faste gruslagte gange i haven. Som nævnt kantninger dels med bellis, dels med avnbøghække«.

Af denne beretning fremgår det, hvordan de klart markerede kanter var et øjnefaldende træk i haven, og at grænserne mellem køkken-, frugt- og prydhave var langt mere flydende end senere hen.

»Prydhaven eller stadshaven, som vi kaldte den, var ikke mere stadshave, end den var frugthave. Der var bede og græsplæner, men der var frugttræer over det hele og også bede med frugtbuske. Der var havegange, der blev skuffet og revet engang imellem, og græsset blev slået engang imellem, når det trængte til det«, lyder det samstemmende fra en gård på Møn nogle år tidligere.

Al færdsel i haven foregik ad gangene, som ledte rundt, så man fik anledning til at betragte, hvad haven havde at byde på af blomster, frugt og grønt, før man var tilbage ved udgangspunktet. Dette mønster gjaldt i store træk, enten der var tale om en have anlagt med runde former og slyngede linjer som grundprincip, eller en regelmæssig have med lige gange mellem symmetriske plæner og bede. Men haverne var vidt forskellige at se på og færdes i.

En have, hvor gangene slynger sig om plæner og busketter, kan man ikke umiddelbart overskue – når gangen drejer, åbner der sig noget nyt for én, og lysthuset kunne her virke som en overraskelse i havens fjerneste krog eller en uventet udvidelse af gangen, hvor man passende tog sig en lille pause på vejen rundt. I den symmetriske have havde man bedre overblik, og her kunne lysthuset bruges som et velberegnet slutpunkt for enden af en gang eller allé.

Udgifterne til haven behøvede ikke at være store, man kunne komme langt uden rede penge.

»I Lysthuset var Bænke og et Bord lavet af Far. Jeg lavede ogsaa Bænke, der blev lavet af Egetræsgrene som Naboens Karle kørte gratis hjem fra Skoven . . . Til Gengæld fik de klippet Haar og altid en Kop Kaffe«.

Billede og beretning fra Jellingegnen omkring 1920.

Ophold i haven

Havens anlæg er i høj grad bestemmende for den menneskelige udfoldelse i haven. Som nævnt færdedes man helst ad gangene, og den nys skitserede have egnede sig i virkeligheden bedst til at blive betragtet – beundret – fra vinduet eller under en adstadig spadseretur. Plænerne med deres grupper og rabatter egnede sig kun dårligt for leg eller til at man slog sig ned. Ville man sidde i haven, var lysthuset i mange tilfælde det eneste sted, som var beregnet på lidt længere ophold. Med dets læ og skygge var det en passende beskyttet plads i en tid, hvor friluftsliv for sundhedens og fornøjelsens skyld kun var i sin vorden og solbadning så at sige utænkelig. Endelig må man huske, at den enkelte husstand som regel var mere talrig end i dag. Forældre, børn og tjenestefolk levede tæt sammen og havde ofte kun ringe muligheder for privatliv. Eget værelse hører en senere tid

Hvis man ikke selv fremstillede sine havemøbler var stive, hvide tremmemøbler det mest almindelige. De skulle tages ind om vinteren og helst males, før de blev sat ud igen om foråret. Billede fra Næstvedegnen omkring 1914.

til. Mange beretninger giver da også udtryk for, at alle aldersgrupper betragtede lysthuset som et fristed.

En meddeler, som tager læseren med på en rundgang i haven ved en gård i Vendsyssel, giver et eksempel: »Stod mor klokken ca. 9.30 med en kaffebakke, så ville hun naturligvis dreje mod højre ned til lysthuset. Selvom min mor ville løbe hurtigt, lille og væver som hun var, er jeg sikker på, at hun ville se alt, hvad gangen fra havelåge til lysthus havde at byde på . . . Lysthuset bestod af en smuk fuldkronet hestekastanie omgivet af en elmehæk. Hækken var plantet i rundkreds om kastanien, og det hele lignede virkelig et grønt hus. De hvide, malede møbler var hjemmelavede. Mine forældre kom naturligvis meget tidligt op. Det gjorde alle, der var beskæftiget ved landbrug dengang, derfor var denne lille pause i arbejdet meget værd for dem, både som hvile og som tiltrængt privatliv. De var i det daglige omgivet af mange mennesker, men i lysthuset var de ene, hvis et af børnene ikke sneg sig med«.

For børn var lysthuset en god legeplads, og for de unge – ja kan det illustreres bedre end med denne beretning fra en købmandsgård på Lolland: »Paa den anden Side af Gangen var et Lindelysthus med et stort rundt Bord og Bænke i Rundkreds om, saa der kunde

Efterhånden som man rykkede ud på græsset, blev der brug for lettere møbler, som nemt kunne flyttes, så man fik sol eller skygge efter behag. Samtidig fik møblerne en mere magelig facon. Billede fra Amager omkring 1930.

sidde mange til Bords med Kaffe eller andet. Hvert Aar blev det holdt godt klippet undtagen i 1912, da jeg var blevet forlovet med en ung stud.med. & chir., saa syntes Far, at Bladene skulde have Lov at vokse ud, saa vi ikke kunde ses fra Magasinet, naar der arbejdedes ved Kværnen eller andet, men vi kunde nyde Stedet for os selv«.

Det er karakteristisk, når der i de ovenstående beretninger tales om kaffe. Kaffe eller små forfriskninger som jordbær, saftvand og lignende blev nu og da nydt i de fleste lysthuse, men kun enkelte fortæller, at man spiste de egentlige måltider der. I store haver, hvor lysthuset måske lå langt væk, var det for besværligt at fragte mad og service. Ville man spise ude til daglig, indrettede man sig hellere i bekvem nærhed af køkkenet, så transporten blev så kort som mulig; men det foreløbige indtryk af beretninger fra århundredets begyndelse er, at de fleste kun spiste ude en sjælden gang, og at det mest forekom i familier i byen, hvor man ikke, som på landet, havde udendørs arbejde.

Disse eksempler kunne måske give indtryk af, at den gamle have var idel lysthusidyl, men haven krævede en stor arbejdsindsats for at tage sig ud. Flere meddelere fortæller da også om, at de næsten kun kom i haven for at arbejde. Det gjaldt både børn og voksne.

Lysthuset var en yndet legeplads, men desværre for mørk for datidens fototeknik. Man måtte, som småpigerne her, ud i solen for at blive fotograferet.

Billede fra Næstvedegnen omkring 1914.

Heldigvis kunne man også forene det nyttige med det behagelige, som det for eksempel fremgår af en skildring fra et lærerhjem ved Næstved. Meddelelsen, som husker haven fra omkring 1915, viser rundt: »Kort herefter har vi lindelysthus nr. 2, det er mindre og skummelt og har faste bænke og bord ligesom nr. 1. Det bruges om eftermiddagen, når man nipper stikkelsbær eller bælger ærter og lignende, ligesom sommergæsterne gerne sad der med deres håndarbejder«. De netop nævnte arbejder blev mange steder henlagt til haven både dengang og siden.

Nye tider

Som tidligere nævnt kan man ikke sætte nøjagtige grænser for lysthusets glansperiode, men i tiden efter den første verdenskrig indvarsledes nye toner. Lysthuset i sig selv var naturligvis som før, men »tiden« blev anderledes. Flere og flere mennesker fik indendørs, stillesiddende arbejde, begrebet fritid blev så småt en realitet, den fysiske sundhed skulle plejes med rigtig ernæring samt sol og motion. Klædedragten skulle passe hertil, og husene fik måske terrasse eller havedør Ingen af disse faktorer havde direkte indflydelse på haven, endsigte på lysthuset, men i

sammenhæng med andre bevirkede de, at mange af lysthusene nu »vendte forkert«. Hvor det var muligt, havde man gerne anlagt haven mod syd og anbragt lysthuset med åbning mod huset – mod nord.

Kravet om sol og luft betød også, at hvor man tidligere glædede sig over, at lysthusene var kølige og skyggefulde, blev de nu betragtet som mørke og kolde, og sammenlignet med plæne og terrasse lå de for langt væk.

Om det klippede lindelysthus i en villahave ved Aalborg fortælles fra sidst i 1920'erne: »Jeg kan ikke huske, at vi brugte dette lysthus; dertil var det for indelukket og surt«.

Andre gik, som en meddeler, der fortæller om sin villahave i Odense, resolut til værks: »Lysthus: 1923 var der et helt lukket cirkelformet lysthus af lindetræer. Jeg fjernede straks nogle stammer mod syd, så der blev mere åbent, 6–7 år senere blev det helt fjernet«.

De fleste steder nøjedes man i første omgang med at flytte ud på græsset på prøve, men efterhånden gled lysthuset i baggrunden.

«Dette billede fra Amager 1951 er et af de yngste vidnesbyrd om et lysthus i brug: »... nederst i denne side af haven var et stort avnbøglysthus, der var en skøn lun plads, og der blev holdt mange pinsefrokoster med familie og venner, det var en tradition indtil 1955».

De der ikke længere blev passet med klipning, voksede op og mistede derved deres lukkede karakter; de der blev holdt, blev i stigende grad overladt til børnene, der stadigvæk fandt behag i denne legeplads, som det eksempelvis fremgår af en beretning af en meddeler, der fortæller fra en gård på Djursland i 1930'erne: »Lysthuset var Elm, der tilbragte vi Børn mange Timer, af Elmbladene lavede vi Mønster ved at lave Huller i Bladene med Fingrene, vi legede at det var Kjoler; nogen af os skulde saa komme og bestille, og siden kom de saa og købte naar det var færdigt, der blev ogsaa leget meget med Dukkerne inde i Lysthuset, derimod spiste vi aldrig der, det foregik altid ude paa Græsplænen lige udenfor Køkkendøren«.

Nye haver

Endnu i 1930'erne berettes der jævnligt om lysthuse, men det var ikke mere der, man opholdt sig. Hvor man ikke havde terrasse eller veranda, måtte græsset holde for, men de sir-

lige kanter og bede tålte dårligt det slid, som leg og ophold gav, og plænetræerne tog mange steder al sol og lys både fra plænen og fra stuerne i huset. Dette i forbindelse med, at den arbejdsmæssige belastning blev større, efterhånden som der blev færre hænder om arbejdet, medførte, at plænerne blev udvidet og ryddet for blomster og træer. Det kunne koste kamp mellem generationerne, før gamle og smukke, men grådige og skyggende træer i plænen blev fældet, og større omlægninger faldt gerne sammen med generations- eller ejerskifte. Ved en sådan omlægning søgte man at gøre anlægget mere rationelt med lige linjer og færre detaljer. Samtidig gennemførtes de fleste steder en tredeling i køkken-, frugt- og prydhave. Større viden om rigtig og vitaminrig ernæring havde sammen med den økonomiske krise i 1930'erne givet nyttehaven vind i sejlene. Mens en stadig større del af prydhaven blev lagt ud med græs, blev nyttehaven i det store og hele udvidet og bedre udnyttet end tidligere.

Fra et husmandshjem på Holbæknejen fortælles om forenkling og friere brug af prydhaven: »Der var faste gangstier i haven, kantet af kantplanter, det var jordgange, der fik

et drys grus af og til, men vores jord var ellers let at rive, da det er let muldjord. Det var mest brugt herhjemme at rive lige frem. Jeg tror, at gangene først blev sløjfet, da der blev lagt græsplæne an i ca. 1935–36. Samtidig blev blomsterbedene sløjfet og lavet som et stort bed uden om plænen, det blev gjort, fordi man syntes, det var nemmere at slå plæne end luge mellem alle disse blomster, og fordi det var blevet moderne at have sådan en græsplæne foran huset Jeg husker ikke, at der var bænke i haven, men i en lun krog ved huset var der et hjemmelavet bord og en bæk, og ellers tog vi stole ud, blandt andet en liggestol, den blev købt ca. 1933, man drak kaffe derude af og til, parasol er der først

kommet her i halvfjerdserne, der var ikke nogen terrasse eller særlig spiseplads, man anbragte sig, hvor der var rart«.

Omlægning og rationalisering løb mangt et lysthus over ende, og dets tilbagegang fortsatte i 1940'rne. Græssets og det grønnes rolle blev endnu mere dominerende i prydhaverne, og nogle steder begyndte man at »slå hul« på haverne ved at fælde eller tynde ud i læplantningen mod syd, således at man fik lys og sol ind i haven og samtidig et friere udsyn og bedre udfoldelsesmuligheder.

Billedet af pinsefrokosten på Amager 1951 vidner dog om, at der stadig fandtes enkelte lysthuse tilbage.

Medarbejdere ved »Nationalmuseets Arbejdsmark 1980«

J. Lawrence Angel, Ph. D., Keeper of the Department of Anthropology, Smithsonian Institution, Washington.

Sarah L. C. Bisel, Ph. D., University of Minnesota.

Søren Dietz, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling.

Niels Elswing, fotograf ved Nationalmuseet.

Henrik Græbe, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Danmarks middelalder og renæssance).

Joan Hornby, cand.phil., museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling.

Jørgen Steen Jensen, cand.art., museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Anne Kromann, cand.mag., museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Lennart Larsen, fotograf ved Nationalmuseet.

Henrik Lundbak, stud.mag., skolekonsulent på Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945.

George Nellemann, mag.scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).

Niels Jørgen Poulsen, mag.art., redaktør ved Danmarks Kirker.

Thorkild Ramskou, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid).

Mona Rasmussen, stud.mag., Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Steffen Trolle, mag.art., museumsinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling.

